Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

ТАВРИЧЕСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА им. В. И. ВЕРНАДСКОГО

Научный журнал

Журнал основан в 1918 г.

Том 18 (57). № 1

Юридические науки.

Симферополь

2005

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

ISSN 1606-3715
Свидетельство о регистрации – серия КМ № 534
от 23 ноября 1999 года

Редакционная коллегия:

Багров Н. В. - главный редактор
Бержанский В. Н. - заместитель главного редактора
Ена В. Г. - ответственный секретарь

Печатается по решению Ученого совета Таврического национального университета им. В. И. Вернадского от 2005 г., протокол № 5 от 18.01.2005 г.

Редакционный совет серии «Юридические науки»

Тимощук А.В., доктор юридических наук, профессор

Ротань В.Г., доктор юридических наук, профессор

Рубаник В.Е., доктор юридических наук, доцент

Дубко Ю.В., доктор юридических наук, доцент

Гуренко М.М., доктор юридических наук, доцент

Скакун О.Ф., *доктор юридических наук, профессор*

Подписано в печать 18.01.2005. Формат 70x100 $^{1}/_{16}$
10,0 усл. п. л. 11,0 уч.-изд. л. Тираж 500. Заказ № 3-УЗ.
Отпечатано в информационно-издательском отделе ТНУ.
пр. Академика Вернадского, 4, г. Симферополь, 95007

"Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського"
Науковий журнал. Серія "Юридичні науки". Том 18 (57). № 1.
Сімферополь, Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського, 2005
Журнал заснований у 1918 р.
Адреса редакції: пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007
Надруковано в інформаційно-видавничому відділі Таврійського національного університету
ім. В. І. Вернадського. Пр. Академіка Вернадського, 4, м. Сімферополь, 95007

© Таврический национальный университет, 2005 г.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 3-11.

О. В. Тимощук, П. Є. Таран

МУСУЛЬМАНСЬКА ІДЕЯ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ КРИМУ У СВІТЛІ КОНСТИТУЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОЇ КРИМСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ 1917 – 1918 рр.

Попри помітну широкоаспектність сучасного наукового висвітлення історії державності України в ній ще залишаються малодосліджені об'єкти. Зокрема такі, що належать до історико-правової проблематики Кримської автономії, розробкою якої на сьогодні займається досить обмежене коло науковців. Зважаючи на певну наукову невивченість цього питання, доцільно звернути увагу на ідеї державотворення, що виникали в ході розвитку кримськотатарського національного руху. Підкреслимо, що актуальність їхнього вивчення у сучасних умовах значно посилюється, по-перше, геополітичним чинником. Збройні конфлікти та війни на Близькому Сході, в яких задіяні народи, сповідуючі іслам, викликають необхідність глибокого і комплексного вивчення цього суспільного явища з точки зору не лише релігійного, а й цивілізаційного поняття, зокрема його політико-правового компоненту. Адже передумови конфесійних суперечностей мають місце в будь-якому регіоні з поліетнічним складом населення, особливо там, де межі етнічних „кордонів" збігаються з конфесійними, що є характерним і для Криму.

По-друге, актуальність наукового погляду на політико-правові ідеї кримськотатарського національного руху зростає, коли на порядок денний політичного життя України висунуто питання щодо провадження конституційної реформи. Нащадкам корисно врахувати певні надбання регіональної історико-правової спадщини народів, які населяють українські землі, зокрема належної кримським татарам. Осмислення політико-правових концепцій їхнього минулого дозволить ефективніше розвивати політичні та економічні взаємини державного центру і республіканської автономії, вдосконалити елементи правової системи України.

На сьогодні ж маємо констатувати, що у межах післяреволюційного історіографічного періоду багато наукових творів з полярними оцінками кримськотатарського національного руху взагалі. Серед них емігрантська література є менш насиченою, ніж радянська. У процесі опрацювання радянської частини післяреволюційної історіографії помітно, що певний час, а саме в ході громадянської війни та на початку 20-х рр., ще траплялися праці, не займані комуністичними штампами щодо оцінок непролетарських національних рухів, зокрема монографії А.Кричинського [1], Д.Валідова[2]. Але у подальшому в радянській історіографії весь ліберальний рух тюркомовних мусульманських народів Російської імперії було зараховано до розряду негативних, а кримськотатарські національні організації, що виникли на його традиціях в 1917 – 1918 рр., визначалися виключно як буржуазно-націоналістичні, ворожі радянській владі. Їхня історія оголошувалася не вартою глибокого вивчення, й знаходила своє спотворене епізодичне висвітлення переважно в тенетах досліджень, що присвячувалися ідейній боротьбі пролетаріату з „панісламізмом" та

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

„пантюркізмом". Серед них роботи партійних діячів та комсомольських ватажків Криму А.Бочагова [3], Т.Боятжієва [4], В.Єлагіна [5].

Натомість з 40-х рр. XX ст. депортаційне тавро, що ВКП(б) наклала на весь кримськотатарський народ, унеможливило навіть такі партійні дослідженням його історії. Деяке пожвавлення уваги радянських вчених до розгляду загальних історичних проблем тюркомовних народів СРСР та ісламського світу спостерігається в 60 – 80 рр., коли до табору країн так званої „соціалістичної орієнтації" долучилася низка політичних режимів Азії і Африки. Незважаючи на суворість дотримання марксистсько-ленінських позицій у наукових творах цієї пори, теоретичні висновки радянських вчених правознавців, викладені, зокрема в монографії Г.Керімова [6], статтях Р.Алієва і Ф.Шабанова [7], С.Кирилиної [8], Л.Полонської [9], Л.Сюкіяйнен [10]є корисними при висвітленні особливостей нормативної регламентації сімейно-шлюбних та заповітно-спадкових правовідносин у мусульманській громаді Криму.

Із зникненням Радянського Союзу з політичної мапи світу в 90-і роки минулого століття в державах, що стали його правонаступниками, відбулися докорінні зміни в самих методологічних засадах вивчення історичного процесу. З огляду на це пострадянський історіографічний масив зараз уже містить у собі наукові твори загальної гуманітарної галузевої спрямованості із новими концептуальними визначеннями ісламського чинника в російській історії в цілому, що висвітлюють ключові питання виникнення і розвитку тюркської моделі думського лібералізму. Здебільшого це роботи російських учених: монографії А.Авреха [11], В.Возгріна [12], А.Ізмайлова і Е.Аблаєва [13], В.Козбаненка [14], Р.Ланда [15], Р.Мухаметдинова [16], С.Сидельникова [17], Ф.Султанова [18], Д.Усманової [19], С.Червоної [20], В.Шелохаєва [21], дисертації В.Бабіна [22], М.Горошкова [23], Р.Фахрутдинова [24], А.Юнусової [25].

Разом з тим і вітчизняні науковці вже мають певні нові напрацювання в галузях філологічних, філософських, політичних, соціологічних, історичних наук, але більшість їхніх досліджень присвячено культурно-просвітницьким, соціально-економічним, релігійно-етичним проблемам кримськотатарського народу, певною мірою залишаючи ще поза науковою увагою політико-правову складову його національного самовизначення. Але накопичений юридичною наукою історичний матеріал, що стосується політико-правової думки кримськотатарського народу, ще не систематизовано, він має вузько проблемний і фрагментарний характер.

У цій царині, по-перше, маємо творчий доробок В.Ганкевича [26], який започаткував окремий напрям із вивчення історії кримськотатарського народу, що включає висвітлення системи його конфесійної освіти, біографістики кримськотатарського просвітництва, духовно-управлінської організації мусульманської громади Криму. У розвиток напряму захищені історичні дисертації І.Богдановичем [27], М.Масаєвим [28], С.Шендріковою [29]. По-друге – це історико-правові роботи із висвітлення державних утворень на Кримському півострові Ю.Дубка [30], О.Копиленка [31], Є.Смирнової [32], О.Редькіної [33], П.Тарана [34], О.Тимощука [35], Д.Хаваджі [36]. По-третє – це твори місцевих

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

краєзнавців О.Зарубіна і В.Зарубіна [37], В.Корольова [38], Ю.Лаптєва [39], А.Мальгіна [40], що висвітлюють невідомі сторінки кримської історії, хронологічно відповідні певним етапам розвитку кримськотатарського національного руху.

Серед них вважаємо доцільним виокремити такі: перший – з XIV ст. по 1783 р., коли здійснювалося закладення ісламських державно-правових традицій в Криму, в межах якого сформувалися автономістські риси в діяльності адміністративиого апарату бахчисарайських ханів та духівництва таврійського муфтіяту, залежних від політики Стамбула; другий – з 1784 по 1885 рр., коли після залучення мусульманської громади Криму до складу Російської імперії відбувалося створення та реформування органів її духовного управління, в ході якого висувалися законодавчі проекти, що увібрали в себе автономістські ідеї таврійського конфесійного устрою мусульман; третій – з 1885 по лютий 1917 рр., коли виникнення мусульманських новометодних конфесійних шкіл, громадських та суспільно-політичних організацій зумовило оформлення ідеї ісламської релігійно-культурної автономії у складі Російської імперії; четвертий – з березня 1917 по листопад 1918 рр., час кульмінаційного розвитку національного руху кримських татар, коли на порядок денний було висунуто ідею створення органів їхнього народного самоуправління у складі самостійного державного утворення на Кримському півострові.

Наприкінці XIX – на початку XX ст.ст. у житті мусульманської громади Криму проглядаються культурно-просвітницькі тенденції, що забезпечили реформування конфесійної освіти, зародження національної публіцистики та літературної наукової і художньої творчості, заснування громадських, а згодом і політичних організацій. Такі суспільні процеси супроводжувалися виникненням принципово нових соціальних інституцій, діяльність яких, незважаючи на традиційну наявність ісламського релігійного компоненту, мала й суттєві світські характеристики. Це вивело правосвідомість кримськотатарського народу на якісно новий щабель розвитку, на якому відбулася його суспільно-політична інституціоналізація. У Криму зародився потужний просвітницький, соціально-культурний рух – джадидизм, що охопив тюркомовні регіони Російської імперії. Його заснували педагоги на чолі з І.Гаспринським, які ставили завдання реформувати конфесійні ісламські навчальні заклади. Їхні „новометодні" мектебе виконали головну роль у процесі зростання національної правосвідомості кримськотатарського народу, що полягала у вихованні його нової генерації. Саме звідси вийшли не тільки народні вчителі, а й майбутні публіцисти, митці, науковці, правознавці, державні діячі. В освітянському середовищі зародилися й перші кримськотатарські професійні організації. На межу XIX – XX ст.ст. припадає створення „Спілки вчителів татарських народних шкіл", що згуртувалася з метою поліпшення так званої „інородческої освіти". Громадські організації мусульман на кримській землі почали виникати в формі благодійних товариств, які були офіційними, започаткувалася на підставі укладених на їхніх нарадах статутів. Перший з них був затверджений МВС імперії 24 грудня 1896 р. На початку XX ст. такі товариства було створено вже у шести найзначніших містах Криму [26, с. 36].

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Поява власного друкованого органу кримськотатарського народу була безпосередньо пов'язана з ім'ям Ізмаїла бей Гаспринського. Російсько-татарська газета „Перекладач-Терджиман", що з 10 квітня 1883 р. до 23 лютого 1918 р. видавалася в Бахчисараї, до початку XX ст. була єдиним тюркомовним виданням у Російській імперії [35, с. 73]. Вона стала наймогутнішим чинником подолання правового нігілізму в мусульманському середовищі, підвищення рівня правової культури кримськотатарського народу. Серед науково-популярних видань велику роль у політико-правовій просвіті кримських татар відіграли твори самого І.Гаспринського. Певне політико-правове забарвлення мали й деякі художні твори кримськотатарських митців, що побачили світ у видавництві „Терджиман". Проте остаточне перетворення цієї просвітянсько-громадської газети у суспільно-політичну відбулося за часів Першої російської революції, коли саме політичного забарвлення і здобув рух кримських татар. На її шпальтах спочатку друкувалися звернення мусульманської громади півострова до урядових органів Російської імперії з викладенням проблем суспільного життя кримських татар. А згодом висвітлювалися події стосовно утворення всеросійської мусульманської організації „Бутюнрусіє іттіфак ель Муслімі", провідну роль у заснуванні якої відіграли теж кримськотатарські громадські діячі. Її установчий з'їзд відбувся 15 серпня 1905 р. в Нижньому Новгороді. Одним з авторів резолюції з'їзду був І.Гаспринський, якому вдалося втілити у цей програмний документ політико-правові ідеї кримськотатарської делегації. За їхньою активністю у найкоротший термін згуртували місцеві осередки в Криму. 26 жовтня 1905 р. в Бахчисараї мітингові збори засудили радикальні виступи деяких російських партій, пов'язані з оголошенням Маніфесту від 17 жовтня, і вирішили приєднатися до партії „Бутюнрусіє іттіфак ель Муслімі", блокуючись з російськими ліберадами [27, с. 34].

Парламентські традиції розвитку правосвідомості тюркомовних народів Росії започаткувало утворення окремої мусульманської фракції Державної Думи, яка визначила пріоритетні завдання думської діяльності депутатів-мусульман. Серед них було, по-перше, збереження релігійно-культурної самобутності мусульманських народів, по-друге, забезпечення юридичної рівності мусульман з іншими підданими імперії. Їхня нагальність цілком стосувалася й кримських татар, першим представником яких в Державній Думі другого скликання став депутат Абдурешит Медієв. Він дотримувався лівих поглядів, але залишався в цілому стояти на позиціях національно-ліберальної ідеології і не приєднався до своїх одновірців з трудової групи, яка була радикальнішою мусульманської фракції [35, с. 101].

Місце в Державній Думі третього скликання від кримськотатарського народу посів відомий меценат, просвітитель, військовий історик полковник Ісмаїл Муфтій-заде, який долучився до правого думського крила. Як і І.Гаспринський, він непохитно стояв на позиціях поступового прогресу та еволюційного розвитку суспільства, обрав фракцію октябристів, вважаючи, що в Маніфесті від 17 жовтня 1905 р. відбито „всі ті права та свободи", що прохали мусульмани. Разом з тим І.Муфтій-заде підтримував практично всі питання, що стосувалися мусульман, в єдності з депутатами відповідної фракції. Згодом і самі депутати мусульманської

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

фракції, які спершу солідаризувалися з кадетами, теж перейшли на позиції октябристів, підтримавши таким чином сталу політичну платформу І.Муфтій-заде. Останній протягом усіх п'яти сесій працював від октябристської фракції у складі думської комісії з віросповідних справ, де розглядалися законопроекти, зокрема пов'язані з культурно-релігійною автономією кримських мусульман [35, с. 112].

Суспільно-політична діяльність А.Медієва і І.Муфтій-заде була спрямована на реалізацію нагальних потреб кримськотатарського народу й мусульманського населення Російської імперії. Вони вважали за необхідне вирішити традиційні проблеми мусульманської громади, що виникали після залучення тюркомовних регіонів до російської території. Серед депутатських завдань було земельне, мовне, освітнє, конфесійно-управлінське, культурно-просвітницьке питання, а також зрівняння російських мусульман, в тому числі кримських татар, у правах та свободах з православними підданими імперії.

В умовах кардинальної зміни форми російської держави та типу її політичного режиму наприкінці Першої світової війни, точкою відліку чого стала Лютнева революція 1917 р. в Петрограді, відбулися суттєві зрушення в політичній програмі кримськотатарського народу. Його національний провід, започаткований в межах загального мусульманського руху ліберального спрямування, виніс на порядок денний гасла, що були характерні для нової політичної ситуації – ідеї автономного і самостійного державного устрою Криму.

25 березня 1917 р. в Сімферополі відкрилося Загальнокримське мусульманське зібрання, в якому взяли участь 2000 делегатів з повітів Таврійської губернії, мусульманських благодійних товариств і суспільно-політичних організацій. На зборах першочергове місце обійняли традиційні проблеми кримськотатарської релігійно-культурної автономії – діяльність ТМДП і Вакуфної комісії. За результатами їхнього обговорення обрали тимчасових муфтія і голову Вакуфної комісії, утворили Мусульманський виконавчий комітет, який очолили Челібжан Челібієв і Джафар Сейдамет. Мусвиконкому підпорядковувалися утворені незабаром в повітах і містах Таврійської губернії місцеві мусульманські комітети, молодіжні організації і Жіночій комітет. Ідеологічним центром кримськотатарського національного руху стала партія „Міллі-Фірка" („Народна партія"). На відміну від Сімферопольської ради, виконком якої 30 березня відхилив прохання кримських татар про надання їм квоти місць, Тимчасовий уряд визнав Мусвиконком як вищий орган кримських татар, що мав право вирішувати всі питання їхнього життя, оскільки останній не висував на той час вимог щодо створення самостійної держави, підтримував, як і інші кримські національно-громадські організації політику петроградської влади. Мусвиконком у межах кримськотатарської громади губернії перебрав на себе владу ТМДП [5, с. 124].

Зміна стратегічного курсу керівних органів кримськотатарського національного руху відбулася після проголошення ІІІ Універсалу Української Центральної Ради. 11 листопада 1917 р. надзвичайне засідання Мусвиконкому під головуванням Ч.Челібієва ухвалило звернення з привітанням вільній Україні й проголосило необхідність утворення Кримської республіки на засадах територіальної автономії як вільної республіки всього громадянства півострову. 26 листопада 1917 р. у ханському палаці в

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Бахчисараї урочисто відкрився Курултай кримськотатарського народу, де були присутні й представники інших національностей. На порядок денний висувалося визначення державного статусу Криму, вирішення проблем національного самовиразу кримських татар, реформування їхнього релігійного, суспільного і культурного життя. 13 грудня 1917 р. Курултай спромігся схвалити Національну Конституцію (Основний Закон) кримськотатарського народу [31, с. 16].

Кримськотатарська державотворча ідея тимчасово залишала право остаточного вирішення державних засад проголошеної Курултаєм Демократичної Кримської Республіки за Установчими зборами всіх мешканців Криму. Натомість передбачалося формування постійного Національного парламенту, обраного всім кримськотатарським населенням (жінками і чоловіками) на підставі вільних, рівних, прямих виборів при таємному голосуванні. Його функцією було видання законів, що стосувалися наукових, релігійних, юридичних, військових, фінансових, політичних, а, при необхідності, комерційних, землеробських та індустріальних проблем кримських татар. Для кожної з цих сторін діяльності передбачалося створення парламентських комісій. Функції уряду мала виконувати Рада національного самоуправління, створення якої та затвердження її персонального складу відбувалося на Курултаї. Вона складалася з профільних відділів (дирекцій), очолюваних відповідними директорами. Для виконання завдань національної безпеки передбачалися особливі управління – діари [35, с. 136 – 137].

Політичні події 1918 р. відкрили кульмінаційний час розвитку політико-правових ідей кримськотатарського народу кінця XVIII – початку XX ст.ст. Основним лейтмотивом її концепцій залишалася проблема національно-культурної автономії, що передбачалося вирішити шляхом законодавчого визнання органів народного самоуправління кримських татар. Але припинення суспільно-політичних процесів демократичного розвитку через збройне захоплення влади більшовиками і розв'язання громадянської війни висунуло на порядок денний питання про самостійне вирішення своєї долі народами Російської імперії. У цих обставинах за допомогою німецьких військ та українських частин, прибулих у квітні 1918 р. до Криму, Мусвиконком підняв повстання проти самопроголошеної Соціалістичної Радянської Республіки Тавриди. Після її усунення відновлений кримськотатарський Національний парламент взяв на себе формування коаліційного уряду, відповідального перед Загальнокримським парламентом, утвореним шляхом введення до Меджлісу представників інших народів, кримських партій та політичних рухів.

Ця концепція державного устрою Криму була обґрунтована в другій редакції Програми „Міллі-Фірка", де проголошувалася незмінність принципів національно-культурної автономії кримських татар. Проте непримиренна позиція російських лібералів щодо кандидатур керівників уряду, жорстка лінія гетьмана П. Скоропадського стосовно залучення Криму на правах автономії до території Української Держави змусили німецьку дипломатію доручити формування крайового уряду російському генералу, литовському татарину за походженням, С.Сулькевичу. Під час його владних повноважень було визнано національно-

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

культурну автономію кримських татар, їхню Раду народних представників – Національну директорію залучили до системи державних органів Криму. Але поразка Туреччини і Німеччини в світовій війні сприяли розколу кримськотатарського національного руху, політичній кризі уряду С.Сулькевича, із заміною якого на півострові встановився режим, що не сприйняв попередніх автономістських ідей кримських татар [35, с. 146 – 147].

Таким чином, маємо зазначити, що для історичних традицій кримськотатарського народу не були характерні радикальні засоби вирішення національних проблем, оскільки вони не мали глибокого коріння ні в його правовій психології, ні в правовій ідеології. Натомість протягом XVIII – початку XX ст.ст. в політико-правовій думці кримських татар послідовно обстоювалися ідеї релігійно-культурної автономії мусульман та національно-культурної автономії свого народу в складі російської або загальнокримської держави. Науковий погляд на історичне минуле, дозволяє сьогодні стверджувати, що влітку 1918 р. вони знайшли своє втілення у практиці кримського державного будівництва.

Тоді на підставі визначень національної Конституції кримськотатарського народу, ухваленої його Курултаєм у грудні 1917 р., відбувалося нормативне оформлення самоорганізації мусульманської громади Криму. За своїми рисами цей процес цілком відповідав ознакам поняття „національно-культурна автономія", широко вживаному в сучасній теоретико-правовій науці. Національна директорія кримських татар як державний орган Першого крайового уряду в межах Кримського півострову розповсюджувала територіальну юрисдикцію своїх повноважень за принципом дисперсного розселення мусульманської громади. Норми регламентації правових відносин, що мав розробляти Національний парламент кримськотатарського народу – Меджліс, були обов'язкові для виконання органами його самоврядування.

Незважаючи на короткий час свого існування, досвід національно-культурної автономії 1918 р. в Криму має непересічне значення для практики сучасного українського державного будівництва. Він став реальним втіленням однієї з форм реалізації владних функцій кримськотатарського представництва у центральних органах держави, що було логічним наслідком розвитку автономістських ідей кримськотатарської політико-правової думки. Вони ґрунтуються на давніх конфесійних, державотворчих та культурно-освітянських традиціях національної правосвідомості, за якими продовжує розвиватися й сучасна правова культура кримських татар – одного з найчисельніших етносів народу України.

Джерела і література:

1. Кричинский А. Очерки русской политики на окраине. – Баку, 1919. – Ч. 1.– 295 с.

2. Валидов Джафар. Очерк истории образованности и литературы татар (до революции 1917 р.). – М., Пд., 1923. – 106 с.

3. Бочагов А.К. Милли Фирке – национальная контрреволюция в Крыму. Очерк. – Симферополь, 1930. – 117 с.

4. Боятжиев Т. Крымскотатарская молодежь в революции. Краткий очерк из истории националистически-буржуазного и коммунистического движения среди татарской молодежи Крыма. – Симферополь, 1930. – 112 с.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

5. Елагин В.Л. Националистические иллюзии крымских татар в революционные годы //Новый Восток. – 1924. – № 5.– С.190 – 217.

6. Керимов Г.М. Шариат и его социальная сущность. – М., 1978. – 223 с.

7. Алиев Р.Я., Шабанов Ф.Ш. Некоторые положения ханифатской юриспруденции //Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. Сборник статей. – М., 1985. – С. 160 – 171.

8. Кириллина С.А. Эволюция египетских суфийских братств (XIX начало XX в.) //Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. Сборник статей. – М., 1985. – С. 172 – 190.

9. Полонская Л.Р. Современные мусульманские идейные течения //Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. – М., 1985. – С. 6 – 25.

10. Сюкияйнен Л.Р. Концепции халифата и современное государственно-правовое развитие зарубежного Востока //Ислам: проблемы идеологии, права, политики и экономики. Сборник статей. – М., 1985. – С. 139 – 159.

11. Аврех А.Я. П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. – М., 1991. – 285 с.

12. Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. – М., 1992.– 447с.

13. Измайлов А.Э., Аблаев Э.А. Исмаил Гаспринский – выдающийся просветитель народов Востока. – Ташкент, 1994. – 180 с.

14. Козбаненко В.А. Партийные фракции в I и II Государственной Думе России. 1906 – 1907. – М., 1996. – 240 с.

15. Ланда Р.Г. Ислам в истории России. – М., 1995. – 312 с.

16. Мухаметдинов Р. Нация и революция (трансформация национальной идеи в татарском обществе первой трети XX века). – Казань, 2000. – 150 с.

17. Сидельников С.М. Образование и деятельность первой Государственной думы. – М., 1962. – 382 с.

18. Султанов Ф.М. Татарское национальное движение: история и современность. Казань. – 1999. – 207 с.

19. Усманова Д.М. Мусульманская фракция и проблемы „свободы совести" в Государственной Думе России (1906 – 1917). – Казань, 1999. – 164с.

20. Червонная С.М. Искусство татарского Крыма. – М., 1995. – 320 с.

21. Шелохаев В.В. Теоретические представления российских либералов о войне и революции (1914 – 1917 гг.) //Первая мировая война. Дискуссионные проблемы истории. – М., 1994. – С. 127 – 140.

22. Бабин В.Г. Проблемы национальной школы в Государственной думе I – IV созывов. Дисс. к.и.н. – Спб., 1992. – 206 с.

23. Горошков М.П. Процесс становлення и развития пантюркизма (историко-политологический анализ). Автореф... к.полит.н. – Воронеж, 1997. – 27 с.

24. Фахрутдинов Р.Р. Татарское либерально-демократическое движение в конце XIX – начале XX вв.: идеология и политическая программа. Дисс. к.и.н. – Казань, 1996. – 214 с.

25. Юнусова А.Б. Ислам в Башкортастане. История, состояние и перспективы развития. Дисс. д.и.н. – М., 1997. – 342 с.

26. Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования. – Симферополь, 1998. – 163 с.

27. Богданович І.О. Роль газети „Терджиман" у пропаганді реформаторських процесів у мусульманській громаді Російської імперії (1883 – 1905 рр.). Дис. к.і.н. – Сімферополь, 2002. – 213 с.

28. Масаєв М.В. Кримські татари у збройних силах Росії (кінець XVIII – початок XX ст.). Дис. к.і.н. – Сімферополь, 2002. – 209 с.

29. Шендрікова С.П. Кримські татари в ліберальному русі мусульманських народів Російської імперії. Автореф... к.і.н. – Запоріжжя, 2000. – 19 с.

30. Дубко Ю.В. Советская Республика Тавриды: авантюра большевистского государственного строительства. – Симферополь, 1999. – 208с.

31. Копиленко О.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. – К., 2001. – 362 с.

32. Смирнова Є.В. Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим в Україні: історія становлення (1991 – 2000 рр.). Автореф... к.ю.н. – Сімферополь, 2002. – 19 с.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

33. Редькіна О.М. Кримський крайовий уряд генерал-лейтенанта С.Сулькевича (червень – листопад 1918 р.): історико-правове дослідження. Дис. к.ю.н. – Сімферополь, 2003. – 204 с.

34. Таран П.Є. Кримськотатарська політико-правова думка наприкінці XIX – на початку XX ст.ст. //Держава і право. – 2003. – Вип. 20. – С. 128 – 132.

35. Тимощук О., Таран П. Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVIII – початку XX ст.: особливості генезису та автономістські процеси еволюції – Х., 2004. – 176 с.

36. Хаваджі Д.Р. Корінні народи Криму: проблема визначення в нормах міжнародного права і Конституції України //Держава і право. Збірник наукових праць. – 2003. – Вип. 19. – С. 527 – 530.

37. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 1997. – 352 с.

38. Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. – Симферополь, 1993.– 42 с.

39. Лаптев Ю. Краевое правительство и крымские немцы //Таврические ведомости. – 1993. – 2 июля.

40. Мальгин А.В. Комментарий к воспоминаниям А.В.Оболенского //Крымский архив. – 1994. – №1. – С. 85 – 86.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 12-17.

И. А. Исаев

ПОЛИТИЧЕСКОЕ ОЩУЩЕНИЕ ГРАНИЦЫ: ТОЧКА ЗРЕНИЯ ПОБЕЖДЕННЫХ

Геополитический анализ итогов Второй мировой войны приводит исследователя к неожиданному вывод, который может быть сформулирован в двух словах: «война не закончилась», – определенным подтверждением этого могут стать и фултонская речь Черчилля и высказывания двух выдающихся геополитиков двадцатого столетия – Карла Хаусхофера и Карла Шмита, - рассмотрению их идейных позиций по этой проблеме и посвящена данная работа.

Победы и поражения, ставшие результатами войны, с геополитической точки зрения, могут рассматриваться не столько как итоги и последствия, сколько как предпосылки или как предварительный этап дальнейшего противостояния. При этом просматриваются очевидные параллели между двумя послевоенными ситуациями, сложившимися поочередно в результате Первой, а затем Второй мировых войн: это ситуация 1918 и 1945 годов. Международно-правовая незавершенность, выразившаяся в положениях Версальского мира через мрачную эпоху второй великой войны оказалась перенесенной в атмосферу послевоенного мира и сопутствующей ему «холодной» войны.

Хассо Мантейфель, немецкий военный историк, заметил: «Если в прежние времена заключение мира, создававшего новый порядок и делавшего жизнь людей стабильной, являлось как бы запоздавшим, но вместе с тем более глубоким оправданием войны, то окончание этой войны мира не принесло. Если раньше война была преддверием к миру, ... то 1945 год имел скорее характер перемирия, за которым в дальнейшем должна последовать перегруппировка сил воюющих держав. Два новых мировых центра соревнуются между собой в перетягивании каната, которым являются отдельные народы и страны».[1] Не только отельные народы, но и целые континенты в новых условиях изменили свое политическое лицо, старые национальные идее уступили свое место новым идеологическим структурам. Изменилось само восприятие национальной идентичности и ощущение границы, очерчивающей национальное государственное и культурное пространство.

Появление новых идеологических группировок сместило узел противоречий в иной план: собственно идеологические противоречия стали модернизированной формой религиозных войн, с той разницей, что установившееся еще в XX веке господство техники (или как уточнял К. Шмитт, – вера в господство техники) придавало этой борьбе видимость деполитизированного и «идеологически-нейтрального» противостояния. Победа техницизма способствовала дальнейшей унификации, выработке единых шаблонов и взаимопроникновению прежде различающихся друг от друга культур.

Диффузия национальных пространств и «растворение» границ между ними отнюдь не исключала формирования на некоем ином, наднациональном уровне

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

мощных центров властвования, представлявших собой полюсы, между которыми в силовом энергетическом поле продолжали существовать традиционные национальные государства, не замечающие тех изменений, которые с ними произошли. «Структура современного преобразованного человеческого общества выглядит сейчас так: огромные массы людей, населяющие тот или иной крупный район или политическую сферу влияния, а над ними - отдельные, немногие центры власти».[2]

Обе мировые войны означали для Европы, а именно на ее территории оказывалась основная масса пострадавших и проигравших в результате войны, не столько завершение, сколько начало перелома и коренного преобразования существующих порядков. Тревожное ощущение грядущих перемен появлялось здесь всегда по окончании войны. Постоянно производившаяся в Европе перемена границ не могла внушить чувства успокоенности и стабильности, равным образом менялось само представление о существе и надежности государственной границы.

Классическое представление о назначении и характере границы было выработано в Европе в XIX веке, в эпоху образования национальных государств. К. Хаусхофер, пожалуй, первым ввел понятие «политическое чувство границы» и был уверен в том, что оно может быть закреплено в массовом сознании только путем длительного и целенаправленного воспитания: «Кто хочет этому содействовать, должен по необходимости, ... выходить за пределы чистого наблюдения за властью и искать прежде всего в политическом силовом поле Земли образцы в высшей степени утонченного периферического ощущения пространства незаурядной личностью государства, воплощенного во всех отдельных ячейках государственного строительства, а не только ... в отдельных частях народа, сословий и классов».[3] Категория тотальности самым тесным образом связывалась с понятием границы, и это был первый шаг к пониманию и оправданию самой глобалистической концепции мира: синтез географического и политического был здесь только началом, и сама геополитика представляла собой симбиоз территории и властвующей идеи («панидеи», по выражению Хаусхофера). Предметом исследования геополитики становятся процессы, демонстрирующие воплощение власти (силы) в пространстве, а именно процессы ее разделения, перераспределения и динамики, даже если речь идет только о влиянии идей и их носителей: вслед за Хаусхофером Карл Шмитт все эти формы процессов переносит на свое понятие «нового номоса Земли».

Хаусхофер, подводя итоги Первой мировой войны, писал в 1927 году: «В осознании того, что время геополитического устранения чересполосицы, нового перераспределения силы на земле с окончанием мировой войны не закончилось, а лишь началось, повсюду разворачивается лихорадочная геополитическая деятельность затрагивающая как раз проблемы границ».[4] В результате излишне жестких договоров и принуждения, осуществляемого с помощью туманной казуистики международного права, само представление о легитимности и надежности границ было существенно поколеблено. Многие массы людей стали

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

в тот период связывать свои надежды со скорым разрушением границ, установленных при помощи несправедливого насилия.

Движение за самоопределение, в основе которого лежали национальные и социальные критерии, по своей сути было связано с нигилистическим восприятием самого понятия границы.

В рядах противников границы объединялись те, кто не признает границ, и те, кто их разрушает: «Не признающий границы и ее разрушитель -два совершенно различных вида. Один ставит себя выше естественных границ, потому что они для него ничего не значат, а другой сознательно разрушает их, воспринимая такие рубежи как препятствия, а не защиту и органическое благодеяние». Представителей первого вида Хаусхофер именует «космополитами, гражданами мира и попутчиками Интернационала, какого бы цвета он ни был», вторых – врагами границы, стремящихся разрушить ее любой ценой, в силу того, что они родились на ее «склонной к коварству стороне».[5]

Первая мировая война явилась только «предупредительным жестом», но Европа его не заметила. Уже в тот период сложилась геополитическая ситуация, которая развернется во всю свою силу спустя два десятилетия. «Панидея», видимо выступившая на первый план, сформулирует океанскую политическую доминанту, поначалу олицетворенную Англией, а позже перешедшей к США, главному конкуренту в борьбе с древнейшим пространственным мышлением «оси истории» центральной степной империи Старого Света. Паназиатское стремление к расширению пространства выражало эту центральную панидею Евразии.

Уничтожение, политическое и пространственное, (прежде всего, идеологическое) противника, которое по мысли победителей должно привести к созданию однополюсного мира, еще не приводит к ожидаемому результату, ни первая, ни вторая мировые войны не создали единства мира, напоминающего ойкумену прошедших времен. Карл Шмитт уточняет содержание самой идеи о «единстве мира»: «речь идет о единстве организации человеческой власти, которая должна планировать, управлять и овладевать всей Землей и всем человечеством. Речь идет о важной проблеме, созрела ли уже сегодня Земля для единственного центра политической власти».[6]

Для решения этой проблемы XX век дал эффективное оружие - технику и сформировал качественно новую идеологию, техническо-индустриальное мировоззрение. Техническое развитие неуклонно ведет к новым организациям и централизациям и если действительно судьбой человечества является техника, полагает Шмитт, а не политика, то сама проблема единства может считаться решенной.

Но политическая действительность дает на сегодня не картину единства, но картину дуализма, тревожного дуализма, четкого различения друга и врага (по классическому шмиттовскому определению существа политического). «Два гигантских партнера враждебно противостоят друг другу и образуют противоположность Запада и Востока.... Их вражда выражается в соединении

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

холодной и открытой войны, в войне нервов и вооружений, в войне дипломатических нот, войне конференций и пропагандистской войне».[7]

Новая послевоенная дипломатия является синонимом «холодной» войны и продолжением войны оконченной. Изменились ее методы: если прежде целью такой «мирной» войны было разрешение спорных вопросов путем переговоров, теперь ее цель - скрытый подкоп, рассчитанный на идеологическую победу в среде населения, проживающего на территории противника. Продолжая свой спор, противники вынуждены ограничиваться психологическим театром военных действий - сражением принципиальных идей.[8]

Эта ситуация – политическая панорама Европы после Второй мировой войны. Выдвижение на первый план фактора техники с ее унифицирующей тенденцией и лицемерным утверждением о собственной аполитичности уже тогда указывало на один очень важный момент: существующий дуализм послевоенного мира - это только переходный момент к единству, последний круг в великой борьбе за единство мира. Карл Шмитт в этой связи заметил: очень скоро оставшийся в живых после сегодняшнего мирового дуализма будет единственным властителем мира. Победитель станет осуществлять единство мира согласно своим идеям. Его элиты будут представлять тип нового человека. Они будут планировать и организовывать согласно своим экономическим, политическим и моральным идеям и целям. «Тот, кто верит в сегодня уже само собой разумеющееся технически - индустриальное единство мира, должен осознавать эту последовательность и должен вполне конкретно иметь перед глазами образ одного властелина мира».[9]

Существует ли альтернатива такому политическому развитию, съедающему все ныне существующие границы и обещающему сохранить единственный властный центр на Земле? Карл Шмитт надеется: пусть Земля и стала маленькой, но она всегда будет являть собой нечто большее, чем сумма точек зрения и горизонтов, под знаком которых находится альтернатива сегодняшнего всемирного дуализма, всегда остается некий третий фактор, а может быть и множество таких факторов. Здесь обнаруживается «диалектика всякой человеческой власти, которая никогда не является безграничной, но недобровольно вызывает силы, которые однажды поставят ей границы».[10]

Появление третьей силы не следует смешивать с политикой нейтралитета или неприсоединения. Оно означает проявление подлинного плюрализма, множественности, равновесия многих больших пространств, формирующих новое международное право, а следовательно новые границы и новое ощущение границы. Это возврат к правовым понятиям XVIII-XIX вв., которые строились на равновесии многих держав и отражали его структуру. Хотя это право и было европоцентристским, но оно не закрепляло исключительную власть одного единственного властителя мира. Его плюралистическое построение давало возможность для сосуществования многих политических величин, которые рассматривали друг друга не как врагов и нарушителей права, но как носителей автономных порядков. И сегодняшний дуализм, считает Шмитт, имеет шанс превратиться не в единство, а во множество, он ближе к тройственности, ведь

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

нечетные числа имеют в политической метафизике больше преимуществ, поскольку они вернее способствуют равновесию, чем четные числа.

Победитель сознательно или бессознательно стремится разрушить установившиеся до войны порядки и границы и претендует на единоличную власть, сдерживаемую только встречной и равнозначной силой. Он говорит о равноценности всех оставшихся в живых политических организмов, о вечном мире, о политике открытых пространств: конкретным выражением такой политики становится послевоенная политика «открытых дверей (такую панидею использовали поочередно Англия и США в своей политике универсализма, выявившейся сначала в противопоставлении «моря» «суше», а затем - в гегемонии абстрактного экономического пространства над конкретными национально-государственными образованиями). Шмитт напоминает, что власть всегда принадлежит тому, кто определяет политическую реальность и навязывает свою картину мира. Когда народ воспримет навязанные ему противником представления, понятия и язык права и власти, он может считаться окончательно поверженным. Географические границы в этой ситуации уже не играют никакой роли, они могут продолжать свое существование в качестве декоративных символов, утративших политическую значимость.

В чем видится Хаусхоферу и Шмиту, этим представителям побежденной панидеи, вероятный выход из безвыходной ситуации послепораженческого гегемонизма ее противников? Их духовный предшественник Новалис когда-то говорил о единой христианской, духовно цельной Европе. Европейцы должны вновь продумать и прочувствовать свою историю. Сознание как отдельного человека, так и целой нации должно быть поднято до общеевропейского сознания. Не отказываясь от собственных традиций и культуры европейские государства должны будут слиться в единый, но внутренне дифференцированный живой организм: «нам нужен не процесс нивелирования, который сглаживает особенности наций, а процесс роста, который дает нациям возможность развиваться, невзирая ни на какие государственные границы, и который даже стирает эти границы и сливает все нации в одну общеевропейскую нацию».[11]

Объединенная Европа может стать той третьей силой, которая будет противостоять дуалистическому гегемонизму. Карл Шмитт предполагал, что послевоенный дуализм может разрешиться на основе общей философии истории, присущей обоим противникам, Востоку и Западу. Обе идеологии происходят из общего источника, из обоюдной веры в технический прогресс, родившейся в XVIII-XIX вв., и этим демонстрируют видимое единство, лежащее в основе дуализма. Обе претендуют на то, чтобы быть истинной идеологией и истинной демократией.... Ни Хаусхоферу, ни Шмиту не довелось стать свидетелями разрешения политического дуализма, которое произошло в конце XX века и которое вновь смешало все составные части и границы послевоенной Европы, иначе оба мыслителя вновь могли бы почувствовать себя ветеранами состоявшейся очередной мировой войны, но ветеранами страны, на этот раз оказавшейся в числе победителей. Однако геополитический анализ и на этот раз не

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

внушил бы им большого оптимизма: окончание «третьей мировой» создало новые проблемы, отнюдь не обеспечило безопасности старых границ и не устранило угрозы политической глобализации. Ощущение границы по-прежнему остается тревожным, в «мире без границ» человек, как существо индивидуалистическое, не может чувствовать себя в безопасности.

---

[1] Мантейфель Х. На переломе // Итоги Второй мировой войны.– М. 1957.– С. 610.
[2] Мантейфель Х. Указ. соч.– С. 616.
[3] Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении // О геополитике.– М. 2001.– С. 116.
[4] Хаусхофер К. Указ. соч.– С. 246.
[5] Хаусхофер К. Указ. соч.– С. 42.
[6] Шмитт К. Единство мира // «Европеец».– 2004.– № 3.– С. 52.
[7] Шмитт К. Единство мира.– С. 53.
[8] См.: Монтейфель Х. Указ. соч.– С. 618.
[9] Шмитт К. Единство мира.– С. 53.
[10] Там же.– С. 54.
[11] Мантейфель Х. Указ. соч.– С. 622.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 18-27.

В. Є. Рубаник

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД «ПЕРШОЇ» УНР (березень 1917 – березень 1918 рр.)

Лютнева революція 1917р., призвівши до падіння монархії й утворення Тимчасового уряду, викликала до життя сплеск національної самосвідомості і національно-патріотичних рухів народів колишньої Російської імперії, наслідком чого в Україні стало утворення Центральної Ради як керівного органу українства, разом з тим не змогла переломити тенденцій послаблення державної влади і посилення загального безладдя, викликаних світовою війною і її наслідками.[1]

Звертаючись до уроків української революції, Д.І. Дорошенко вважав, що однією з головних причин майбутніх прорахунків, втрат і невдач Центральної Ради в політичній і соціально-економічній сферах, її основною помилкою було те, що лідери української національної революції, на словах виступаючи за досягнення соціального консенсусу і залучення до участі у процесах, що відбувалися, представників усіх соціальних верств і прошарків українського суспільства, на практиці відвернулися від великих власників, – категорії людей, які сповідували консервативні настрої і були найнадійнішими елементами, спираючись на які тільки й можна було виробити і перетворити в життя серйозну політичну лінію. Як писав історик, «…всі статочні, консервативні, творчі елементи суспільства були залишені поза бортом і тим самим загнані в опозиційне становище».[2] Нічого доладного із такого положення, як показав подальший розвиток подій, не вийшло, та, мабуть, і не могло вийти.[3]

---

[1] Д.І. Дорошенко, оцінюючи ситуацію в українському селі навесні – влітку 1917р., писав: «З упадком усякого стримуючого авторитету й усякої влади, українське село почало швидко котитись в площину анархії. На верх випливали найгірші елементи села, які найбільше галасували, хапались за крайні гасла і тероризували більш статечні, спокійні круги населення. Неустанна агітація есерівських агентів, ваблючи поділом панської і казенної землі, розпалювала соціальну ненависть і будила найгірші інстинкти. Вже в кінці літа всякі заклики до порядку, до спокою, до вичікування, що постановлять установчі збори, – заклики, які ішли з центру, втратили всяку силу. То тут, то там виникали розрухи: пограбування панського майна й худоби, самовільні захоплення землі, порубка лісу, підпали й грабування винокурень. Коли до осені ці окремі розрухи не переходили ще в загальний погром, то тільки завдяки інерції українського села, завдяки літній праці коло господарства. Але на осінь можна було сподіватись всяких і загальних розрухів, як воно на ділі й сталося». – [Див.: Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923. Т.1. Доба Центральної Ради. – Ужгород: НТШ ім. Т. Шевченка, 1932. – С.75].

[2] Там же. – С. 78.

[3] З іншого боку, не можна не погодитися з І.Драчем, який писав, що «… в оцінці тих недавніх часів, коли українську історію творили наші батьки і діди, я всіляко намагаюся, щонайперше для себе, уникати слів "помилки", "прорахунки", "неправильні рішення" і тому подібних, хоча, здавалося б, об'єктивних підстав для таких присудів можна знайти багато. Наші попередники щодня мусили давати відповіді на нові виклики, розв'язувати нові завдання без готових рецептів. І той, хто сьогодні хотів би кинути камінь у невдатні наслідки діячів минулого, хай доведе, що кожен з нас сьогодні розумніший, чинить правильно, вміє не тільки знайти найоптимальніше рішення суспільних проблем, а й здатний його втілити в життя. Тому … видається більш плідним пильніше аналізувати обставини тодішньої

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД «ПЕРШОЇ» УНР (БЕРЕЗЕНЬ 1917 – БЕРЕЗЕНЬ 1918 РР.)

Однією з корінних проблем, яка була надзвичайно гострою і в період «першої» УНР, і загалом під час української національної революції 1917-1921рр. (і залишається в Україні нинішній), виступала проблема визначення і правового врегулювання відносин власності. Як наголошували О.Л. Копиленко і М.Л. Копиленко, найбільш дошкульно на проблемах власності і права власності в період «першої» УНР відбилися політичні й ідеологічні пріоритети, коли усе визначалось ставленням лідерів Центральної Ради до цих проблем. М.С. Грушевський вживав терміни «належати» й «користуватися», будучи рішучим противником поняття «святість прав власності». Особливе заперечення у нього викликала ідея приватної власності на землю, виступаючи проти якої, він навіть висловлював надію, що настане час, коли «...власність на землю, торгування землею» вважатимуться явищем таким же ненормальним, як «власність на людину-раба». Виходячи з таких принципів і настанов, і в документах Центральної Ради застосовувались ті ж самі терміни – «право порядкування», «право користування» тощо.[1]

Найболючішим питанням української революції, рівно, як і в Росії, виступало питання про землю і земельну власність, тому і першочерговим завданням Центральної Ради була підготовка та проведення аграрної реформи в Україні. Відразу після Лютневої революції – вже з березня 1917 р. – в Україні набули значного розмаху самочинні захоплення панських земель і маєтків. Відсутність законів та інших нормативних актів з цього приводу тягли за собою криваві бійки між селянами, безладдя, пияцтво, пограбування і спалення великих маєтків.[2]

Намагаючись врегулювати аграрне питання, Тимчасовий уряд ще 21 квітня 1917р. видав положення про організацію земельних комітетів, які мали статус державних організацій, і на котрі під контролем міністерства землеробства покладалась підготовка земельної реформи; в центрі утворювався Головний земельний комітет, на місцях – губернські й повітові, пізніше – волосні. До 30 червня 1917р. в Україні за цим положенням було створено 78 повітових земельних комітетів, а до середини липня їх кількість зросла до 94; число волосних земельних комітетів при цьому наближалося до 600.[3]

Спроби безпосереднього практичного вирішення проблем земельної власності в період «першої» УНР знайшли своє втілення і в ряді документів як самої Центральної Ради, так і її виконавчого органу – Генерального Секретаріату. Згідно розроблених проектів, передбачалося, що землі казенні, удільні, монастирські та

боротьбн за українську державність хоча б тому, що нинішня історична ситуація містить цілу низку старих глибинних українських проблем, зокрема закорінених і в той час, не розв'язаних і досі». – [*Днв.: Драч І. Уроки Української Народної Республіки // Вісті з України.* – 1998. – 5 лютого].

[1] Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917-1920. – К.: Либідь, 1997. – С. 72-73.

2 Мироненко О.М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К.: НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Академія Правових наук України, 1995. – С.185.

[3] История Украинской ССР: В 10-ти т. – Т.6. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917 – 1920) / Редкол.: Н.И. Супруненко (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 79-80.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

великі поміщицькі маєтки «повинні бути забрані», а землі землевласників треба було викупити коштом українського державного скарбу (скарбниці) і роздати в користування тим, хто на них працюватиме.[1] Однак, на місцях не чекали, поки ці законопроекти будуть прийняті, а тим паче – поки почнеться їх реалізація За свідченням В.К. Винниченка, «...сільський пролетаріат в обіцянки і закони про землю не вірив, більше вірячи реальним фактам», а, з іншого боку, ідея «соціалізації землі» викликала обурення заможного селянства, «...яке лаяло Центральну Раду й агітувало на всі боки проти неї».[2] Вже 1 травня 1917р. селянський з'їзд Васильківського повіту Київської губернії прийняв резолюцію про розподіл поміщицької землі, яка відразу почала проводитись у життя. Через кілька днів після цього з'їзду у селі Лосятине селянами самочинно було захоплено 110 десятин зораної землі графів Браницьких. Аналогічні факти мали місце практично в усіх інших регіонах України: наприклад, в селі Антонове-Кодинцеве Одеського повіту Одеської губернії селянами було захоплено у поміщиків більше 200 десятин землі; у селі Слов'янка Павлоградського повіту Катеринославської губернії малоземельні селяни силою відібрали 600 десятин землі у «відрубників» хутора Лозоватівського; до подібних дій вдавались і селяни Полтавської, Харківської, Херсонської та інших губерній.[3] У селі Стави Київського повіту селянські збори постановили зайняти під озимі 1.250 десятин землі двох місцевих поміщиків з наступною виплатою їм орендної плати по 10 руб. з десятини після збиранні врожаю; у Зінківському повіті Полтавської губернії селяни захопили маєток поміщика Дуб'яги, пограбувавши його при цьому.[4] За підрахунками В.І. Кострикова, тільки протягом липня – серпня 1917р. в Україні мали місце 817 випадків самочинного захоплення і відібрання селянами земель у їх власників.[5] У серпні 1917р. Харківська губернська земельна управа відмічала, що все більшого розмаху набувають випадки примусового відчуження земель у тих власників, які мали по 30-50 десятин.[6] Д.І. Дорошенко теж зазначав, що у боротьбі за підтримку своєї політичної лінії і соціально-економічних програм «...конкуренція з боку російських лівих партій в їх демагогічній пропаганді, особливо з боку большевиків (ця пропаганда зросла стихійно, коли восени насунула на село маса збольчевичених салдатів і почала ширити й проводити в життя большевицьке гасло: «грабуй награбованє!» примушувала й

---

[1] Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу / За ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – С.600-601.

[2] Винниченко В.К. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). – Частина II. – Київ – Відень, 1920 / Репринтне відтворення видання 1920 р. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 309 – 311.

[3] История Украинской ССР: В 10-ти т. – Т. 6. Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917-1920) / Редкол.: Н.И. Супруненко (отв. ред.) и др. – К.: Наукова думка, 1984. – С. 81-82.

[4] Там же. – С.137.

[5] *Кострикова В.И. Земельные комитеты в 1917 году: Автореф. дисс. ... доктора истор. наук.* – М.: Ин-т истории СССР АН СССР, 1979. – С.48.

[6] Центральний державний архів вищих органів державної влади і державного управління України (ЦДАВОВУ). – Ф.1326. – Оп 1. – Спр.24. – Арк.48.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

українських ес-ерів усе більше «схилятись наліво», себто манити селянство все більш радикальними перспективами захоплення й поділу панської землі. І ніхто не зостановлявся над питанням, що з того всього буде, чи стане на всіх землі, коли забрати у панів, чи можна її справедливо між усіх розділити, і як це відіб'ється на інтересах народнього господарства?».[1]

Звичайно, і уряд УНР, і лідери української революції не могли не реагувати на це; один з керівників Центральної Ради – Є.Мартос, висловлюючи її позицію у відповідь на вимоги селян негайно наділити їх землею за рахунок поділу великих поміщицьких маєтків, застерігав від самочинного захоплення і поділу земель і майна, попереджаючи: «Хто буде грабувати, той підлягає тяжкій карі і сплатить штраф, у 5 разів більший від награбованого».[2] І тільки 7 листопада 1917р. Третім Універсалом Центральної Ради проголошується скасування приватної власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетрудових господарств і заявляється про передачу їх «земельним комітетам, обраним народом», причому вся земля мала бути передана трудовому народу без викупу і до початку весняних польових робіт.[3]

Через тиждень після оприлюднення Універсалу Генеральний Секретаріат розповсюдив офіційне роз'яснення до нього, яким підкреслив, що скасування прав власності на землю й перехід їх до трудящого народу слід розуміти «...у тому смислі, що право власності на ці землі переходить до народу Української Республіки, отже, від дня опублікування Універсалу колишнім власникам забороняється землю продавати, купляти, закладати, дарувати чи передавати будь-кому у власність іншим способом, оскільки ці землі визнаються Українською Центральною Радою такими, що належать не окремим особам чи інституціям, а всьому трудящому народу, причому скасування власності, як і весь земельний лад на Україні, мають підтвердити й остаточно встановити Українські Установчі збори».[4]

На додаток до роз'яснення Генерального Секретаріату Секретарство у земельних справах видало свою окрему інструкцію земельним комітетам, в якій пояснювалось, які саме землі мають бути віднесеними до категорії нетрудових. В інструкції зазначалось, що «...земельних власників, які мають землю в межах трудового господарства, приміром, меньш, ніж 50 десятин, Універсал не торкається; така трудова власність Універсалом не касується і зостається по давньому».[5]

---

[1] Дорошенко Д. Історія України. 1917 – 1923. Т.1. Доба Центральної Ради. – Ужгород: НТШ ім. Т. Шевченка, 1932. – С. 75 – 76.

[2] Історія України: Курс лекцій: У 2-х кн. – Кн.2. – XX століття / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К.: Либідь, 1992. – С. 139.

[3] Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу / За ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – С. 601.

[4] Історія держави і права України: Академічний курс. – У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. – Т.2. – К.: Видавничий дім "Ін Юре", 2000. – С. 68.

[5] Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – С. 344.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Уряд УНР не виявив послідовності й рішучості в реалізації наміченої Третім Універсалом програми: Центральна Рада поступово відмовилась від негайного вирішення аграрного питання, і вже 10 листопада 1917р. на нараді представників поміщицьких організацій, київських цукрозаводчиків і банкірів, В.Винниченко заспокоював великих землевласників і промисловців, заявляючи, що питання про землю буде вирішене лише на Українських Установчих Зборах. А через кілька днів Генеральний Секретаріат опублікував і вже згадуване роз'яснення Третього Універсалу з аграрного питання, яким заборонялось «свавільне захоплення земель та іншої власності» і передбачалося покарання тих, хто порушуватиме встановлений порядок.[1]

Визначаючи соціально-економічні і політичні наслідки проголошення Центральною Радою Третього Універсалу, Н.Д. Полонська-Василенко, вказувала, що «...3-ій Універсал викликав протести. Особливо гостро протестували проти земельного закону депутати-селяни. Норму в 40 десятин землі на кожне господарство – як проголошував 3-ій Універсал, ці депутати знаходили зависокою і заявляли, що селяни не будуть підтримувати Центральну Раду, якщо вона введе таку норму. Тому Центральна Рада відклала рішення цього питання до скликання Установчих Зборів. У той же час большевики проголосили декрет про скасування земельної власності – без обмеження. Поширення цього декрету в Україні сприяло переходові селян на бік большевиків».[2]

Пізніше, намагаючись пристосувати аграрну політику водночас до вимог якомога ширших верств селянства, Центральна Рада поклала в основу земельного законопроекту, ухваленого наприкінці січня 1918 р., принцип «соціалізації» землі. Цим законом, зокрема, встановлювалося, що «землі відводяться земельними комітетами в приватно-трудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам». Незважаючи на те, що новий закон дозволяв «перехід права користування в спадщину», проблема земельної власності так і залишилась неврегульованою, що врешті-решт і призвело до фатальних наслідків.[3]

Очевидець і безпосередній учасник тих подій – В.К. Винниченко, аналізуючи причини невдач аграрного законодавства періоду «першої» УНР, констатував: «Можна би сказати, що Центральна Рада законом про соціалізацію землі хотіла скасувати право власности на землю, отже тим внести нові соціальні відносини на селі. Це також по суті невірно. Насамперед, ця «соціалізація» не була й не могла бути справжньою соціалізацією при загальній капіталістичній системі господарства в державі. Наївно було думати, що капітал допустить таку ненормальність у такій важній галузі свого панування й не зітре всякі закони. По друге, в тому законі ніякої

[1] Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.Ф. Економічна історія: Курс лекцій / За ред. Б.Д. Лановика. – 2-ге вид., перероб. – К.: Вікар, 2000. – С. 202.

[2] Полонська-Василенко Н.Д. Історія України: У 2-х т. – Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – Мюнхен, 1972 – 1976 / Репринтне відтворення видання 1976 р. – К.: Либідь, 1992. – С. 473.

[3] Лановик Б.Д., Матисякевич З.М., Матейко Р.М. Економічна історія України і світу / За ред. Б.Д. Лановика. – К.: Вікар, 1999. – С. 601.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

соціалізації не було, коли розуміти під соціалізацією не тільки систему володіння, але й систему господарчих форм. Закон Ц. Ради тільки визначав характер, норми й способи володіння та розпорядження землею. Що ж до характеру господарювання, се-б-то до того, що й є по суті соціалізацією, се-б-то що до соціалістичних форм хазяйства (продукції й поділу), то про це в законі тому не було мови. І, нарешті, останньою поправкою Центральної Ради про право власности на 30 десятин і ця навіть ідея закону порушувалась. Отже вся аграрна політика Центральної Ради визначала тільки те, що Ц. Рада виразно обстоювала інтереси дрібного власника селянина, дрібної сільської буржуазії».[1]

25 листопада 1917р. Центральна Рада, намагаючись упорядкувати процеси законотворчості, ухвалила закон про порядок видання нових законів, який визначав, що «до сформування Федеративної Російської республіки і утворення її конституції виключне і неподільне право видавати закони для Української Народної Республіки належить Центральній Раді», а «право видавати розпорядження в обсягу урядування, на основі законів належить Генеральним Секретарям Української Народної Республіки». Поряд з цим, даним законом не припинялась дія всіх законів і постанов Російської імперії і Тимчасового уряду, які мали чинність на території УНР до 27 жовтня і не були скасовані універсалами чи спеціальними законами і постановами Центральної Ради та Генерального Секретаріату.[2]

Розпорядження Тимчасового уряду зберігали силу до їх зміни або скасування Українською Центральною Радою чи Генеральним Секретаріатом. Недоторканими залишались всі колишні урядові установи і всі посадові особи, призначені Тимчасовим урядом, – аж до майбутніх змін у законодавстві УНР. Поряд з цим до грудня 1917р. Центральна Рада визнавала не лише законодавчі акти Тимчасового уряду, а й деякі документи більшовиків: так, постанову РНК РРФСР від 27 жовтня 1917р. про проведення виборів до Всеросійських Установчих зборів, підписану Леніним, 12 листопада надрукували майже всі газети УНР, і вона виконувалась.[3] Все це нормотворче розмаїття далеко не найкращим чином впливало на становлення української правової системи загалом і законодавства про власність – зокрема.

Окрім внутрішніх, значний вплив на процеси врегулювання правовідносин власності справляли також зовнішні чинники. Необхідність протистояти більшовицькій навалі підштовхнула Центральну Раду до укладення миру з країнами німецького блоку, кроком до чого стало видання IV Універсалу й проголошення державної незалежності УНР. Універсал також визначав, що «...земельна комісія ... вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши

---

[1] Винниченко В.К. Відродження нації. (Історія української революції [марець 1917р. – грудень 1919р.]). – Частина ІІІ. – Київ-Відень, 1920 / Репринтне відтворення видання 1920р. – К.: Політвидав України, 1990. – С.25-26.

[2] Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Держава і право України. 1917 – 1920. – К.: Либідь, 1997. – С.67-68.

[3] Мироненко О.М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К.: НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Академія Правових наук України, 1995. – С.139.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

за основу скасування власності і соціалізацію землі». Усі ліси, води і надра конфісковувались у попередніх власників і переходили у власність держави. Проголошувалась націоналізація «найважливіших галузей торгівлі», весь дохід від якої «піде на користь народові»; встановлювалися державна монополія зовнішньої торгівлі і контроль держави над усіма банками. Для конкретної реалізації цих положень уряд повинен був подати проекти відповідних законів, а також видати розпорядження про «монополію держави на виробництво заліза, шкур, тютюну та інших товарів і продуктів, з яких найбільше бралося прибутків з робочих класів на користь нетрудящих класів».[1]

27 січня (9 лютого) 1918р. делегацією УНР на чолі з В.Голубовичем було підписано Брест-Литовську мирну угоду з країнами Четверного союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією,[2] причому мир з Українською Народною Республікою країни австро-німецького блоку підписали о 2 год. 14 хв. ночі.[3] А вдень був укладений українсько-німецький додатковий договір, у якому регулювались публічні і приватноправові стосунки між УНР і Німеччиною; через три дні аналогічні двосторонні додаткові договори були укладені між УНР і Австро-Угорщиною, УНР і Болгарією, УНР і Туреччиною.[4]

В обмін на воєнну допомогу у протистоянні з більшовицькою Росією Центральна Рада погоджувалась на вступ німецьких і австро-угорських військ на територію України і оплату цієї допомоги українським продовольством та іншими матеріальними ресурсами. В Австро-Угорщині, яка на той час вже зазнавала величезних труднощів із забезпеченням населення продовольством, цю мирну угоду називали не інакше, як «хлібним миром».[5] Однак, як зазначав О.М. Мироненко, незважаючи на попередні запевнення у лояльності до існуючого в Україні ладу, окупанти з першого ж дня не поважали «наші закони і порядки», а видавали власні нормотворчі акти, окупаційні військово-польові суди творили судочинство над українськими громадянами, кидали їх до в'язниць. «Спасителі» хазяйнували як в

---

[1] Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів: Світ, 1996. – С.162-163.

[2] Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Гл. ред. С.С. Хромов; Ред. кол.: Н.Н. Азовцев, Е.Г. Гимпельсон, П.А. Голуб и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – С. 72 - 73.

[3] Ксенофонтов И.Н. Мир, которого хотели и который ненавидели: Документальный репортаж. – М.: Политиздат, 1991. – С. 257.

[4] Українське державотворення: невитребуваний потенціал / За ред. О.М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С.35.

[5] У травні 1917 р. німецький робітник отримував продовольчий пайок на добу, який складався з 300 грамів неочищеної картоплі, 285 грамів хліба, 28 грамів м'яса, 7 грамів масла. Навіть у нейтральній Швейцарії у травні 1917 р. було заборонено варити картоплю очищеною, кормити ним худобу, а вівсяна крупа відпускалася лише за рецептами лікарів. З 2 грудня 1917 р. тут було введено покарання у вигляді штрафу у кілька десятків тисяч крон або тюремного ув'язнення терміном до трьох місяців для тих, хто купить понад 2 кг борошна за один раз. У той же час робітникам у Донбасі на тиждень видавалося по 800 грамів м'яса, 200 грамів сала, 200 грамів ковбаси, 6 кг хліба. – [Див.: Семененко В.И., Радченко Л.А. История Украины с древнейших времен до наших дней. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков: Торсинг, 1999. – С.286-287].

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

окремих галузях народного господарства, так і на місцях, видаючи накази про своє право на врожай, про обов'язкову сівбу на Україні, розпоряджалися залізницями, водним транспортом тощо.[1]

Окупаційна влада негайно приступила до активного вивезення з території України картоплі, овочів, лісоматеріалів, металобрухту, макулатури, капусти, цибулі, майже безперешкодно видавався дозвіл відповідних міністерств на відвантаження хліба, збіжжя, цукру, яєць, худоби, свиней, сала, вугілля, спирту, залізної та марганцевої руди. Дещо складніше було вивозити коней, мішки, брезент, мануфактуру, галантерею, мед, рослинне масло, шкіри, мастила, гуму, золото, срібло, платину, мідь, цинк, олово, свинець, кадмій, кобальт, алюміній, нікель, вісмут, але й на ці товари міністерство торгу й промисловості видавало ліцензії.[2]

До австро-німецького пограбування України додавалось ще і російське. 3 березня 1918р. у Бресті було підписано мирний договір між Радянською Росією і Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. 15 березня 1918р. його було ратифіковано IV надзвичайним з'їздом Рад робітничих, солдатських, селянських і козачих депутатів (784 голосами – «за», 261 – «проти», при 115 тих, хто утримався). Ст.VI цього договору визначала: «Россия обязывается немедленно заключить мир с Украинской Народной Республикой и признать мирный договор между этим государством и державами четверного союза. Территория Украины немедленно очищается от русских войск и русской Красной гвардии. Россия прекращает всякую агитацию или пропаганду против правительства или общественных учреждений Украинской Народной Республики».[3] Цей мирний договір містив також економічну й додаткову угоди, і низку додатків до них. Так, ст.2 додатку А до економічної угоди визначала: «Подданные обеих из договаривающихся сторон имеют право на территории противной стороны, наравне с коренными жителями, приобретать, владеть и управлять всякого рода движимым и недвижимым имуществом, равно как и распоряжаться им путем продажи, обмена, дарения, заключения брака, завещания или каким-либо другим способом, а также получать наследство путем завещания или в силу закона...».[4]

23 лютого 1918р. уряд УНР опублікував відозву до населення, в якій зазначалось: «...Совет Народних Комісарів, котрий так голосно і лицемірно заявляв про кінець війни та мир між трудящими людьми всіх народів, почав збройною силою грабувати Україну, вивозити силоміць із нашої землі хліб, цукор, вугілля, паровози і всяке народне майно, а особливо величезне майно військове, на

[1] Мироненко О.М. Україна і Брестський договір // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 237.

[2] Українське державотворення: невитребуваний потенціал / За ред. О.М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – С.36-37.

[3] Хрестоматия по истории России. 1917-1940. / Под ред. М.Е. Главацкого. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 1995. – С. 105-106.

[4] Там же. – С. 109.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Московщину».[1] Будучи змушеними під загрозою німецьких багнетів виконувати умови зазначеного вище договору, російські більшовики почали вивід своїх військ із території України, намагаючись при цьому вивезти з собою не тільки запаси продовольства, але й усе, що потрапляло під руку. Як наголошував В.І. Семененко, відступаючи, більшовицькі загони знищили велику кількість мостів, висадили в повітря на залізничних станціях системи водопостачання, пошкодили або зірвали гідравлічні крани, трубопроводи, знищили або вивезли масу апаратури зв'язку.[2]

Масштаби вивезення відступаючими більшовицькими військами з України до Радянської Росії матеріальних і культурних цінностей навесні 1918р. набули величезного розмаху: за неповними даними, до російських губерній протягом березня – середини квітня 1918 р. з України було відправлено 7.100 тис. пудів цінностей різного ґатунку.[3] З одного тільки Катеринослава у березні 1918 р. більшовики вивезли до Росії ювелірних виробів і грошей готівкою на загальну суму 37.302.754 руб.; туди ж було відправлено 714 паровозів, 7.104 завантажених і 1.930 порожніх вагонів.[4]

Усі ці чинники, взяті у своїй сукупності, значно ускладнили і без того далеко не просту суспільно-політичну і правову ситуацію в Україні, найнегативнішим чином впливаючи як на нормативне регулювання відносин власності в «першій» УНР, так і постійно проявляючи себе у подальші періоди українського національного відродження. Напередодні революції 1917р. в Україні до числа заможних належали понад 500 тис. селянських господарств, які у сукупності володіли 29,6% земельного фонду,[5] 25% великої рогатої худоби, 30% коней, 30% удосконалених плугів і сіялок, 50% віялок і молотарок, 75% жаток.[6] І навіть найбідніше українське селянство в середньому на один двір мало 2,2 десятини землі;[7] розмір же середнього заможного господарства складав 25,4 десятини, одного поміщицького – 1740 десятин.[8] Події ж весни 1917 – початку 1918 рр.: розклад армії і масове дезертирство, десятки тисяч

---

[1] Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії. – К.: Либідь, 1993. – С.132-133.

[2] Семененко В.І. Історія Східної України. Поновлення кайданів (1917 – 1922 роки). – Харків: Основа, 1995. – С.81-82.

[3] Стежнюк С.Н. Боротьба трудящих України проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції в 1918 році. – К.: Держвидав України, 1958. – С. 25.

[4] Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К.: Либідь, 1997. – С. 40.

[5] Із загального фонду орної землі в 44 млн. десятин 13 млн. перебувало у власності заможних господарів, 9,1 млн. – середняків, 5,1 млн. – малоземельного селянства; 16,2 млн. десятин належали дворянам, промисловикам, удільному відомству та церкві. – [Див.: Мироненко О.М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1995. – С. 184].

[6] Рубач М.А. Классове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції // Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР. – 1943. – Кн.1. – С. 221-224.

[7] Верстюк В.Ф. Внутренний фронт: стратегия и тактика борьбы // Украина в 1917 – 1920 гг.: Некоторые проблемы истории: Сб. науч. труд. / АН УССР Ин-т истории Украины. – К.: Наук. думка, 1991. – С.126.

[8] Мироненко О.М. Світоч української державності: Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 1995. – С. 184.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

озброєних утікачів з фронту, які валкою йшли через територію України, грабуючи задля прохарчування населення на своєму шляху, нездатність влади швидко утворити національну правову систему, забезпечити функціонування законів і загальний порядок, невизначеність у вирішенні питання про землю, що мало своїм наслідком самозахоплення земель і пограбування поміщицьких маєтків селянами, загальна анархія, експропріація власності, масові походи озброєних ватаг селян у місто за промисловими товарами, а міських жителів – у село за продовольством – усе це, посилене німецькою окупацією, призвело до втрати народної довіри до влади «першої» УНР в особі Центральної Ради і зробило безболісним гетьманський переворот 29 квітня 1918р.[1]

[1] Е.Карр писав: «...Новый режим был удобен немецкому командованию. В той мере, в какой он имел малейшее значение во взаимодействии внутренних сил Украины, режим представлял интересы крупных помещиков и зажиточных крестьян – производителей той добавочной продукции, которая давала немецким оккупационным властям последнюю надежду заполнить пустые немецкие амбары». – [Див.: Карр Э. История Советской России. Кн.1: Том 1 и 2: Большевистская революция. 1917-1923. Пер. с англ. / Предисл. А.П. Ненарокова. – М.: Прогресс, 1990. – С. 243].

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 28-42.

В. В. Лавров

А. И. ЕЛИСТРАТОВ – ПЕРВЫЙ ДЕКАН ЮРИДИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА ТАВРИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

В начале XX века в Таврической губернии, благодаря накопленному научно-образовательному потенциалу, объективно были созданы все предпосылки для открытия в Крыму первого высшего учебного заведения [1]. Его открытию способствовали, в первую очередь, авторитетные деятели органов местного самоуправления (С. С. Крым, В. К. Винберг, В. В. Келлер, А. Г. Лонцкая, В. В. Нейкирх, В. А. Оболенский и некоторые другие), которые сначала инициировали этот вопрос непосредственно в Крыму, а затем обратились за поддержкой в органы центральной власти [23]. Отрадно заметить, что в Государственном Совете законопроект, поданный С. С. Крымом, поддержали академик В. И. Вернадский (будущий ректор Таврического университета), Непременный секретарь РАН С. Ф. Ольденбург, а также группа выдающихся ученых-юристов. Среди них: Давид Давидович Гримм, Анатолий Федорович Кони, Николай Степанович Таганцев, Евгений Николаевич Трубецкой, Иван Григорьевич Щегловитов и др.

Первоначально Таврический университет был организован как филиальное отделение Киевского университета св. Владимира, располагавшегося в Ялте. Заметную роль в становлении филиального отделения в Крыму сыграл декан юридического факультета, затем ректор Киевского университета св. Владимира, профессор государственного права Евгений Васильевич Спекторский. Под его непосредственным руководством и при личном участии организовывался и создавался Таврический университет, в состав которого входил и юридический факультет. Киевский университет командировал тогда для работы в Крыму юристов Г. В. Демченко, С. А. Егиазарова, В. М. Гордона, М. О. Грендигера, Ф. В. Тарановского, С. Е. Сабинина. Вскоре к киевской группе ученых присоединились правоведы многих других вузов стран, вынужденных волею судеб перебраться в Крым. Среди них: Н. Н. Алексеев, А. Л. Байков, Г. М. Ерофеев, П. И. Новгородцев, Н. И. Палиенко, А. А. Раевский. Кроме того, на юридическом факультете Таврического университета преподавали: историки – Г. В. Вернадский, Б. Д. Греков, М. В. Довнар-Запольский, Г. А. Семека-Максимович; экономисты – С. Н. Булгаков, К. Г. Воблый, П. П. Гензель (второй декан юридического факультета), М. А. Штромберг; философы – С. А. Алексеев, П. П. Кудрявцев, И. П. Четвериков, Л. И. Шестов.

Первым деканом юридического факультета Таврического университета был утвержден профессор государственного права А. И. Елистратов.

Цель настоящей статьи: воспроизвести основные вехи жизненного пути А. И. Елистратова; показать этапы его становления как ученого-правоведа; дать краткую научную характеристику его трудов; выявить его политические воззрения на разных этапах его жизненного пути; подробнее остановиться на его научно-педагогической

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

деятельности крымского периода; представить некоторые суждения академика В. И. Вернадского о жизненной позиции А. И. Елистратова.

Начало жизненного пути. Казанский университет

Аркадий Иванович Елистратов родился 27 декабря 1872 года в селе Покровское Буинского уезда Симбирской губернии в мещанской семье. Вскоре семья переехала в Казань. В этом городе 31 мая 1890 года Аркадий получил аттестат и золотую медаль, чем отмечались его отличное поведение и прилежание, одинаковая любознательность ко всем предметам, несомненные успехи в науках.

15 июля 1890 года Елистратов пишет прошение ректору Императорского Казанского университета о зачислении его на юридический факультет (такую возможность давал ему блестящий аттестат, предоставляющий все права, обозначенные в § 129–132 высочайше утвержденного 30 июня 1871 года Устава гимназий и прогимназий).

В Казанском университете А. И. Елистратов получил фундаментальную подготовку по праву, которое изучал под руководством выдающихся профессоров-юристов В. В. Ивановского и Н. П. Загоскина, причем студент Елистратов в одинаковой степени увлекался государственным, полицейским и уголовным правом.

Сдав государственные экзамены 25 мая 1896 года, Елистратов был удостоен диплома первой степени, со всеми правами и преимуществами, поименованными в статье 92 Устава и в пункте V высочайше утвержденного в 23-й день августа 1884 г. мнения Государственного Совета, из чего следовала возможность остаться при университете для приготовлению к профессорскому званию, что и случилось 22 сентября 1896 года на заседании юридического факультета, когда профессор В. В. Ивановский предложил оставить А. И. Елистратова при университете. С 1897 по 1899 годы Елистратов проходит научную стажировку в Германии и Австрии. Здесь он интересуется взглядами на государство и право знаменитого автстрийского правоведа Л. Гумпловича. Его творчеству и посвятил А. И. Елистратов свою первую научную работу [6].

В 1899 году А. И. Елистратов сдал экзамены на степень магистра административного права и после двух пробных лекций был утвержден в звании приват-доцента по кафедре полицейского права Казанского университета. В 1906 году Елистратов защитил кандидатскую диссертацию «О прикреплении женщины к проституции». Диссертация молодого ученого была посвящена врачебно-полицейскому надзору за проституцией и административно-правовым нормам, которые регламентировали этот надзор [7].

Московский университет

В 1909 году А. И. Елистратов защитил докторскую диссертацию «Борьба с проституцией в Европе». В 1910 г. он переезжает в Москву в связи с избранием его экстраординарным профессором Московского университета по кафедре полицейского права. Сразу отметим, что Москва дважды самым коренным образом внесет изменения в судьбу ученого. Первый раз это случилось в 1911 году.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

11 января 1911 года Совет министров принял постановление о запрещении в стране каких-либо студенческих сходок и их самостоятельного объединения. В ответ на это студенты ряда вузов страны ответили забастовками. Особенно драматично события разворачивались в Московском университете. На 27 января была назначена сходка студентов. Полиция немедленно отреагировала, введя в здание университета военные силы. Очень резко против действий полиции выступил ректор Московского университета профессор А. А. Мануйлов, который заявил, что меры правительства фактически уничтожают вузовскую автономию, и что полиция открыто вмешивается в дела университета. В этой обстановке, подчеркивал ректор, администрация университета не может что-либо сделать по контролю над складывающейся ситуацией. Он также заявил о своем намерении покинуть пост ректора. Аналогичные заявления сделали помощник ректора профессор М. А. Мензбир и проректор университета профессор П. А. Минаков. В знак протеста против действий правительства подали о своей отставки еще 21 ученых университета, среди которых был и профессор В. И. Вернадский. Чуть позже из Московского университета было уволено еще 130 преподавателей, что составило более трети всех научно-педагогических кадров университета. Этой трагической странице из жизни Московского университета В. И. Вернадский посвятил несколько злободневных статей [22].

К сожалению, не все преподаватели Московского университета выдержали тогда, как писал В. И. Вернадский «политический экзамен жизни». Некоторые профессора резко осудили действия своих коллег, тем самым продемонстрировав свою солидарность с действующей властью. К этой группе профессоров примыкал и А. И. Елистратов.

Чем можно объяснить такое неожиданное поведение А. И. Елистратова?

Дело в том, что еще учась в Казанском университете, Елистратов довольно рано увлекся марксизмом*. Свою политическую позицию А. И. Елистратов высказал однажды (1908 г.) в публичной лекции «Административное право и народное образование», которую он прочитал студентам юридического факультета Казанского университета. После этой лекции Елистратов был оштрафован и отстранен от дальнейшего чтения лекций. Попечитель Казанского учебного округа писал тогда по этому поводу министру народного просвещения: «Весьма вероятно, что со свойственной ему бестактностью Елистратов, будучи оставлен приват-доцентом, скоро снова допустил бы какой-либо неосторожный шаг, вроде недавнего прочтения публичной лекции по большевистской программе, и это должно было вызвать его удаление из университета» [25].

Он был удален из Казанского университета и, как мы уже сказали, А. И. Елистратов появляется в 1910 году в Москве. Помня о политических уроках Казани, профессор Елистратов не пожелал больше идти против власти. Он однозначно

---

* Помним и о том, что на юридическом факультете Казанского университета чуть раньше А. И. Елистратова учился будущий вождь мировой революции Владимир Ульянов

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

поддержал действия властей. Власть не осталась в долгу, и уже 11 апреля 1911 года приказом министра народного просвещения Л. А. Кассо (кстати, тоже профессор-юрист) профессор А. И. Елистратов был утвержден в должности проректора Московского университета. Чуть позже он будет утвержден в чине статского советника со старшинством.

1 января 1913 года А. И. Елистратов был награжден орденом св. Анны 2-й степени, а 1 января 1916 года – орденом св. Владимира 4-й степени. В эти же годы А. И. Елистратов неоднократно будет избираться судьей и председателем профессорского дисциплинарного суда Московского университета.

Научная деятельность

В Москве с 1910 по 1917 гг. А. И. Елистратов периодически издает лекционные курсы по русскому государственному и административному праву. В 1914 г. выходит его фундаментальный труд «Основные начала административного права», который сразу же сделал автора настоящего труда видной фигурой в русской юриспруденции. Отметим, что в отечественной юридической науке первые труды по административному праву принадлежали В. М. Гессену, И. Т. Тарасову, Э. Н. Берендтсу. Но, в отличие от своих предшественников, А. И. Елистратов впервые изложил административно-правовой материал в соответствии с институционной системой права. Он распределил материал по трем разделам: субъекты административного права; объекты административного правоотношения; формы административной деятельности. Это было новое слово в отечественной истории административного права, которое существенно изменяло привычные методы изучения данной отрасли знания. Работа А. И. Елистратова быстро разошлась и уже через три года последовало ее повторное издание (1917). Кратко остановимся на основных правовых взглядах А. И. Елистратова.

Елистратов-государствовед

Написанный Елистратовым курс лекций по государственному праву был с интересом встречен научной общественностью и выдержал два издания: в 1912 и 1915 гг. Свой труд автор начинает с выяснения вопроса о сущности государства и его основных признаках, к которым относится верховная государственная власть, население и территория. Особое значение Елистратов придает верховной государственной власти, ибо благодаря этому признаку государство выступает как сила, объединяющая народ и территорию в одно целое. Развивая это положение, он подчеркивает, что «для уяснения понятия о государственной власти необходимо показать, на кого распространяется эта власть и в каких границах осуществляются ее действия» [8]. А такие признаки, как население и территория лишь усугубляют, по Елистратову, наше представление о государственной власти: они намечают личные и пространственные пределы действия верховной власти. Говоря о факторе «начала невмешательства» органов государственной власти, А. И. Елистратов усматривал в этих действиях власти двоякий результат. С одной стороны, тотальная полицейская регламентация подавляет личную инициативу и самодеятельность у населения, тем самым лишает само государство лучших средств для достижения

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

благосостояния населения. С другой стороны, хорошо понимая российские реальности, автор сознает, что в огромной России «начала невмешательства» государства не решают всех проблем жизненного благополучия граждан. В определенных сферах государства с целью духовного, нравственного, физического и экономического развития народа организует «публичные службы», которые осуществляют управление санитарным и медицинским делом, народным образованием, устройством путей сообщения, почтой и телеграфом, страхованием населения.

Ученый однозначно не принимает и марксистскую трактовку государства как недостаточно обоснованную. В этой критике чувствовалось влияние идей другого русского государствоведа Б. Н. Чичерина [24]. Вслед за Чичериным, А. И. Елистратов полагает, что понимание государства как организации господства более сильного класса над экономическим слабым, марксисты совершенно игнорирует в своем анализе средние классы, которые, таким образом, оказываются «вне государства». Автор признает эту теорию односторонней и узкой, приводящей к «противоречиям и абсурду». Государство, по мнению Елистратова, не противопоставляет одни классы другим, а, наоборот, объединяет их. Таким фактором, объединяющим и цементирующим общество, является сама государственная власть.

Постоянно подчеркивая важное значение государственной власти для нормального функционирования государственного строя, указывая на ее единство и неделимость, Елистратов, в отличие от Чичерина, стоявшего за единство государственной власти, не допускавшего разделение властей в различных пределах, скептически относится к теории Монтескье. Разделение властей, по его мнению, не способно установить равновесия между ними, «одна из них неизбежно окажется наиболее сильной и будет настоящей государственной властью» [8, с. 16]. Законодательство, исполнение и суд – это не три особых ветви власти, а разные формы проявления единой и нераздельной государственной власти, которые на самом высоком уровне интегрируются в особе императора. В этом положении выражается основная мысль Елистратова о монархической власти, которой он посвящает вторую часть своего труда. Государство Российское, подчеркивал автор, с древнейших времен является монархическим, причем императору в соответствии с законами принадлежит верховная самодержавная власть, но без признака неограниченности.

Монарх как наследственный глава государства утверждает законы, не имеющие силы без его согласия: распускает Государственную Думу; назначает и сменяет министров; командует армией; имеет право войны и мира; заключает договоры; от его имени отправляется правосудие. Таким образом, монарх принимает участие в функционировании каждой из трех властей. Власть самодержавного монарха, по мнению Елистратова, ограничивается деятельностью Государственной Думой, но и этот орган «осуществляет законодательную деятельность в единении с монархом» [8, с. 111–113].

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

При этом А. И. Елистратов придает значение качеству депутатского корпуса в парламенте. Он оправдывает деятельность только такого парламента, который осуществляет свои законодательные функции на высшем профессиональном уровне. Елистратова настораживает присутствие охлоса в парламенте с его крикливостью, демагогией, партийной междоусобицей и враждебностью к исполнительной власти. По его мнению, депутатский корпус зачастую состоит из людей, умеющих играть на человеческих слабостях, изворотливых и ловких в деле сбора голосов возможно большего числа избирателей, обладающих не столько профессиональными, сколько ораторскими данными. Это, в свою очередь, приводит к тому, что депутатами часто становятся юристы невысокого класса. Обстановка, в которой протекает законодательная деятельность в стране, принимает форму постоянной партийной борьбы. «Факты излагаются односторонне и негласно, – отмечал Елистратов. – Из искаженных фактов делаются неверные суждения и выводы; достоверность уступает место сенсационности» [8, с. 238]. Формула А. И. Елистратова такова: законодательная власть должна усиливать исполнительную, но не мешать ей. Он призывал депутатов, особенно либералов, к умению не только создавать, но и «оберегать», сохранять от порчи и разрушения все то, что есть ценного в историческом наследии прошлого» [8, с. 171]. Что касается верхней палаты – Государственного Совета – то в ней он видел своего рода тормоз на пути сомнительных демократических преобразований. Вместе с тем, он считал, что именно этот орган государственной власти способен объединить законодательную и исполнительную власти в одно работающее целое.

В своих взглядах на государственное устройство общества, А. И. Елистратов представлял явно консервативную линию в науке. Ученый утверждает в своей книге концепцию самодержавного правового государства. Его основная идея заключается в следующем: самодержавие (при наличии высокопрофессионального в политическом и юридическом отношении представительного органа) является для России наиболее оптимальным типом правового государства.

Елистратов – административист

Взгляды А. И. Елистратова на административное право были изложены им в «Основных началах административного права». Заметим, что ученый проделал большую работу по осмыслению перехода науки от полицейского к административному праву. А. И. Елистратов определяет административное право «как учение о правоотношениях в области государственного управления» [9]. Ученый предпринял попытку анализа важнейших управленческих категорий: административные акты, вопросы государственной службы, публичное вещное право, способы обеспечения законности в государственном управлении. В своем учении об административном праве А. И. Елистратов следует за своим учителем В. В. Ивановским, а также немецким административистом О. Майером. У последнего он заимствует многие положения и использует их в практических построениях.

Особое место среди категорий административного права, Елистратов уделяет институту государственной службы. В отличие от своего учителя Ивановского, рассматривавшего этот институт исключительно в рамках государственного права,

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Елистратов включает его в систему административного права. По определению ученого, государственная служба составляет корпус должностных лиц, правовое положение которых регламентируется исключительно специальными юридическими нормами. Он также различает службу в государственных и земских органах. Первая, в свою очередь подразделяется на службы гражданскую и военную.

Вслед за французскими административистами, Елистратов отмечает сходство между административным и гражданским правом, основные институты которого имеют корни в публичном праве. А. И. Елистратов трактует этот вопрос широко, помещая вопрос о публичном вещем праве между правом гражданина, как пользователя определенными благами, и институтом государственной службы. Он особо подчеркивает, что многие личные свободы и ценности «утрачивают свой смысл и значение, если человеку не обеспечена возможность дышать здоровым воздухом, беспрепятственно двигаться по улицам и дорогам, пользоваться парком или рекою. Таким образом, – заключал ученый, – право публичных вещей (вещи вне оборота) оказывается своеобразным продолжением личной свободы» [10].

Центральное место в его теории административного права занимают административно-правовые отношения. «Наука административного права, – подчеркивает Елистратов, – изучает правовые отношения в области государственного управления» [9, с. 2]. Елистратов выделяет два вида административных взаимоотношений. Первый – служебное отношение государственного служащего к государству (внутриаппаратное, как мы сегодня бы сказали, отношение). А. И. Елистратов окружает это правоотношение особым нимбом, сиянием святости. Это такая этико-правовая связь, сила, которая резко ослабляет все отрицательные воздействия со стороны. Он с удовольствием цитирует Ст. 711 Устава о Гражданской службе, имеющей целью пресекать коррупцию в аппарате управления и гласящую: «Никто из служащих во исполнение возложенных на него обязанностей не должен смотреть ни на какое лицо, ни на какие предложения, а тем менее на партикулярные письма, хотя бы от первейших лиц в государстве, но обязан исправлять свое дело по точной силе и слову закона» [21].

В административном праве, в отличие от полицейского, предметом является не административная деятельность как таковая, а система правоотношений, складывающихся на ее почве между властью и гражданами. Елистратов утверждает, что правоотношение, субъектами которого является должностное лицо и гражданин, заключается в доминанте административно-правовой действительности. Эти умозаключения Елистратов выводил из того, что imperium – суверенная власть, отличающая государство, как от отдельных граждан, так и от общественных организаций, – вносит в его правовые отношения с гражданами элементы неравенства, исключительного положения одной из сторон. Именно «в изучении связанных с властным характером государства особенностей правовых отношений правящей власти с управляемыми, – подчеркивал ученый, – и лежит главное назначение науки административного права» [12].

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Отношение между правящими и управляемыми, не урегулированное правом, будет не правоотношением, а лишь властеотношением. В формах перехода от системы властеотношений к системам правоотношений, по мнению Елистратова, осуществляется превращение полицейского права в административное. Исходя из этого, в правовом государстве, отмечает ученый, между должностным лицом и гражданином устанавливается не столько вертикальная, сколько горизонтальная связь. «Одинаковое подчинение закону и суду, – пишет Елистратов, – ставит должностных лиц и граждан на общую юридическую плоскость. Должностное лицо может быть наделено большими правами, нежели гражданин, но перед законом они становятся принципиально равноправными» [11].

Система административного права, предложенная Елистратовым, отличалась особой стройностью. Смело можем утверждать, что уже тогда ученым была выстроена в основных очертаниях та общая часть административного права, которая представлена у нас сегодня.

Время испытаний

Две революции и последовавшая за ними гражданская война остро тогда поставили вопрос перед всеми учеными страны: с кем и где находиться?

Академик В. И. Вернадский запишет в дневнике от 3 ноября 1917 г.: «Невольно вновь поставил себе вопрос, что делать мне: оставаться?» [2].

Ученый Вернадский принимает решение – остаться на Родине. Подобное же решение принимает (как и многие другие ученые) и профессор А. И. Елистратов. Такую позицию ученых, выбравших родину, чуть позже образно сформулирует другой ученый-государствовед, коллега Елистратова по Московскому университету Иван Александрович Ильин. «Уходят ли от постели больной матери? Да еще с чувством виновности в ее болезни?» – спрашивал Ильин и тут же отвечал: «Да, уходят – разве что за врачом и лекарством. Но, уходя за лекарством и врачом, оставляют кого-нибудь у ее изголовья. И вот – у этого изголовья мы остались» [17].

Летом 1918 года семья Елистратовых покидает революционную Москву и перебирается в Крым.

Таврический университет

Вместе с А. И. Елистратовым в Крым приехали его жена Мария Феодосьевна Елистратова и их восьмилетняя дочь Анна. М. Ф. Елистратова была зачислена сверхштатным ординарным врачом по кафедре кожных заболеваний медицинского факультета Таврического университета. А сам А. И. Елистратов был избран 2 октября 1918 года сначала профессором, а затем (22 октября) заведующим кафедрой государственного права. В конце октября 1918 года Аркадий Иванович Елистратов единогласно был избран деканом юридического факультета. Это был один из самых больших факультетов молодого университета. Ежегодно на него принимали до 100 человек.

Все эти годы находясь в Крыму, А. И. Елистратов занимал активную жизненную позицию. Он входил в ряд комиссий, созданных при совете

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Таврического университета. В частности, он был одним из активных членов комиссии по делу о переводе Таврического университета в г. Севастополь [23].

В Крыму А. И. Елистратов принимает участие в работе Таврической научной ассоциации, объединявшей различные научные учреждения и общества Крыма и регулярно проводившей свои съезды. Он был одним из инициаторов создания на полуострове крымского библиотечного общества, действовавшего в Крыму в 1918–1921 годах. Общество выпускало газету «Наша сила», на страницах которой часто выступал профессор А. И. Елистратов [13].

Становление университета в эти годы проходило в условиях частой смены властей. В ночь на 4 апреля 1919 года части украинской Заднепровской дивизии, возглавляемой П. Дыбенко, сломили на Перекопе сопротивление белогвардейских частей и в течение недели продвинулись к Симферополю. Уже 11 апреля передовая сотня красных конников находилась в Симферополе. Крым провозглашается независимой Республикой. Был сформирован Совнарком во главе с Д. И. Ульяновым и Ю. П. Гавеном.

В программе большевистского правительства в области образования от 6 мая 1919 года было выдвинуто требование о ликвидации юридического факультета и создании на его базе факультета общественных наук. Тогда профессора Таврического университета в мае 1919 года организовали в Севастополе социально-юридический институт, а в Керчи – Боспорский университет [1].

С новой властью Крыма сотрудничала и часть профессоров Таврического университета во главе с физиком Я. И. Френкелем. В работе по налаживанию отношений с большевистской властью принимал участие и декан юридического факультета А. И. Елистратов. Г. В. Вернадский в своих воспоминаниях так описывает этот период жизни в Крыму: «Университет продолжал функционировать, профессорам предложено было записаться в учительский профессиональный союз. Много помог наладить отношения между новой властью и университетом профессор административного права А. И. Елистратов, ранее очень консервативный, а теперь не только ставший законопослушным по отношению к новой власти, но чуть ли не записавшийся в коммунистическую партию (впрочем, в этом я не уверен). Елистратов спас от ареста несколько своих коллег» [5].

Но уже 18 июня 1919 года войска генерала А. И. Деникина высадились в районе Коктебеля и за три недели заняли весь Крым. Г. В. Вернадский вспоминал: «Население торжественно их приветствовало <...>. Начались аресты подозрительных лиц и ловля скрывавшихся большевиков» [5]. Князь В. А. Оболенский – глава земской управы – добавляет: «Самое ужасное было то, что простой факт службы в советском учреждении был достаточным основанием для привлечения человека к дознанию о принадлежности его к большевикам, а участие в «совете», хотя бы в качестве беспартийного, прямо признавалось преступлением» [20].

Аресты начались и в Таврическом университете. Были арестованы и два месяца находились в тюрьме П. И. Новицкий, Я. И. Френкель. «Под подозрением оказался

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

и профессор Елистратов. Его защитили те же, кого он спас во время большевиков» [5].

А. И. Деникин взял университет под свою опеку. Неблагонадежные профессора были отстранены от преподавания. А. И. Елистратов лишился должности декана юридического факультета. Вернуться к преподавательской работе помогло его письмо на имя Деникина «низкопоклоннического и унизительного характера» (В. И. Вернадский) [4]. Он даже поспешил вступить в Осваг (Осведомительное агентство при армии Деникина). В газете Таврического университета «Vivat academia!» (1 октября 1919 г.) он выступил со статьей, где между прочим писал о Добровольческой армии как единственной силе, способной воссоздать великую Россию [14]. Академик В. И. Вернадский по поводу быстрых перемен в политических взглядах Елистратова летом-осенью 1919 года заметит: «П. И. Новгородцев (коллега А. И. Елистратова по Московскому и Таврическому университетах. – *В. Л.*) рассказывал про Елистратова: в 1911 году в Москве он <кассовец>, издал курс, где говорил о монархизме как абсолютном идеале государства; при большевиках в Таврич<еском> ун<иверситете> по совету Правления унив<ерситета> стал «для спасения ун<иверситета>« помощником комиссара и читал лекции в большевистском духе. Теперь вновь перекручивается» [2, с. 152].

После ожесточенных боев на Перекопе и Чонгаре в ноябре 1920 г. армия генерала П. Н. Врангеля отступила в крымские порты. 13 ноября Красная армия без боя взяла Симферополь, 15 ноября – Севастополь. К 17 ноября она заняла весь полуостров.

«Советское» реформирование Таврического университета, началось незамедлительно после взятия Крыма Красной армией и продолжалось почти год, пройдя несколько этапов. Как и в Советской России, полностью менялся социальный состав студентов и преподавателей, объем и характер преподаватльских дисциплин. Одним из первых пострадал юридический факультет, на котором в это время училось 250 студентов, работало 15 преподавателей – среди них 8 профессоров и доцентов.

Согласно распоряжения Наробраза Крымревкома юридический факультет упразднялся, и вместо него образовывался факультет общественных наук. Упразднялись старые и вводились новые учебные курсы: вместо курсов уголовного, римского и русского права слушателям предлагалось изучать краткий курс Советской Конституции, истории современных социалистических учений и т.п.

В. И. Вернадский, как ректор университета, обязан в срочном порядке выполнить все указания Наробраза. В дневнике этого периода он запишет: «Сговорился с Фр<енкелем> (представитель Наробраза в университете – *В. Л.*), что он предварительно мне в частном письме изложит меры по реформе факультетов. Я ему сказал, что отвечу на следующий же день, саботировать не буду – но хочу выразить свое мнение, составив представление, во что эта реформа практически выльется. Очевидно, с Фр<енкелем> совещаются Елистратов, Волков (по-видимому, и Гордон?). Мне указывали еще Аренса. Елистратов и Волков распределяют новые кафедры, Елистратов – историю социализма! Вспоминается

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

1911 год и тот же Елистратов – сподвижник Кассо и помощник Гидулянова (Павел Васильевич – доктор церковного права, профессор Московского университета. – *В. Л.*)… От чего-то кафедра Грекова (ист<ория> р<усского> пр<ава>) смутила Фр<енкеля> и, кажется, он не совсем понял и поверил мне, что Гр<еков> читает не «русское право» – а историю русского права. Все исторические науки сохраняются – закрываются «анахронизмы»: догма римск<ого> пр<ава>, церковное право. Русская история обязательна для всех (юр<истов> и филол<огов>!). Резко меняются два факультета: философско-словесный (ист<ория>, фил<ософия> без истории и социальных и эконом<ических> наук (юрид<ический с истори<ческими> науками).

Мне кажется идея ясна: взять под свой контроль этот последний. Вводятся курсы истории социализма, советского законодательства, обязательные для всех <…>« [3].

Но эти меры Наробраза не удовлетворили Крымревком. 23 декабря 1920 г. на заседании областного комитета РКП(б) было принято решение о ликвидации факультета общественных наук Таврического университета, юридического института в Севастополе и Боспорского университета в Керчи. Списки преподавателей передавались в Крымчека.

А. И. Елистратов стал горячим сторонником победившей власти. Он был избран в мандатную комиссию по фильтрации преподавательского и студенческого составов, входил во временное бюро по организации рабфака. Профессору А. И. Елистратову принадлежит и авторство новых правил поступления и условия приема в университет, опубликованные 19 января 1921 года.

Но и эта активная деятельность А. И. Елистратова в новых структурах власти не спасли его от участи быть высланным из Крыма в распоряжение Народного комиссариата просвещения. 23 февраля 1921 года группа профессоров Таврического университета выехали из Симферополя в Москву. В. И. Вернадский, ехавший этим «профессорским поездом», запишет в дневнике: «Едущий с нами Елистратов с семьей фактически бойкотируется всеми. Никто с ним не разговаривает. Байков (Александр Александрович – ректор Таврического, сменивший на этом посту Вернадского в январе 1921 г. – *В. Л.*) рассказывал, что он с ним говорил по поводу его ожиданий советск<ой> ориентации. Он верил в прочность Сов<етской> власти, его, кажется, в коммунисты не приняли, он пересолил и теперь в смятении. В Москве в 1918 г. он был правый; в Симфер<ополе> при Деникине был в Осваге. Говорят, после 1906 г. он оправдал себя в М<инистерстве> н<ародного> пр<освещения>, выступая защитником погромщиков (говорил А. Г. Гурвич). А его деятельность в 1911 году! Здесь в Симферополе его позорная роль в мандатной комиссии…» [3, с. 128].

На Родине как на чужбине

16 марта 1921 года «профессорский поезд» прибыл в Москву. Чем жил все это время Московский университет, который покинул А. И. Елистратов летом 1918 года? Об этом периоде Московского университета свидетельствовал И. А. Ильин. «Отстреляли по Москве октябрьские пушки, стихли первые белые пулеметы.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Перемирие и сдача оружия. Я в анатомическом театре университета. Он завален трупами, подобранными на улице. Лежат сплюшенными рядами, на сдвинутых столах и на полу. Как много студенческих тужурок... На лицах застыли как бы недоумение, вопрос – и мука. Сторож называет их «белыми дружинниками». Хаос трупов и мертвая тишина. Обреченная Академия подбирала с улицы своих героев» [18].

Начался «разгром» русской академической науки и ее традиций: «Осенью нас настигла первая реформа, – вспоминал И. А. Ильин. – Все «трехлетние» приват-доценты были переименованы в «профессоров». «Реформа» была встречена молчаливым презрением: ведь еще Хлестаков сказал: «пусть называются...» Но атака уже готовилась по всей линии. И уже попадались на университетском дворе подозрительные фигуры, которые, сильно грассируя, спрашивали: «товарищ, где здесь записываются в красные профессора?»; и уже поговаривали о рабфаке, а в Совете профессоров стали появляться какие-то темные личности с «мандатами», и уже бывали случаи, что арестованные профессора – в чеке или Бутырках – принимали зачеты у арестованных студентов и давали указания по «литературе предмета».

Помню «отмену» юридического факультета: должен был быть создан факультет «общественных наук», к которому пристегивались все исторически, отделенные от историко-филологического факультета.

Началось с факультетского собрания юристов, на которое от наркомпроса явился плюгавый мальчишка наглого тона: «товарищи профессора! – картавил он, брызгал слюной и кокетничал шоферским шлемом, – октябрьская революция овладевает университетом; если вы не захотите признать этого и подчиниться, то вы будете завтра же на улице» [18].

Московская профессура ответила отказом. «Помню негодующие, презрительные речи профессоров: «Будем голодать, – говорил один, – но не примем гушинских пожалований от воров!» «Голод в наших семьях, – говорил другой, – но зажмем наше сердце, стиснем зубы и будем терпеть: русская Академия не примет позора» [18].

В ответ на этот отказ революционная власть приговорила наиболее «опасных» революции профессоров к высылке за пределы РСФСР. К высылке был приговорен и профессор-юрист И.А. Ильин, успевший еще выступить в стенах Московского университета с речью «Основные задачи правоведения в России». Это было последнее публичное выступление самобытного ученого-юриста у себя на Родине. В сентябре 1922 года И. А. Ильин вместе с другими учеными, философами и литераторами был выслан в Германию на пароходе «Обер-бургомистр». Перед самым отъездом за границу к Ильину подошел А. И. Елистратов с тем, чтобы попрощаться и сказать последние слова. «Я помню, – писал Ильин, – как осенью 1922 года, в Москве, когда «вечное изгнание под страхом расстрела» было уже объявлено мне и оставались одни формальности, ко мне подошел бывший профессор Московского университета А. И. Елистратов, прибывший недавно из Крыма и решивший служить Советам, и произнес мне надгробное слово: «Вы, – говорил он, – конченый человек; вы неизбежно оторветесь от России и погибнете...

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Что вы без родины? Что можете без нее сказать? Уж через несколько месяцев вы не будете понимать того, что здесь совершается, а через год вы будете совсем чужды России и не нужны ей... Иссякнут ваши духовные родники... И вы станете несчастным, беспомощным, изверженным эмигрантом!»

Я слушал и не возражал ему: он не видел дальше «пустоты и темноты»; он думал, что родина исчерпывается местом пребывания и совместным бытом; его патриотизм питался повседневностью; его любовь нуждалась в ежедневном подогревании; «русскость» его души была не изначальной, а привитой; он видел Россию не из ее священных корней и судил обо мне по себе. И, зная это, я не надеялся поколебать его в прощальной беседе...» [19].

А. И. Елистратов, оставаясь на Родине, все еще надеялся, что в Советской России закон права восторжествует, ведь и новой власти нужны новые законы, обеспечивающие хотя бы ее собственную безопасность. Этому способствовало и то обстоятельство, что в учебных программах на юридических факультетах с конца 1922 года стало возрождаться такая учебная дисциплина как административное право. А. И. Елистратов подал прошение на юридический факультет 1-го Московского университета. Он был зачислен в штат професором по кафедре административного права. С этого момента начинается новый творческий этап в его жизни.

А. И. Елистратов начал активно публиковать статьи и учебники по советскому административному праву. В это же время он вплотную сотрудничает с Народным Комиссариатом внутренних дел. Им был составлен обширный Устав службы советской милиции. Он также являлся главным консультантом инспекционных органов милиции.

В Москве выходит его новая книга «Очерки административного права», которая сразу же попала под пристальное внимание идеологов от революции. Идейный руководитель советской юриспруденции Е. Пашуканис в обзоре по адмиинистративному праву призвал Елистратова «перестроить на соответствующий лад инструментарий своих юридических определений и категорий, отказаться выстраивать материал на чуждых революции буржуазных концепциях, сосредоточиться на материале правовой действительности, возникшей после Октября 1917 года» [16].

Это было серьезное предупреждение ученым-юристам, работавшим с дореволюционным и западноевропейским материалом.

А. И. Елистратов попытался исправить «собственную ошибку», и уже в 1929 году выпускает новую книгу «Административное право» [15]. В этой новой книге автор попытался осветить все последние достижения советской науки в области административного права, а именно: формы советской административной деятельности, советская государственная служба, новые формы взаимоотношений органов управления с гражданами, способы обеспечения революционной законности в государственном управлении и т. д. Но такие такие книги советскому обществу были уже не нужны. Так уж совпало, что вместе с выходом в свет последней книги А. И. Елистратова, была вновь упразднена наука об

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

административном праве. Книга сразу же попала в спецхран, а ученый был вынужден вновь покинуть пост профессора Московского университета, на этот раз навсегда. Может быть, вспомнил А. И. Елистратов свой прощальный разговор осенью 1922 года с И. А. Ильиным: «<...> **вы будете совсем чужды России и не нужны ей** <...> **И вы станете несчастным, беспомощным, изверженным эмигрантом!**» (Выделено мной. – *Б. Л.*). Так уж случилось, что «несчастным, беспомощным, изверженным эмигрантом» станет не Ильин, к которому тогда обращался Елистратов, а сам Елистратов, только у себя на Родине. На Родине, он станет ненужным, как будет больше не нужна и сама юридическая наука. Воистину получалось: на Родине как на чужбине. Таков итог многих ученых-правоведов, решивших тогда остаться на своей родной земле, служить любимой науке и Родине. А. И. Елистратову исполнилось к этому времени 57 лет, позади 32 года, отданных юридической науке. Впереди еще 27 лет жизни, отданных исключительно семье. Скончался А. И. Елистратов 5 января 1955 года на 83 году жизни от сердечного приступа. Похоронен в Москве.

Выводы

Жизненный путь Аркадия Ивановича Елистратова был труден, а путь в науке – еще труднее. И все же. Он оставил богатое научное наследие. Как государствовед он всегда подчеркивал важное значение для страны, в которой жил и трудился, могущество государственной власти. Как административист достаточно четко и обосновано очерчивал круг прав и свобод, завоеванных личностью в тяжелых условиях, в борьбе с этой властью. Внутренне А. И. Елистратов сознавал наличие этого противоречия и понимал, что необходимо сказать какое-то новое слово, в котором можно было бы осуществить синтез мощи государства и свободы отдельного гражданина. Потрясения 1917 года и последовавшие за ними события помешали правоведу А. И. Елистратову это право реализовать. Но несмотря на это обстоятельство А. И. Елистратов выделялся среди ученых-юристов как строгий систематизатор административно-правовых идей и тонкий стилист. Его научное наследие еще ждет своих исследователей.

Говоря о политических взглядах профессора А. И. Елистратова, необходимо заметить, что они не были стабильными. Его раннее увлечение марксизмом, затем искренняя преданность монархизму, и снова марксизм, и наконец, разочарование во всяких революциях – таков политический путь А. И. Елистратова. Этот путь, к сожалению, был характерен для большей части думающей и ищущей русской интеллигенции в мятежное время к. XIX – н. XX вв.

Для нас, крымчан, важно другое. Профессор государственного права Аркадий Иванович Елистратов был одним из первых ученых-юристов, стоявших у истоков крымской научной юридической школы. В трудное время на этапе становления Таврического университета проявились организаторские способности А. И. Елистратова, объединившего вокруг себя лучшие на то время высококвалифицированные силы из числа преподавателей-правоведов. Ныне возрожденный юридический факультет Таврического национального университета им. В. И. Вернадского по праву считает себя правоприемником этой крымской

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

юридической школы, фундамент которой был прочно заложен выдающимися учеными-юристами, среди которых был и профессор А. И. Елистратов.

Литература

1.Более подробней см.: *Лавров В. В., Ишин А. В.* Таврический университет в 1918–1921 годах // История Таврического университета (1918–2003). – К.: Либідь, 2003. – С. 10–15.

2.*Вернадский В. И.* Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920.– К.: Наукова думка, 1994.– С. 29.

3.*Вернадский В. И.* Дневники 1917–1921. Январь 1920 – март 1921. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 112–113.

4.*Вернадский В. И.* Дневники 1926–1934. – М.: Наука, 2001. – С. 71.

5.*Вернадский Г. В.* Крым // В. И. Вернадский и Крым. – К.: Либідь, 2004. – С. 267.

6.*Елистратов А. И.* О воззрениях Гумпловича на государство и право. – Казань, 1898.

7.*Елистратов А. И.* О прикреплении женщины к проституции (врачебно-полицейский надзор). – Казань, 1903.

8.*Елистратов А. И.* Государственное право. Пособие к лекциям. – М., 1912. – С. 5.

9.*Елистратов А. И.* Основные начала административного права. – М., 1914. – С. 9.

10. *Елистратов А. И.* Учебник русского административного права. Пособие к лекциям. – М., 1911. – Вып. 1. – С. 87.

11. *Елистратов А. И.* Должностное лицо и гражданин // Вопросы административного права. – М., 1916. – С. 80.

12. *Елистратов А. И.* Очерки административного права. – М., 1922. – С. 36.

13. *Елистратов А. И.* Что такое социальный музей // Наша сила. – Симферополь. – 1919. – 4 марта.

14. *Елистратов А. И.* Об уважении к праву // Vivat academia! – Симферополь. – 1919. – 1 октября.

15. *Елистратов А. И.* Административное право. – М.; Л., 1929.

16. *Е. П.* Обзор литературы по административному праву // Революция права. – 1927. – № 3–4. – С. 175.

17. *Ильин И. А.* Очерки внутренней России // Новое время. – 1925. – № 1348.

18. *Ильин И. А.* Русская академическая традиция // Россия и славянство. – 1930. – 25 января.

19. *Ильин И. А.* Родина и мы. – Белград, 1926. – С. 5.

20. *Оболенский В. А.* Крым при Деникине // Крымский Архив. – Симферополь. – 2001. – № 7. – С. 169.

21. *Свод* законов Российской империи. – СПб., 1876. – Т. 3. – С. 136.

22. См.: *Вернадский В. И.* Разгром // Русские ведомости. – 1911. – № 43. – 23 февраля; 1911 год в истории русской умственной культуры // Ежегодник газеты «Речь» на 1912 г. – СПб. – 1912. – С. 323-341.

23. См.: *Маркевич А. И.* Краткий исторический очерк возникновения Таврического университета // Известия таврического университета. – Симферополь. – 1919. – Кн. 1. – С. 11–42.

24. *Чичерин Б. Н.* Собственность и государство. – М., 1907.

25. Цит. по: *Иванов А. Е.* Высшая школа в России в конце XIX – начале XX века. – М., 1991. – С. 241.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 43-52.

Н. А. Орлов

ПЛАТА ЗА ЗАГРЯЗНЕНИЕ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ КАК ЭКОНОМИКО-ПРАВОВАЯ ПРОБЛЕМА

Плата за загрязнение окружающей среды является одним из важнейших принципов по охране природы, введенный Организацией экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) в 1972 году. В учебной литературе[1] такая плата рассматривается как один из элементов экономического механизма природопользования и охраны окружающей среды. Современные исследователи[2] к положительным моментам экономической сути платы за загрязнение окружающей среды относят то, что загрязнитель и потребитель продукции вынуждены оплачивать (компенсировать) экономические убытки от негативного экологического воздействия; платежи за загрязнение стали основой создания внебюджетных местных и республиканских фондов охраны окружающей природной среды[3], независимого от государственного и местного бюджетов источников финансирования природоохранных мероприятий и работ; платежи за лимитированные выбросы (сбросы) относятся к затратам производства, которые влияют на себестоимость, а через нее и на цену продукции. В процессе реализации продукции плата за лимитированные выбросы компенсируется предпринимателю-загрязнителю. Эффект от действия этого платежа получает прежде всего государство, отдельные регионы, получающие дополнительные средства, которые поступают в фонды окружающей природной среды для использования в природоохранных целях.

По их мнению, в современных условиях развития рыночных отношений, плата за лимитированные выбросы влияет на себестоимость и цену продукции. Для повышения своей конкурентоспособности, предприятия вынуждены внедрять ресурсосберегающие и энергосберегающие технологии.

Однако практика и исследования последних лет показывают, что взимание платы за загрязнение в целом проблему предотвращения процесса ухудшения качества окружающей среды не решают по ряду причин. Одной из них является то, что плата за загрязнение – это лишь часть негативного воздействия на окружающую

---

[1] См. Екологічне право України. Підручник для студ. юрид. вищ. навч. закладів/ За ред. В.К. Попова та Н.П. Гетьмана.- Харків: Право, 2001, с. 176-180; Экологическое право. Курс лекций и практикум. / Под ред. Ю.Е. Винокурова, -М.; Изд. «Экзамен», 2003, с. 149-151.

[2] Костицкий В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка. (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні). Друге видання. К., 2001, с. 293-295.

[3] В соответствии с Законом Украины «О государственном бюджете Украины на 1998 год» и Законом Украины от 5 марта 1998 года №186/98- ВР «О внесении изменений в Закон Украины «Об охране окружающей природной среды»« внебюджетные фонды охраны окружающей природной среды переведены в статус государственных и образуются в составе государственного, республиканского Автономной Республики Крым и местных бюджетов.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

среду и один из многочисленных экономических инструментов охраны окружающей среды.

На основании ст. 44 Закона Украины «Об охране окружающей природной среды» плата за загрязнение устанавливается в виде сбора на основе фактических объемов выбросов, лимитов сбросов загрязняющих веществ в окружающую природную среду и размещение отходов. Наряду со сбросами за загрязнение, закон предусматривает сбор за специальное использование природных ресурсов (ст. 43) и сбор за ухудшение качества природных ресурсов (ст. 45).

Загрязнение окружающей природной среды и специальное природопользование, как правило, влекут за собой ухудшение качества природных ресурсов и в целом негативно влияют на состояние окружающей среды и здоровье населения. Это дало основание законодателям Российской Федерации ввести новое понятие- «плата за негативное воздействие на окружающую среду».[1] К видам негативного воздействия на окружающую среду относятся:

- выброс в атмосферный воздух загрязняющих веществ и иных веществ;
- сбросы загрязняющих веществ, иных веществ и микроорганизмов в поверхностные водные объекты, подземные водные объекты и на водосборные площади;
- загрязнение недр, почв;
- размещение отходов производства и потребления;
- загрязнение окружающей среды шумом, теплом, электромагнитными и другими видами физических воздействий;
- иные виды негативного воздействия на окружающую среду.

Как видно из перечня видов негативного воздействия на окружающую среду, выбросы (сбросы) загрязняющих веществ, размещение отходов являются лишь их частью. И этот перечень не является исчерпывающим, так как «... негативным признается всякое воздействие на окружающую среду, требующее какой-либо реакции биосферы или ее подсистем для восстановления экологического равновесия в локальном, региональном или глобальном масштабе либо, тем более, приводящее к необратимому изменению окружающей среды на любом из этих уровней».[2]

Кроме того, сейчас в мире насчитывается свыше 80 различных экономических инструментов в области охраны окружающей среды и плата за загрязнение является лишь одним из них. Готовой же и хорошо функционирующей модели экономического механизма взаимоотношения общества и природы в мире не существует[3]. Каждая страна, исходя из экологической ситуации, особенностей экономики и т.д., должна сама выбрать разумный баланс использования экономических инструментов на основе государственного и рыночных подходов.

---

[1] См. ст. 16 Закона РФ от 10 января 2002 №7-ФЗ «Об охране окружающей среды».

[2] Данилов-Данильян В.И. Платить или не платить? Вот в чем вопрос! // Зеленый мир – 2003.– №5/6.– С. 6.

[3] Экология и экономика природопользования: Учебник для вузов/ Под ред. Э.В. Гирусова-. М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1998, с. 244-245.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

В этих условиях важно уяснить место и значение платы за загрязнение окружающей среды и роль иных инструментов в экономическом механизме обеспечения охраны окружающей природной среды в Украине. Рассмотрим три аспекта данной проблемы: методологические основы определения платы за загрязнение окружающей среды; экологизации налогового законодательства Украины; является ли плата за загрязнение одним из видов экологических налогов и возможность участия субъектов предпринимательства в природоохранной деятельности, инвестируемой за счет средств фондов охраны окружающей природной среды, на примере Автономной Республики Крым.

При установлении платежей за негативное воздействие на окружающую среду следует находить «считает В.И. Данилов-Данильян, из следующих методологических посылок: «... общий объем воздействия современной цивилизации на биосферу превышает допустимый предел – несущую емкость биосферы. Из факта нарушения глобального экологического баланса следует, что при современном объеме антропогенной нагрузки на окружающую среду всякое негативное воздействие на нее, даже не приводящее к конкретным регистрируемым и связываемым именно с этим воздействием изменениям, должно рассматриваться как избыточное, наносящее биосфере ущерб, не восполнимый человеком».[1] Помимо этого, на методологию подхода к определению экономической оценки ущерба, наносимого негативным воздействием на окружающую среду, влияет сложившаяся в стране социально-эколого-экономическая ситуация.

В Украине основными угрозами национальным интересам и национальной безопасности страны в экологической сфере являются (ст. 7 Закона Украины «Об основах национальной безопасности Украины»):

- значительное антропогенное нарушение и техногенная перегруженность территорий Украины, возрастание рисков возникновения чрезвычайных ситуаций техногенного и природного характеров;
- нерациональное, изнурительное использование минерально-сырьевых природных ресурсов как не возобновляемых, так и возобновляемых;
- непреодоление негативных социально-экологических последствий Чернобыльской катастрофы;
- ухудшение экологического состояния водных бассейнов, обострения проблемы трансграничных загрязнений и снижения качества воды;
- обострение техногенного состояния гидротехнических сооружений каскада водохранилищ на р. Днепр;
- неконтролируемый ввоз в Украину экологически опасных технологий, веществ, материалов и трансгенных растений, возбудителей болезней, опасных для людей, животных, растений и организмов, экологически не обоснованное использование генетически измененных растений, организмов, веществ и производных продуктов;

[1] Данилов-Данильян В.И. Указ. работа, с.6-7.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

- неэффективность мер по преодолению негативных последствий военной и другой экологически опасной деятельности;

- опасность техногенного, в том числе ядерного и биологического терроризма;

- усиление влияния вредных генетических эффектов в популяциях живых организмов, в частности генетически измененных организмов, и биотехнологий.

Из изложенного следует, что основные угрозы в экологической сфере Украины имеют основной источник- техногенный. Источниками техногенной опасности выступают предприятия, осуществляющие соответствующие виды деятельности (промышленный, градостроительный, оборонный и др.). На протяжении длительного периода времени, правомерно осуществляемые виды деятельности оказывали негативное воздействие на природные объекты и природную среду, которые постепенно становились экологически опасными для личности, общества и государства.

В законодательстве Украины и украинской учебной литературе основной акцент делается на решение проблем правового регулирования объектов и видов деятельности, представляющих повышенную экологическую опасность. Вне правового анализа оказываются процессы формирования неблагоприятных изменений в окружающей среде под воздействием правомерно осуществляемой техногенной деятельностью в условиях увеличения нарушений требований экологического законодательства. Следствием этого является загрязнение и истощение природных ресурсов страны, с одной стороны. С другой - в последние десятилетия , как в Украине, так и в других странах мира, наблюдается усиление устойчивых негативных техногенных и иных антропогенных воздействий и увеличение разрыва между возрастающими угрозами и способностью отдельных стран и мирового сообщества в целом противостоять этим угрозам, прежде всего от природно-техногенных катастроф. Для Украины - это прежде всего последствия аварии на Чернобыльской АЭС, техногенное состояние гидротехнических сооружений каскада водохранилиц на реке Днепр и др.

Установившийся в Украине порядок взимания платы за загрязнение не учитывает того, что любое предприятие является частью эколого-экономической системы, ограниченной определенной территорией часть технобиосферы, в которой природные, социальные и производственные структуры и процессы связаны взаимоподдерживающими потоками вещества, энергии и информации.

При техногенных авариях и катастрофах возникают как отдельные, так и комбинированные поражающие факторы: радиационные излучения, отравление химически опасными веществами, бактериологическое заражение, взрывные и ударные волны, тепловые излучения, механическое повреждение, импульсные ускорения, электромагнитные нагрузки, осколочные поражения. Поражающие факторы, воздействующие на людей, объекты и окружающую среду при техногенных авариях и катастрофах по законодательству Украины не учитываются при определении и взимании платы за загрязнение окружающей среды. Учитываются последствия таких воздействий: возникновение заболеваний, отравлений, радиационных поражений, длительной или временной утраты

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

трудоспособности, инвалидности или смерти людей и т.п., а также необходимость возмещения нанесенного экологического вреда.

В соответствии со статьями 68 и 69 Закона Украины «Об охране окружающей природной среды» причинитель вреда обязан возместить вред в полном объеме, независимо от того, причинен ли вред в результате умышленных действий (бездействия) или по неосторожности.

Лица, которым причинен такой ущерб, имеют право на возмещение неполученных доходов за время, необходимое для восстановления здоровья, качества окружающей природной среды, воспроизводства природных ресурсов до состояния, пригодного для использования по целевому назначению.

Однако, как показывает практика ликвидации последствий чрезвычайных экологических ситуаций в г. Харькове, Николаевской, Закарпатской и иных областях Украины, перечисленные законодательные положения о возмещении ущерба реализуются, как правило, за счет средств государственного бюджета. Субъекты хозяйствования, по вине которых такие экологические ситуации произошли, в настоящее время не имеют финансовых и материальных возможностей возместить, предъявляемые им по закону иски, в полном объеме. Государственных же средств хватает лишь на то, чтобы обеспечить проведение первоочередных мер по ликвидации последствий техногенных аварий.

Методология установления нормативов, по которым определяются размеры платы за загрязнение в Украине ограничивается определением величины эколого-экономических убытков; объема денежных сумм, который необходимо получить с каждой тонны выбросов, сбросов, размещения отходов для создания источника финансирования экологической деятельности, который был бы независимым от государственного бюджета; экономического состояния предприятия-загрязнителя.[1]

В условиях, когда текущее техногенное загрязнение окружающей среды накладывается на техногенное загрязнение предыдущих десятилетий, экономическую оценку негативных воздействий на окружающую среду нельзя осуществлять только на основе выбросов (сбросов) загрязняющих веществ и размещением отходов. Этот перечень должен быть расширен. Специалисты[2] считают, что экономическую оценку целесообразно осуществлять на основе обобщенных, усредненных базовых показателей, которые бы являлись результатом решения следующих задач:

определение типа зависимости платежа от объема воздействия (линейные, нелинейные, ступенчатые функциональные зависимости);

определение параметров такой зависимости (для линейного случая- ставок платы за воздействия, для ступенчатого- базовых ставок, уровней воздействия и условий, при которых осуществляется переход к более высоким ставкам, и коэффициентов перерасчета базовых ставок в ставки более высоких уровней). При решении данной задачи возникают вопросы о допустимых воздействиях на

[1] Костицький В. Указ. работа, с.293.
[2] Данилов-Данильян В.И. Указ. работа, с.6.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

окружающую среду (нормативов и стандартах), а также о льготах (смягчении экологических требований), которые могут потребоваться источникам воздействия по тем или иным социальным и экономическим причинам;

учет местных либо региональных условий с фиксацией связи источника воздействия с окружающей средой (прежде всего- на потоке загрязнений), используя коэффициенты «штрафного» типа.

Предлагаемый методологический подход определения экономической оценки негативного антропогенного воздействия на окружающую среду исходит из «долевого» вклада субъекта хозяйствования и иной деятельности в загрязнении окружающей среды в зависимости от вида и уровня негативного воздействия, с учетом реально сложившейся экологической ситуации в стране, региональных и местных условий. Его недостаток заключается в том, что он призван работать по реально сложившейся экологической ситуации на определенный период времени конкретного административно-территориального образования или страны в целом, не устраняя источник негативного воздействия на окружающую среду. Поэтому данный метод наиболее эффективно, по нашему мнению, будет работать лишь в условиях экологизации налогового законодательства Украины.

В средствах массовой информации[1] отмечается, что несмотря на рыночные реформы, а может вопреки им, продолжает действовать устаревшая психология производителя, в соответствии с которой на себестоимость необоснованно списываются всякие возможные и невозможные расходы, в том числе плата за землю и сборы за загрязнение окружающей среды. Такой подход заложен Законом Украины от 22.05.1997 года «О налогообложении прибыли предприятий». В соответствии с ним прибыль как объект налогообложения определяется в виде разницы между валовыми доходами и валовыми расходами, что будет и далее стимулировать повышение затрат, поскольку чем больше расходы, тем меньшую сумму налога придется уплатить. По сути дела, основная часть закона о налогообложении прибыли посвящена не прибыли как таковой, а затратам, определению видов затрат, которые можно, и которые нельзя включать в состав валовых расходов. За правильностью отнесения затрат предусматривается осуществления контроля путем проведения периодических проверок. Как показывает опыт, эти проверки очень трудоемки, требуют огромных средств и экономически нецелесообразны. Резко сокращаются размеры фиксируемой прибыли для целей налогообложения, что влечет за собой уменьшение дефицита бюджета, т.к. сокращения прибыли ведет к сокращению источников других налогов и платежей.

Решение проблемы видится не в административном контроля, а в создании экономической заинтересованности уменьшении в расходов на основе противозатратного механизма, где в качестве объекта налогообложения предлагается принять не прибыль, а расходы производства.

---

[1] Белокур А. Затратный механизм в системе налогообложения // Закон и бизнес.– 1997.– № 26.– С. 5.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Положительными последствиями внедрения такого механизма являются стремление предприятий купить более дешевое сырье и материалы и рационально использовать средства на плату труда. При этом, чтобы снизить нагрузку на экосистемы, предлагается установление гибкой системы налогообложения всей цепочки природопользования: от добычи природного ресурса, ее переработки до производства (потребления) продукции, товаров-услуг, получаемых на основе данного природного ресурса. «Величина налогов устанавливается максимальной для первых этапов природно-продуктовой вертикали..., связанных с эксплуатацией (добычей) природных ресурсов. Для последующих этапов, связанных с обработкой и продвижением продукции, полученной на основе данного природного ресурса, величина налогов снижается».[1] Тем самым создается более благоприятный инвестиционный климат, поскольку капитальные вложения не включаются в состав расходов производства и, следовательно, не будет подлежать налогообложению. Появляются стимулы к внедрению ресурсо- и энергосберегающих технологий. Станет возможным достаточно точные прогнозирование объемов налоговых поступлений в бюджет.

В современной экономике приоритетность отдается макроэкономическим мероприятиям, «...которые определяют экономическое развитие, темпы экономического роста, рост благосостояния населения. При этом экологические последствия проводимой макроэкономической политики или вообще не принимаются во внимание, или им придается минимальное значение».[2] Украина в этом отношении не исключение. Последствиями такой политики отмечают экономисты, являются:

ужесточение бюджетной политики в отношении затрат на охрану природы. Меры, связанные с охраной окружающей природной среды, финансируются в Украине за счет 30 % сбора за загрязнения окружающей природной среды. Часть этих средств по Закону Украины «О государственном бюджете Украины на 2003 г.» (ст. 37)[3] должна идти на выполнение мер, определенных законами страны «Об утверждении общегосударственной программы охраны и воспроизводства окружающей среды Азовского и Черного морей», «Об общегосударственной программе обращения с токсичными отходами», «Об общегосударственной программе формирования национальной экологической сети Украины на 2000-2015 годы». Всего на предупреждение и снижение уровня загрязнения окружающей природной среды предусмотрено около 10 млн. гривен, что приблизительно составляет 0,0002 % от всех расходов, утвержденных государственным бюджетом Украины на 2003 год;

изменение обменного курса валют стимулирует экспорт и дополнительную эксплуатацию природных ресурсов. Критическая зависимость национальной экономики от конъюнктуры внешних рынков, нерациональная структура экспорта с

[1] Экология и экономика природопользования: Учебник для вузов / Под ред. Э.В. Гирусова.– С. 258.
[2] Там же, с.247.
[3] Ведомости Верховной Рады Украины. 2003, №10-11. Ст. 86.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

преимущественно сырьевым характером становятся угрозами национальным интересам и национальной безопасности Украины[1];

при экономическом росте, вызванном экономическими реформами, наблюдается увеличение ущерба окружающей среде. Недостаток средств у региональных и коммунальных властей приводит к усилению эксплуатации природных ресурсов в регионах для получения быстрой прибыли.

Экологизация налоговой политики страны в определенной степени может смягчить последствия экономической реформы, но для этого необходимо определиться с функциональным предназначением сборов за загрязнение окружающей природной среды в общей системе налогообложения Украины.

По Закону Украины «О системе налогообложения» (ст. 14) сборы за загрязнение окружающей природной среды и за специальное использование природных ресурсов отнесены к общегосударственным налогам и сборам. На основании ст. 46 Закона Украины «Об охране окружающей природной среды» средства от сбора за загрязнения окружающей природной среды, распределяются между местными (сельскими, поселковыми, городскими), областными и республиканскими Автономной Республики Крым, а также Государственными фондами охраны окружающей природной среды в соотношении соответственно 20,50 и 30 процентов, а между Киевским, Севастопольским городскими и государственными фондами охраны окружающей природной среды в соотношении 70 и 30 процентов.

Средства фондов охраны окружающей природной среды могут использоваться только для целевого финансирования природоохранных и ресурсосберегающих мероприятий, в том числе научных исследований по этим вопросам, ведения государственного кадастра территорий и объектов природно-заповедного фонда, а также мер для снижения воздействия загрязнения окружающей природной среды на здоровье населения и стимулирования работников специально уполномоченных государственных органов в области охраны окружающей природной среды и использовании природных ресурсов, кроме лиц, имеющих статус государственных служащих, и общественных инспекторов по охране окружающей природной среды, которые выявили нарушение природоохранного законодательство и приняли необходимые меры для привлечения виновных к ответственности, предупреждая нарушений природоохранного законодательства. (ст. 47 этого же Закона).

Из законодательных положений видно, что распределение средств фондов охраны окружающей среды происходит в административном порядке, основанном не на объективном, а субъективном подходе. При таком подходе не понятно, как проявляются регулятивные, стимулирующие и компенсирующие функции платежей за загрязнение окружающей среды и в чем их сущность как одного из видов налогов, призванных выполнять прежде всего экологическое предназначение в процессе экономической деятельности. Поэтому поводу в научной литературе

[1] См. ст.7 Закона Украины «Об основах национальной безопасности Украины» - Ведомости Верховной Рады Украины. 2003, №39. Ст.351.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

отмечается, что не случайно плата за загрязнение окружающей среды, также как и плата за специальное использование природных ресурсов, «... была впервые введена в общегосударственном масштабе не налоговым, а экологическим законом. Законодатель сознательно ушел от понятий «налоги на природопользование», «налоги на загрязнение окружающей среды», «экологические налоги», стремясь подчеркнуть предназначение платежей (в том числе и за природные ресурсы) в качестве меры экономического регулирования отношений в сфере охраны окружающей природной среды».[1]

Выделенные Т.В. Петровой[2] отличительные особенности платежей за загрязнение окружающей среды от налогов как важнейшего элемента в экономическом механизме охраны окружающей природной среды, применительно к законодательству Украины, заключаются в том, что:

платежи за загрязнение радикальным образом отличаются от иных обязательных платежей и налогов платежной базой, которой выступают масса загрязняющих веществ, поступающих в окружающую среду в виде выбросов (в атмосферу), сбросов (в водные объекты) или размещенных отходов. Объектами налогообложения являются доходы (прибыль), добавленная стоимость продукции (работ, услуг), стоимость продукции (работ, услуг), в том числе таможенная, или ее натуральные показатели, специальное использование природных ресурсов, имущество юридических и физических лиц и другие объекты, определенные законами Украины о налогообложении. (Ст. 6 Закона Украины «О системе налогообложения»);

в основе взимания платы за загрязнение лежат отношения по поводу возмещения вреда окружающей среде и, как следствие, здоровью человека. Обязательства налогоплательщика считываются исполненными с момента уплаты налога в соответствующий бюджет;

в отношении платежей за загрязнение установлен двухступенчатый государственный контроль; за правильность исчисления сбора, соблюдением лимитов выбросов, сбросов и размещение отходов ответственность несут органы Министерства экологии и природных ресурсов; за своевременность и полноту уплаты сбора- органы государственной налоговой службы на основании документальных проверок. Документальные проверки осуществляются органами государственной налоговой службы вместе с проверками, осуществляемыми органами Министерства экологии и природных ресурсов, по месту требования плательщика сбора[3];

налоговые льготы не могут носить индивидуального характера, и рассчитаны на определенные категории субъектов, в то время как льготы по взиманию платы за

---

[1] Петрова Т.В. Плата за загрязнение окружающей природной среды: платежи или налоги? - Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. 1999, №3, с.64.

[2] См. там же, с. 65-73.

[3] См. пункт 8 Инструкции «О порядке начисления и уплаты сбора за загрязнение окружающей природной среды», утвержденной приказом Минэкобезопасности, ГНА Украины от 19.07.1999 г. № 162/379.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

загрязнение окружающей природной среды всегда индивидуальны (ст. 48 Закона Украины «Об охране окружающей природной среды»).

Исходя из перечисленных и иных оснований, Т.В. Петрова, считает, что понятие «экологический налог» имеет право на самостоятельное существование при условии, если он будет регулироваться самостоятельным законодательством, в котором бы уточнялся объект экологического налога. По ее мнению, «экологический налог - это скорее родовое понятие по отношению к группе возможных налогов, взимание которых так или иначе связано с деятельностью субъектов подобных налогов по воздействию на окружающую природную среду»,[1] где сборы за загрязнение окружающей природной среды являются одним из них.

[1] Петрова Т. В. Указ. работа, с. 73.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 53-58.

Є. В. Погорєлов

ТЕХНОЛОГІЯ КОДИФІКАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Проблема кодифікаційної технології ще не була предметом дослідження загальної теорії права. Це, звичайно, ускладнює її вивчення. Значення терміну «технологія» дається в деяких словниках. Так, у Короткому словнику іноземних слів технологія визначається як сукупність знань про способи та засоби здійснення виробничих процесів, при яких відбуваються якісні зміни оброблюваного об'єкта. [1, с.509]. Її також визначають, як: 1) сукупність знань про способи та методи обробки матеріалів; 2) сукупність операцій, що здійснюються певним способом і в певній послідовності, з яких складається процес обробки матеріалів [2 с.363]. Спроба визначити поняття юридичної технології та її компонентів була зроблена В.Н. Карташовим Він визначає юридичну технологію як «заснований на певних принципах, планах і прогнозах процес підготовки, оформлення і оприлюднення різноманітних правових рішень (актів), в ході якого використовуються необхідні засоби, прийоми, способи та методи юридичної діяльності» [3, с.22]. На його думку, до складу юридичної технології входять: система відповідних засобів (юридична техніка);система прийомів, способів та методів оптимальної юридичної діяльності (юридична тактика); ненауково обґрунтовані принципи, довгострокові плани, прогнози та методи діяльності (юридична стратегія); самі дії та операції по розробці, прийняттю та оприлюдненню (опублікуванню) правових рішень (актів); процесуальні форми діяльності (юридичні стадії та режими); показники, що характеризують якість та ефективність юридичної діяльності, а також часові, фінансові й інші витрати на цю діяльність; відповідні види, форми, засоби та методи контролю та нагляду за законністю, якістю та ефективністю юридичних рішень (актів), що приймаються [3, с.22]. Із запропонованим розумінням юридичної технології та її елементами в принципі можна погодитись. Проте, як нам видається, юридичну стратегію навряд чи можна включати до складу юридичної технології. Вона скоріше за все є змістом такого юридичного явища як правова політика. Тим більше, що В.Н. Карташов в юридичну стратегію включає «питання перспективного планування і прогнозування, концептуальні і довгострокові проблеми розвитку юридичної практики» [3, с.21].

Враховуючи наведене та виходячи із змісту та цілей кодифікаційної діяльності, до складу кодифікаційної технології, на нашу думку, слід включити такі елементи (компоненти): 1) сукупність засобів, прийомів здійснення кодифікаційних робіт та створення кодифікованих актів; 2) сам процес здійснення кодифікації, який складається з певних послідовних дій, стадій, етапів. 3) сукупність правил застосування таких засобів та прийомів на цих стадіях. При цьому засоби, прийоми здійснення кодифікації та створення кодифікованих актів, а також правила їх застосування охоплюються, на нашу думку, таким поняттям, як кодифікаційна техніка. Разом з тим, слід підкреслити, що сутність кодифікаційної технології полягає

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

в тому, що засоби і правила кодифікаційної техніки як би розподіляються між стадіями, етапами процесу здійснення кодифікації, «закріплюються» за ними. Іншими словами, кожна стадія та етап мають свої власні засоби та правила кодифікації.

Разом з тим якраз ця обставина свідчить про послідовність дій по використанню засобів кодифікаційної техніки і дає можливість стверджувати про наявність саме кодифікаційної технології. Ми пропонуємо визначати кодифікаційну *технологію як певну послідовність дій по здійсненню кодифікації з використанням кодифікаційної техніки з метою створення кодифікованих актів.* (При цьому, мова йде не про створення просто кодифікованих актів, а саме про створення якісних за формою і змістом кодифікованих актів).

Охарактеризуємо основні складові елементи технології кодифікаційної діяльності. Перш за все, нам необхідно з'ясувати поняття юридичної техніки, зокрема кодифікаційної. Слід підтримати думку тих авторів, які не зводять питання юридичної техніки до правотворчої, а виділяють відповідно правотворчу, правотлумачну, правозастосувальну та правореалізаційну техніку [4, с.155; 5, с.35], в залежності від видів юридичної діяльності.

Законодавча техніка здебільшого визначається як «система правил і прийомів підготовки найбільш досконалих за формою та структурою проектів нормативних актів, які забезпечують максимально точну і повну відповідність форми нормативних приписів їх змісту, доступність, простоту та оглядовість нормативного матеріалу, вичерпність регулювання певного кола питань» [6, с.6].

Приєднуючись до вказаного розуміння законотворчої (правотворчої) техніки, слід зазначити, що кодифікаційна техніка не включає в себе засобів та правил «біжучої», звичайної законотворчості, тобто засобів та правил внесення змін та доповнень у нормативно-правові акти, скасування застарілих нормативно-правових приписів. Кодифікаційна техніка - це сукупність засобів, прийомів та правил здійснення кодифікаційної діяльності та створення кодифікаційних актів.

Другим компонентом кодифікаційної технології є процес здійснення кодифікації, який складається з певних дій, стадій, етапів. Для їх встановлення потрібно визначити етапи та стадії правотворчості.

Стосовно цього питання в юридичній літературі є різні точки зору, погляди. Так, деякі автори стадії законотворчості обмежують лише офіційною процедурою розгляду і прийняття нормативних актів у правотворчому органі, включаючи внесення проекту у законотворчий орган, його розгляд та обговорення, прийняття та обнародування [7, с.3-4; 8, с.371-372; 9, с.504].

Проте існує і більш широке розуміння процесу правотворчості [10, с.17-19]. У відповідності з цією точкою зору правотворчий процес складається з таких етапів: 1) попереднього формування державної волі (підготовка проекту); 2) возведення державної волі в закон (діяльність правотворчого органу по розгляду і прийняттю нормативного акта) [11, с.208-215]. У свою чергу кожний з цих етапів складається з певних стадій. Для кодифікаційної діяльності важливе значення має перший етап. Саме тут проявляються особливості кодифікаційної технології. Офіційне

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

проходження проекту кодифікаційного акта у правотворчому органі мало чим відрізняється від процедури розгляду звичайного нормопроекту.

В юридичній літературі існують різні погляди щодо кількості та послідовності стадій першого етапу правотворчої діяльності. Так, до нього включаються такі стадії: прийняття рішення про підготовку проекту; попередні роботи, що передують складенню тексту проекту; підготовка первинного тексту проекту; попереднє обговорення проекту; кінцева переробка та редагування проекту [11, с.208-213]. В іншій роботі у процедуру підготовки проектів законів включають такі стадії: формування концепції законопроекту; створення робочої групи; робота над текстом законопроекту; апробація і експертиза підготовленого законопроекту; підготовка супроводжувальних документів; робота над законопроектом у ході законодавчого процесу [6, с.59].

Аналіз вказаних точок зору та інших, що існують в юридичній літературі, а також виходячи із цілей та змісту кодифікаційної діяльності, дозволяє визначити такі стадії кодифікації: включення підготовки кодифікаційного акта до плану кодифікаційних робіт; створення робочої групи для підготовки кодифікаційного акту; розробка наукової концепції майбутнього кодифікаційного акту; збирання необхідних матеріалів та інформації, що потрібні для підготовки проекту кодифікованого акту; підготовка тексту кодифікованого акту; попереднє обговорення та узгодження проекту нормативного акту; наукова експертиза підготовленого проекту кодифікованого акту; остаточна підготовка та редагування тексту нормопроекту; підготовка супроводжувальних документів до проекту кодифікованого акту; внесення проекту на розгляд до правотворчого органу.

Характеристика кодифікаційної технології вимагає розгляду застосування відповідних засобів, прийомів та правил на кожній із зазначених стадій. Проте в рамках однієї статті це зробити не можливо. Тому обмежимося розглядом цього питання на прикладі стадії підготовки тексту кодифікаційного акту.

Вона є найбільш складною і відповідальною стадією кодифікаційної діяльності. Саме на цій стадії використовується більша частина засобів та прийомів кодифікаційної техніки.

Перш за все, кодифікатор повинен визначити структуру акту, що розробляється, орієнтуючись на загальні вимоги щодо структури актів взагалі. Відомо що такими елементами структури є назва акту, порядковий номер; преамбула; основні положення нормативного акту, які розділяються на розділи, глави, статті, частини статей, пункти, підпункти; перехідні положення, положення, що змінюють або скасовують інші нормативні акти; заключні положення; підпис відповідної посадової особи тощо.

При цьому головна увага повинна приділятись основному змісту проекту кодифікованого акту, який в його тексті викладається у вигляді нормативно-правових приписів, які, в свою чергу конструюються та формулюються за допомогою певних засобів та прийомів кодифікаційної техніки. Охарактеризуємо основні з них.

Юридичні конструкції визначають в юридичній літературі як моделі врегульованих правом суспільних відносин або їх окремих елементів, в яких знаходять своє відображення лише суттєві, типові ознаки та елементи суспільних відносин, що підлягають правовому регулюванню [12, с.131].

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Саме таке їх розуміння дозволяє віднести юридичні конструкції до засобів юридичної техніки, за допомогою яких створюються нормативно-правові приписи. До юридичних конструкцій відносяться, зокрема, моделі складу правовідносин, складу цивільно-правових угод та договорів, складу правопорушень, моделі складу злочинів тощо. Визначаючи роль юридичних конструкцій у правотворчості, А.Ф. Черданцев пише, що вони «придають нормам права логічну стрункість, послідовність їх викладу, визначають зв'язок між нормами права, сприяють повному, безпрогальному, чіткому врегулюванню тих чи інших суспільних відносин або їх елементів» [12,с.149]. Кожна галузь права має свої правові конструкції, знання яких дозволяє кодифікатору правильно конструювати нормативно-правові приписи в залежності від їх галузевої приналежності.

При визначенні *юридичних презумпцій*, як засобів, прийомів законодавчої техніки, слід виходити з розуміння презумпцій взагалі. В.К. Бабаєв розглядає їх як абстрактні положення, де на основі окремих ознак, ситуацій, положень шляхом умовиводу робиться загальний висновок. Він визначає презумпції як припущення про наявність або відсутність предметів, зв'язків, явищ, що заснована на зв'язку між ними і предметом, зв'язками, явищами наявними, котрі підтверджуються життєвою практикою [13с.324-326].

Важливу роль мають так звані заперечні та незаперечні презумпції.

Заперечні презумпції визначають як припущення про існування факту доти, доки не буде доведене інше, а незаперечні - як припущення про існування факту, навіть, якщо можливо встановити інше [9,с.504].

Ще одним засобом переведення об'єктивної дійсності, суспільних відносин у законодавчі веління є *юридичні фікції* які виступають прийомом конструювання нормативно-правових приписів. В юридичній літературі фікції розглядаються, перш за все, як прийом законодавчої техніки, яким неіснуюче положення оголошується існуючим і набуває обов'язкового значення в силу закріплення його у правовій нормі [14,с.28].

Необхідність використання фікцій зумовлена потребами усунення певних обставин, ситуацій, які ускладнюють процес правового регулювання, а іноді взагалі роблять його неможливим. При цьому іншими засобами законодавчої техніки таку ситуацію вирішити не можна. Як зазначається в літературі, фікції відображають ті обставини, які знаходяться у стані незаповненої невідомості і надають їм значення юридичних фактів [15,с.469]. Метою законодавчих фікцій є .забезпечення функціонування нормативних актів в процесі їх реалізації.

Відомо, що нормативні приписи формуються також за допомогою понять, які в свою чергу в тексті кодифікованого акту відображаються словами та словосполученнями (термінами). У зв'язку з цим необхідно розглянути і такий засіб юридичної техніки як *законодавча термінологія*. Її визначають як сукупність слів (словосполучень), за допомогою яких у текстах законів позначаються поняття [9,с.503].

При складанні текстів нормативно-правових актів використовуються загальновживані, спеціально-юридичні та спеціальні неюридичні терміни. Загальновживані терміни використовуються у всіх сферах суспільного життя і є загальновизнаними («квартира», «майно», «земля» тощо). Спеціальні юридичні

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

терміни відображають правові поняття і виробляються юридичною наукою і практикою («позивач», «правопорушення», «закон», «правовий статус»). Спеціальні неюридичні терміни створюються неюридичними науками, хоча і використовуються в текстах нормативних актів, що регулюють певну спеціальну сферу суспільних відносин («акції», «епідемія», «флора», «фауна» тощо). Суттєвою рисою законодавчої термінології є те, що вона відображає офіційні веління, приписи законодавця і впливає таким чином на поведінку суб'єктів. Іншими словами, знання про волю законодавця суб'єкти отримують саме через слова і словосполучення (терміни).

У необхідних випадках, якщо терміни маловідомі або є багатозначними, в текстах нормативно-правових актів, потрібно подати значення таких термінів у спеціальних приписах-дефініціях. Це дасть можливість уникати помилок при застосуванні та реалізації нормативних актів.

Для того, щоб уникнути повторень, дублювання певних положень нормативного акту, а також для компактності викладу його змісту та зручності його використання у процесі застосування та реалізації існує і такий прийом законодавчої техніки, як *відсилка.* Під нею треба розуміти неповний виклад у статті нормативного акту приписів, що утворюють юридичну норму та посилання на інші статті цього чи іншого нормативного акту, де містяться «відсутні» приписи. Відсилка існує у вигляді посилкових та бланкетних приписів. Посилкові приписи вміщують відсилку на інші конкретні статті того чи іншого нормативного акту, бланкетні ж приписи – відсилку на групу статей іншого нормативного акту (або на цей акт у цілому).

Для більшої зрозумілості тексту кодифікованого акту іноді використовують і такі прийоми викладу його змісту, як *правові символи.* З їх допомогою зміст певних нормативних приписів фіксується в наочній, візуальній формі. В юридичній літературі правовий символ визначається як закріплений законодавством умовний наочний зразок, що використовується для виразу певного юридичного змісту [16, с.9-10]. Такий зразок, знак стає загальнообов'язковим і охороняється державою. Прикладами символів можуть бути державний герб, державні нагороди, гроші дорожні знаки тощо. Звичайно, що їх опис закріплюється у нормативних приписах, але й одночасно подається їх графічне зображення. Використання правових символів дає можливість точно, доступно і наочно донести до суб'єктів волю законодавця. Різновидом правової символіки можна також вважати додатки до нормативних актів у вигляді схем, таблиць, карт тощо.

Розглядаючи засоби та прийоми кодифікаційної техніки, слід зазначити, що структура кодифікованого акту (його поділ на розділи, глави, статті тощо) назовні виражається засобами *юридичної* (а точніше - нормативної) *графіки.* Під правовою графікою в юридичній літературі розуміють прийоми та символізацію організації змісту юридичного тексту [17, с.59], при цьому юридична графіка включає в себе: нормативну графіку; графіку індивідуальних актів; графіку фіксуючих юридичних документів (наприклад, протоколів допитів, судових засідань); графіку грошей та цінних паперів [17, с.59-60]. Для кодифікованих актів має значення нормативна графіка, тобто, на думку Н.А. Власенко, засіб членування нормативних актів і організації його змісту (назви розділів, глав, статей тощо). Проте, як нам здається, сама структуризація акту не є засобом графіки. Вона є лише зовнішнім виразом логічної структури

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

кодифікованого акту. Тому суть графіки полягає в тому, щоб, виходячи зі змісту і логіки акту, дати правильну назву розділам, главам, статтям даного кодифікованого акту. Така назва повинна відображати зміст кожного з елементів акту: вона є носієм нормативної інформації про цей зміст. Правильна назва елементів структури акту може значно полегшити роботу з ним суб'єктів його реалізації та застосування.

Все вище наведене свідчить про те, що стадія підготовки тексту кодифікованого акту є найбільш складною та відповідальною стадією кодифікаційного процесу, яка має власні, «закріплені» за нею засоби та прийоми кодифікаційної техніки: юридичні конструкції, законодавчі презумпції та фікції, законодавча термінологія, законодавчі відсилки, правові символи, юридична графіка тощо.

Слід зазначити також, що підготувати текст нормативно-правового акту можливо лише тоді, коли кодифікатор знає і використовує положення теорії системи права и системи законодавства засоби, прийоми та правила кодифікаційної техніки.

Список використаних джерел:

1. Локшина С.М. Краткий словарь иностранных слов. – М.,1988.
2. Словарь русского языка. – Т. 4. – М.,1984.
3. Карташов Ф.Н. Юридическая техника, тактика, стратегия и технология (к вопросу о соотношении) // Проблемы юридической техники. – Нижний Новгород, 2000.
4. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави. – К.,1994.
5. Муромцев Г.И. Юридическая техника: некоторые аспекты содержания понятия // Проблемы юридической техники. – Нижний Новгород, 2000.
6. Законодательная техника. – Н., 2000.
7. Гузнов А.Г., Тененов А.А., Рождественская Т.Э. Современный законодательный процесс: основные институты и понятия .- Смоленск, 1995.
8. Теория государства и права. Курс лекций. – М., 1999.
9. Юридична енциклопедія. – Т. 2. – К., 1999.
10. Научные основы советского правотворчества. – М., 1981.
11. Общая теория права. – М., 1997.
12. Черданцев А.Ф. Логико-языковая феномены в праве, юридической науки и практики. – Екатеринбург, 1992.
13. Бабаев В.К. Презумпции в российском праве и юридической практике // Проблемы юридической техники. – Нижний Новгород, 2000.
14. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве – Горький, 1974.
15. Панько К.К. Юридические фикции в современном российском праве // Проблемы юридической техники. – Нижний Новгород, 2000.
16. Бабаев В.К. Теория современного советского права. – Горький, 1990.
17. Власенко Н.А. Проблемы точного выражения формы: Лингвологический анализ: Дисс. в форме научного доклада.- Екатеринбург, 1997.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 59-62.

Ю. В. Скакун

ДО ПИТАННЯ ПРО ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ОПОДАТКУВАННЯ РЕКРЕАНТІВ НА ТЕРИТОРІЇ АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ

Крим по праву вважається високопотенційним туристським регіоном. У республіці надається понад 30 % туристських послуг від їх загальної кількості в Україні. З кожним роком збільшується потік туристів, які прибувають до Криму. За оперативними даними Міністерства курортів і туризму Автономної Республіки Крим кількість працюючих оздоровниць в період курортного сезону 2004 року склала 582 (2003 рік - 563), а кількість тих, хто відпочив, 4747,7 тис. людей (у 2003 році 3887,9 тис. людей) [8].

За даними Державної податкової адміністрації в Автономній Республіці Крим за січень — вересень 2004 року до Зведеного бюджету надійшло 1098,02 млн. грн., що на 87,08 млн.грн. більше, ніж за аналогічний період минулого року. Платежі від курортних регіонів складають 51,2% всіх надходжень Криму [9].

Наведені дані свідчать, що рекреаційна галузь Криму є одним з головних джерел формування прибуткової частини республіканського бюджету. З іншого боку, покладення на неї основного бюджетного тягаря призводить до гальмування її подальшого розвитку та зменшення потоку рекреантів.

Основною метою розвитку рекреаційного комплексу є формування конкурентноздатних на світовому і національному ринках туристичного продукту і санаторних послуг на основі ефективного використання рекреаційного потенціалу Автономної Республіки Крим. Тому актуальною проблемою, що постає перед рекреаційною галуззю Криму, є удосконалення і приведення до вимог ринкової економіки існуючих правових норм, що регламентують її діяльність, зокрема пов'язаних з оподаткуванням рекреантів.

Впродовж останніх трьох років на території автономії складається нетипова ситуація з нормативною базою, яка регламентує оподаткування громадян, які прибули на відпочинок та лікування на півострів. Сьогодні згідно чинного законодавства на території автономії паралельно стягуються два збори: курортний збір та збір на розвиток рекреаційного комплексу в Автономній Республіці Крим.

Якщо стягнення курортного збору більш менш однозначно регламентовано нормами Декрету Кабінету Міністрів України «Про місцеві податки і збори» [4], згідно якого його сплачують громадяни, які прибули до Криму на відпочинок без путівок і курсівок, (його сума обмежена 10 відсотками від неподаткового мінімуму прибутку громадян), то законодавство щодо стягнення збору на розвиток рекреаційного комплексу в автономії трактується неоднозначно.

Згідно статті 39 Закону України «Про Державний бюджет на 2003 рік» [1], у порядку експерименту Криму було надано право введення додаткових податків і зборів. На підставі цього Верховна Рада АРК затвердила Положення про збір на розвиток рекреаційного комплексу в Автономній Республіці Крим [7].

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Якщо звернутися до підсумків стягнення рекреаційного збору на території АРК в 2003 році, то слід зазначити, що разом із збільшенням надходжень до бюджету, спостерігався ряд недоліків, зокрема, обов'язковою умовою введення додаткових зборів було їх узгодження з Кабінетом Міністрів України. Не дивлячись на те, що ще 19 лютого Верховною Радою Криму було прийняте Положення «Про порядок стягування і використання коштів курортного збору на території АРК», остаточне узгодження даного документа стало можливим тільки в червні.

В результаті цього більшість курортних регіонів відповідні рішення про введення даного збору на своїй території прийняли із запізненням, що не дозволило зібрати максимальну кількість податку.

Статтею 94 Закону України «Про Державний бюджет на 2004 рік» експеримент зі стягнення збору на розвиток рекреаційного комплексу в АРК продовжено [4].

У 2004 році питання стягнення рекреаційного збору регламентувалось постановою Верховної Ради АРК «Про бюджет Автономної Республіки Крим на 2004 рік» [5] і Положенням про збір на розвиток рекреаційного комплексу в АРК, із змінами від 25 грудня 2003 року [7]. Слід зазначити, що дані нормативні акти також мали ряд недоліків, які призводили до колізій впродовж курортного сезону 2004 року.

Так, Положенням встановлювалося, що сплата збору дає право безперешкодно користуватися пляжами і іншими об'єктами курортної інфраструктури, а також одержувати медичну допомогу, користуватися громадським транспортом і комунальними послугами. Таким чином, згідно даного пункту особи, що не сплатили збір, не допускаються на пляжі і їм не надається медична допомога, у тому числі і термінова, хоча чинним законодавством закріплені права безкоштовного користування пляжами та на безкоштовну медичну допомогу. Отже, ця правова норма обмежувала права громадян.

Положенням також встановлювалось, що розмір рекреаційного збору з організованих і неорганізованих відпочиваючих складає 5 гривень, за винятком пільгових категорій. При цьому сума збору, що сплачується неорганізованими відпочиваючими, які проживають в готелях, встановлюється у розмірі 10 % вартості мешкання в номері без урахування вартості додаткового наданих послуг. Таким чином, на території Криму в 2004 році з громадян, які проживали в готелях, фактично стягувався готельний збір у вигляді збору на розвиток рекреаційного комплексу в АРК, хоча, як відомо, з січня 2004 року готельний збір на всій території України скасовано.

На сьогодні Законом України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» експеримент з надання Криму права на стягування додаткових податків і зборів продовжено [3]. Відповідне рішення ухвалене і на рівні республіки: в постанові Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про бюджет Автономної Республіки Крим на 2005 рік» від 29 грудня 2004 року [6].

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Проте і в даному нормативному акті не обійшлося без правових колізій. Так, статтею 21 Постанови «Про бюджет Автономної Республіки Крим на 2005 рік» міським і районним радам рекомендовано розробити механізм підвищення зацікавленості органів місцевого самоврядування в збільшенні надходжень збору з неорганізованих відпочиваючих. При цьому стаття 16 Постанови встановлює чітке розмежування надходжень збору: кошти, що стягуються з організованих відпочиваючих, зараховуються до бюджету Автономної Республіки Крим, а кошти стягнені з неорганізованих відпочиваючих – до місцевих бюджетів. Крім того, жодним нормативним актом як на державному рівні, так і на рівні республіки не визначена відповідальність за ухилення від сплати збору. Тобто, фактично органи місцевого самоврядування залишені без важелів впливу на цей процес.

Ще одним поширеним порушенням при введенні додаткових податків на місцях є паралельне стягнення курортного збору і збору на розвиток рекреаційного комплексу в АРК, хоча законодавець передбачив стягнення тільки одного з двох обов'язкових платежів на розсуд органів місцевого самоврядування. Ситуація, що склалася, з одного боку, дозволяє максимально поповнити прибуткову частину місцевих бюджетів, але в той же час створює негативний імідж Криму як курортному регіону.

На жаль на сьогодні законодавство містить велику кількість правових прогалин в даному питанні: це і відсутність відповідальності відпочиваючих, за думкою багатьох фахівців низька ставка курортного збору, відсутність його диференціації залежно від категорії платника, та обов'язкове стягнення курортного збору з громадян, які прибули за путівками і курсівками.

Виникаючі сьогодні проблеми повинні бути розв'язані після прийняття Податкового Кодексу України. Розділ XIV Кодексу встановлює місцеві податки і збори. Зокрема, в проекті передбачена диференціація ставки курортного збору залежно від категорії платника: для громадян України і для іноземців. Передбачається стягнення курортного збору і з громадян, які прибули за путівками і курсівками.

Очевидним є той факт, що робота санаторно-курортного комплексу стимулює розвиток інших галузей господарства – це і транспорт, і харчова промисловість. З іншого боку, необхідно пам'ятати, що курортний збір – це місцевий збір, спрямований на зміцнення місцевих бюджетів. Від того, як успішно пройде сезон, безпосередньо залежить наповнення прибуткової частини бюджету. Проте наповнення місцевого бюджету багато в чому залежить і від чинного законодавства, тобто тих умов, які будуть створені на державному рівні.

У свою чергу, щоб уникнути правових колізій, для збільшення доходної частини бюджету АРК представляється доцільним внести такі зміни до ст. 7 Декрету Кабінету Міністрів України "Про місцеві податки і збори", який регламентує стягнення курортного збору:

ввести стягнення курортного збору як з неорганізованих відпочиваючих, так і з осіб, які прибули в Крим за путівками і курсівками;

збільшити ставки курортного збору;

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

закріпити цільове використання стягнутих коштів курортного збору на розвиток інфраструктури галузі;

ввести санкції за ухиляння від сплати курортного збору.

Таким чином, вважається доцільним вирішення назрілого питання шляхом впорядкування фінансово-правових актів усіх рівнів, у першу чергу врегулювання відповідності республіканських нормативно-правових актів загальнодержавним.

Запропоновані зміни дозволять на державному рівні надати органам місцевого самоврядування необхідні важелі управління та впливу на ситуацію яка складається у рекреаційному комплексі в кожному регіону і відтак, відпаде необхідність у щорічних експериментах з оподаткуванням.

Література

1. Про Державний бюджет України на 2003 рік. Закон України від 26 грудня 2002 року № 380 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. -. №10 -11. – Ст. 86.

2. Про Державний бюджет України на 2004 рік. Закон України від 1 грудня 2003 року № 402 // Відомості Верховної Ради України. – 2003. -. № 14. – Ст. 90.

3. Про Державний бюджет України на 2005 рік. Закон України від 25 грудня 2004 року № 423 // Відомості Верховної Ради України. – 2004. -. № 20. – Ст. 97.

4. Про місцеві податки і збори. Декрет Кабінету Міністрів України від 20 травня 1993 року № 56-93 // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 30. – Ст. 336.

5. Про бюджет Автономної Республіки Крим на 2004 рік. Постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 25 грудня 2003 року № 756.

6. Про бюджет Автономної Республіки Крим на 2005 рік. Постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 29 грудня 2004 року.

7. Положення про збір на розвиток рекреаційного комплексу в Автономній Республіці Крим. Постанова Верховної Ради Автономної Республіки Крим від 10 червня 2003 року № 587.

8. Інформація про результати фінансово-господарської діяльності підприємств санаторно-курортного і туристського комплексу за 9 місяців 2004 року. – Міністерство курортів і туризму Автономної Республіки Крим, 2004 рік.

9. Інформація про виконання постанови Ради міністрів Автономної Республіки Крим від 9 березня 2004 року № 72 «Про заходи щодо підготовки і проведення курортного сезону 2004 роки в Автономній Республіці Крим. – Державна податкова адміністрація в Автономній Республіці Крим, 2004 рік.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 63-75.

Є. В. Смирнова

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС АВТОНОМНОЇ РЕСПУБЛІКИ КРИМ В УКРАЇНІ (1991-2000 рр.): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Сучасне конституційне визначення правового статусу Автономної Республіки Крим у складі унітарної Української держави остаточно не вирішило всіх проблем правової природи автономії. Залишається, зокрема, відкритим питання, наскільки наша держава з наявністю адміністративно-територіальної автономії відповідає міжнародним правовим стандартам і загальнонаціональним потребам, і як ця автономія співвідноситься з перспективами розвитку Української держави та забезпечує її конституційну цілісність.

Кримська автономія має низку політичних, культурних, інших особливостей, які обов'язково треба враховувати при виборі шляхів удосконалення державного устрою України. Потребують критичного осмислення такі актуальні для автономії проблеми, як формування управлінської моделі, уточнення основних параметрів правового статусу Автономної Республіки Крим, взаємодія Верховної Ради і Ради міністрів АРК з органами державної влади України, можливості держави щодо врегулювання найбільш гострих проблем Криму.

Протягом 1991-2000 рр. з боку як держави, так і автономії було прийнято низку законів, указів Президента України, постанов Верховної Ради України, інших нормативно-правових актів державних органів України і Автономної Республіки Крим, затверджена Конституція України і Конституція Автономної Республіки Крим. У цих документах закріплено нове бачення конституційно-правового статусу автономії у складі унітарної держави. Водночас керівництво автономії нерідко приймало й такі рішення, які суперечили українському законодавству, а іноді провокували конфлікти. Сьогодні постала необхідність вивчення і науково-правової оцінки цих та інших нормативних актів.

В автономії зберігається значний конфліктний потенціал. Це потребує вдосконалення відносин між центром і автономією, пошуку механізму кореляції нормативно-правових актів, які регулюють усі аспекти практичної діяльності державних органів автономії, перегляду низки законів та підзаконних актів: з боку автономії приведення постанов Верховної Ради та Ради міністрів АРК у відповідність з чинним законодавством України, а з боку держави – розширення прав автономії, зокрема в економічній, соціальній та етнокультурній сферах, що має сприяти гармонізації відносин між державою та автономією.

Історіографічну базу дослідження автор вважає доцільним умовно поділити на два масиви. По-перше, це загальноісторичні та історико-правові праці, які містять концептуальні визначення національно-державного будівництва, зокрема автономії, в історичному аспекті; по-друге, це спеціальні праці, предметом дослідження яких є питання конституційно-правового статусу кримської автономії.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Аналіз літератури, віднесеної нами до першого масиву започаткували члени Кирило-Мефодіївського товариства. Зауважимо, що М. Костомаров уперше сформулював федеративні засади майбутньої слов'янської республіки.

Після кирило-мефодіївців активну участь в розвитку ідеї демократичного конституціоналізму і перенесення їх програми зі слов'янофільського грунту на реальний грунт сучасних взаємин узяв М. Драгоманов. У роботі «Вільний союз – Вільна спілка» він уперше обґрунтував концепцію федеративної Росії та України як її складової, створення автономних областей, децентралізації влади. На його думку, з часом сама автономія втрачатиме свої державні функції і утвердиться адміністративна автономія.

Значний внесок в розробку проблем автономного устрою України в складі демократичної Росії вніс М. Грушевський [1].

Він уважав, що федералізм є єдиним шляхом розв'язання проблем і державно-правових гарантій самовизначення народів. На думку М. Грушевського найбільш доцільною і ефективною системою управління є децентралізація влади, передача місцевим органам влади повноважень у сфері економіки, культури, надання їм права законодавчої ініціативи. М. Грушевський ще раз підкреслив основні правові підвалини нового поділу України – «широка децентралізація» і «самоуправне будівництво», які трохи згодом були остаточно закріплено у статті 5 Конституції УНР від 29 квітня 1918 р.: «Не порушуючи єдиної своєї власті, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації» (Конституція Української Народної Республіки (Статут) державний устрій, права і вільності УНР) (29 квітня 1918 р.) [2, с. 52].

У період Української Держави гетьмана П. Скоропадського обґрунтовувалась концепція Українського Криму. В монографії професора В. Сергійчука зазначається, що вперше питання входження Криму до складу України було розглянуто на зустрічі української та кримської делегацій. 8 жовтня 1918 р. було розглянуто два проекти договору. Проект Уряду Української держави передбачав входження Криму до складу України на правах автономії. Кримська сторона пропонувала встановити з Українською державою федеративний союз. Ці розбіжності узгоджувалися в ході переговорів, але зміна уряду на півострові зупинила процес створення в Криму автономії [3, с. 113-114].

Автономія, як складова державності є складним і неоднозначним у правовому плані феноменом. Саме тому заслуговує на увагу методологічний підхід В. Винниченка, Д. Донцова, Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко [4-7].

Науковці радянського періоду розглядали проблему державного устрою виключно в контексті ленінської теорії держави, і насамперед обґрунтовували легітимність існування Радянського Союзу та його суб'єктів – союзних, автономних республік та автономних областей і округів [8-17].

Чимало різноаспектних питань національно-державного будівництва в історичному аспекті, розвитку уявлень про форми правління, державний устрій розкрито у дослідженнях з історії політико-правових вчень, історії держави і права.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

зокрема працях В.Д. Бабкіна [18], В.Д. Гончаренка [19], М.С. Кармазіної [20], І.О. Кресіної [21], І.Ф.Кураса [22], О.М. Мироненка [23], В.Ф. Панібудьласки [24].

У 1998 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук В.О. Румянцев. В ній розглядаються альтернативні аспекти національно-демократичної і радянської державності в Україні 1917 – 1920 рр. [25].

В 2000 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук С.О. Телешун. В дисертації комплексно досліджено історію теоретичного осмислення державного устрою як політичного інституту та здійснено її періодизацію. Визначено основні гарантії сучасного державного устрою України, заходи щодо його всебічного реформування та вдосконалення, збереження унітарності України. Але на наш погляд, є помилковою точка зору С.О. Телешуна про те, що при реформуванні адміністративно-територіального устрою України необхідно «... передбачити зрівняння статусу Криму із статусом інших регіонів України» [26].

Теоретичні питання державного устрою, зокрема пов'язані з проблемами здійснення державної влади, утвердження конституційного ладу, суверенітету висвітлюються у працях В.В. Копєйчикова [27], Л.Т. Кривенка [28], В.С. Кульчицького [29], В.В. Медведчука [30-32], Г.О. Мурашина [33].

Серед монографічних досліджень окремих проблем удосконалення відносин між різними суб'єктами політичної влади, які безпосередньо пов'язані з формуванням основних засад державного устрою, слід відзначити праці українських юристів та політологів – І.Ф. Бінька, С.І. Головащенка, В.Г. Кременя [34], В.М. Кампо [35], М.І. Корнієнка [36], І.Ф. Кураса [37], Ю.І. Римаренка [38], Г.Х. Рябошапки [39], І.П. Цамеряна [40], В.С. Швецова [41].

Закріплення в Конституції України унітарної форми правління нашої держави і водночас наявність у її складі адміністративно-територіальної автономії посилило актуальність розробки теоретичних питань унітаризму та федералізму, перегляду самої концепції унітарної держави. Адже «чистого» унітаризму світова практика державного устрою не знає.

Теоретичні проблеми унітаризму та федералізму, співвідношення державного устрою і демократії осмислюються в працях В.Г. Кременя, Д.В. Табачника, В.М. Ткаченка [42], М.І. Малишка [43], М.І. Ставнійчука [44], М.В. Цвіка [45], В.В. Цвєткова [46].

В аналізі проблематики державного устрою України залучені праці, де висвітлюються різні аспекти державного устрою зарубіжних країн. Серед них дослідження Ф.Р. Ананідзе [47], Є.В. Гриценка [48], А.В. Кошелєва, В.А. Тішкова [49], М.К. Малікова [50], О.А. Сергуніна [51], В.Г. Хороса, Г.І. Мирського, К.Л. Майданика [52], В.Є. Чиркина [53], В.М. Шаповала [54, 55].

З усіх наукових праць теоретичного спрямування, найбільш щільно автором використовувалася монографія за редакцією В.Ф. Погорілка. В цій роботі досліджуються найбільш важливі та актуальні теоретичні й практичні проблеми безпосередньої демократії. Метою цього монографічного дослідження є створення наукового підґрунтя безпосереднього здійснення влади народом у конституційно визначених формах [56].

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Серед інших варто назвати – підручник «Конституційне право України» за редакцією В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. У ньому системно розглядаються основи територіального устрою і місцевого самоврядування в Україні, правовий статус адміністративно-територіальних одиниць та конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим [57].

В 2000 р. вийшов у світ академічний курс історії держави і права України в 2-х томах за редакцією професора, академіка НАН України В.Я. Тація, професора, академіка правових наук України А.Й. Рогожина, який фактично став першою спробою узагальнити сучасний досвід національного державотворення з позицій історико-правової науки [58].

Примітним є те, що лави дослідників зазначеної проблематики поповнюються.

Серед істориків та істориків права варто назвати професорів В.Д. Гончаренко [59], О.Л. Копиленко [60, с. 23-31], М.І. Корнієнко [61, с. 16-23], Ф.Г. Турченко [62], О.В. Тимощука [63].

За часів незалежної України виникла наукова школа з вивчення історії національних правоохоронних органів. Дослідженнями у цій галузі сьогодні активно займається група вчених під керівництвом першого проректора національного університету внутрішніх справ професора О.Н. Ярмиша.

Сучасні наукові роботи з нашої проблеми різняться як за ступенем докладності так і за висвітленням різноманітних підходів державотворення в сучасній Україні. У дисертаційному дослідженні автор використала роботи В.Б. Авер'янова [64-67], Є.А. Агеєва [68], І.П. Голосніченка, Я.Ю. Кондратьєва [69], О.О. Алексєєва [70], В. Зайцева [71], В.М. Литвина [72], В.К. Мамутова [73], В.В. Цвєткова [74].

Цій проблематиці присвячена наукова праця О.О. Кордуна, К.О. Ващенко, Р.М. Павленко «Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні» [75].

У монографії аналізується низка проблем, які в умовах здійснення адміністративної реформи в Україні мають винятково актуальне значення. Це питання вдосконалення влади і державного апарату, особливостей політичних трансформацій та адміністративної реформи, способи належної організації виконавчої влади. Ця праця цінна не стільки своїм науковим рівнем, скільки систематизованим викладенням матеріалу, хронологічною «прив'язкою» висвітлення практики реформування виконавчої влади в нашій державі, та практичними рекомендаціями щодо шляхів подолання існуючих проблем у реалізації державної влади.

Зрозуміло, не всі з означених проблем висвітлюються в монографії однаковою мірою. З окремих позицій, висловлених авторами, хотілося б дискутувати. На жаль автори обминули таку важливу проблему як відносини між Кабінетом Міністрів України і Радою міністрів Автономної Республіки Крим.

В аналізі проблематики державного устрою України і наявності в її складі адміністративної автономії чималий інтерес становлять праці Б.М. Ширендиба, М.У. Сладковського [76], А.М. Кожановського [77], Ю.О. Писарєва [78], О.А. Москальова [79], Л.М. Гудошнікової, К.К. Короткової, М.Г. Мойсеєнко [80],

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Б.О. Страшуна [81], Ш.Х. Мгої де висвітлюється різні аспекти автономного устрою зарубіжних країн [82].

Чимало позитивних висновків про автономію Північної Ірландії зроблено в монографії М.Є. Орлової [83].

Найбільш значною роботою з проблем регіонального розвиту є монографія С.С. Артоболєвського [84], в якій автор комплексно дослідив процеси регіонального розвитку у Великобританії в 40-80 роки XX століття.

Проте комплексних досліджень проблематики державного устрою України обмаль. Останнім часом науковці зверталися переважно до загальної проблеми українського державотворення, не диференціюючи її, розглядали більше атрибутику держави, а не її внутрішню організацію. Основна увага приділялася питанням інституційного характеру - адміністративно-територіального устрою в його нормативно-правових та управлінських функціях. Здебільшого поза увагою дослідників залишалися проблеми правової суб'єктності центру і регіонів, а також Автономної Республіки Крим, механізму застосування норм законодавства держави щодо автономії.

Характеризуючи другий масив історіографії проблеми, визначений автором, слід зазначити, що протягом останнього десятиріччя кримська проблематика знаходилася в центрі уваги правознавців, істориків, політиків, експертів, журналістів, як в Україні, так і зарубіжних країнах. Чималий інтерес був пов'язаний з тим, що півострів став адміністративно-територіальною автономією у складі унітарної держави, основним вузлом протиріч між двома великими державами – Україною і Росією, наявністю на території Криму Чорноморського флоту, який мав на озброєнні ядерну зброю. Саме під таким кутом зору в різноманітних публікаціях висвітлювалися різні аспекти кримської ситуації.

Для другої групи вчених найбільше значення мав драматичний процес повернення до Криму депортованих в 1944 р. кримських татар, і всі інші аспекти кримської проблематики розглядалися в контексті цього явища.

Для більшості зарубіжних спеціалістів проблема Криму в основному зводилася до боротьби України і Росії за півострів. Під впливом цих чинників розглядався політичний конфлікт між керівництвом Криму і органами державної влади, який отримав назву «кримський сепаратизм». Однак, історико-правова наука не має узагальнюючих праць про еволюцію конституційно-правового статусу кримської автономії на сучасному етапі. Проблематиці кримської автономії присвячено монографії В.М. Брошевана, В.Г. Чорної [85], О. Мальгіна [86], В. Сергійчука [87]. Стосовно монографії В.М. Брошевана, В.Г. Чорної «Крым в составе Украины», зазначимо що автори зробили спробу упорядкувати нормативно-правові акти, рішення, за якими була створена КАРСР в 1921 р., та здійснювався процес її розвитку і відтворення в 1991 р., тому ця монографія носить інформаційний характер і не може використовуватися науковцями.

В монографії В. Сергійчука із залученням великого документального матеріалу висвітлюється історична доля Криму й України. Зокрема, звертається увага на українську більшість півострова в період Кримського ханства, на включення Криму до українського народногосподарського організму вже з кінця XVIII ст.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Детально аналізується перебіг подій, пов'язаних зі спробою об'єднання Криму з Україною в 1918 р. і передання півострова УРСР в 1954 р.

Разом з тим, у монографії є позиції, з якими ми не можемо погодитись.

По-перше, автор обмежує розгляд кримської проблематики 1991 р. У той же час саме період з січня 1991 р. до 2000 р. малодосліджений українськими істориками.

По-друге, на наш погляд, в монографії дещо поверхово розглянуто складний процес формування ідеї відновлення Кримської автономії на референдумі 20 січня 1991 р., створення нормативно-правової бази відносин держави і автономії, визначення й еволюції конституційно-правового статусу Криму. А в цьому є нагальна потреба.

В 2000 р. побачило світ документально-публіцистичне дослідження політолога А. Мальгіна [86], в якому розглянуті соціально-політичні перетворення в Криму в 90-х рр., включаючи процеси пов'язані зі статусом Чорноморського флоту.

Але на думку автора він не кваліфіковано дає оцінку окремим нормативно-правовим актам України стосовно автономії, зокрема, викликає подив ствердження А. Мальгіна про те, що формулювання Конституції України і Конституції Автономної Республіки Крим скоріше фіксують існування проблем, ніж розв'язують їх. Це проблеми об'єму регіональних повноважень, єдність території республіки і статус російської мови в автономії.

Серед інших варто назвати книгу В. Заскоки «Смерч над Крымом», яка вийшла в 1999 р. За свідченням самого автора це літературно-художній твір, але на його сторінках розглядаються важливі моменти діяльності конкретних посадових осіб Верховної Ради і уряду АРК та політичних лідерів півострова. На прикладі діяльності єдиного республіканського цифрового територіального кадастру, автор висвітлює правовий механізм руйнації автономії [88]. З політико-публіцистичних позицій розглядають деякі проблеми розвитку автономії А. Нікифоров, О. Мальгін, А. Кисельов [89].

З 2000 р. розпочався регулярний випуск історико-публіцистичного альманаху «Москва-Крым» [90-92]. Побачили світ 3 випуски. У збірниках опубліковані матеріали з аналізом заходів і документів, пов'язаних з правовою оцінкою сучасного статусу Криму, зокрема м. Севастополя, а також громадської думки на півострові після ратифікації в 1999 р. широкомасштабного російсько-українського договору. Слід зазначити, що альманах поки ще надмірно політизований, хоч його завданням є налагодження культурних зв'язків Росії в кримським населенням. Крім росіян в Криму проживають українці, кримські татари, греки, євреї та інші народи, для яких, на жаль, в альманахах не знайшлося місця. Значна частина публікацій дещо спрощено висвітлює складні проблеми політичного, суспільного та культурного життя півострова.

Серед великого масиву публікацій значну частину складають статті про російсько-українські взаємовідносини навколо Криму і пов'язаного з цим питання про Чорноморський флот. Зі всіх цих статей автором використані статті К. Затуліна, С. Усова, В. Портнікова в «Независимой Газете», С. Рахманіна в «Зеркале Неделе»,

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

матеріали опубліковані в газетах «Флаг Родины» (Чорноморський Флот РФ) і «Флот України» (ВМС У). Проблема Чорноморського флоту розглядалася у 2-х монографіях С. Горбачова [93] і С. Власенко [94].

Обидві монографії є публіцистичними роботами, в яких викладені погляди обох сторін – російської і української на проблему Чорноморського флоту. У спеціальному випуску журналу «Центр Разумкова. Національна безпека і оборона» аналізуються етани та тенденції розвитку політичної ситуації в АРК, наростання негативних тенденцій на першому етапі (1989-1994 рр.), та певна стабілізація ситуації на другому етапі (1995-1998 рр.) [95].

Автор підтримує точку зору авторів, що на сучасному етапі, після ухвалення нової Конституції Автономної Республіки Крим (грудень 1998 р.) зберігаються окремі негативні тенденції, електоральні орієнтації населення півострова порівняно з загальноукраїнськими, зміщені вліво; підтримка діяльності органів державної влади в Криму є меншою, ніж загалом в Україні.

Велика кількість праць та статей присвячена проблемі повернення і облаштування кримських татар [95-99].

Найбільш продуктивно цю проблематику розробляла С. Червонная, але її праці не можна віднести до наукового дослідження через суб'єктивний підхід та брак аналізу документальної бази [100].

Більш об'єктивно кримськотатарське питання висвітлене у колективній монографії кримських дослідників про проблеми інтеграції репатріантів у кримське суспільство [101].

Значна кількість статей присвячена темі нашого дослідження – еволюції конституційно-правового статусу Автономної Республіки Крим, правових взаємовідносин між державними органами влади України і Криму та розмежуванню повноважень між державою і автономією. Шкода, що більшість авторів розглядають ці проблеми в контексті глобальних міждержавних суперечок. Серед них відзначимо праці О. Волобуєва [102, с. 89-98], В. Дьонінгхауса [103, с. 113-120], О. Зарубина і В. Зарубіна [104, с. 99-106], О. Мальгіна [105, с. 135-141], О. Форманчука [106, с. 125-134], Т. Царевської [107, с. 121-124].

Велику допомогу автору надали статті академіка Академії правових наук О.Л. Копиленко [108-110], в яких розглянуті питання визначення засад правового статусу АРК, основні етапи конституційного процесу, проведено порівняльний аналіз основних нормативно-правових актів, здійснено їх юридичну експертизу.

Досвід практичної роботи з розбудови кримської автономії, зокрема політико-правових аспектів викладено у статтях М. Багрова [111] і Л. Грача [112, с. 3-21].

Дослідженню будови Верховної Ради АРК, її державно-правової природи, як представницького органу присвячена наукова стаття А. Анохіна [113, с. 3-9]. Професор Й. Рисіч розглядає у статті питання конституційного будівництва і, між іншим, політико-правовий аспект територіального устрою України [114, с. 123-125].

Суттєву допомогу в підготовці дослідження надала серія статей П.Б. Євграфова, присвячених державному устрою, національним відносинам у Криму, формам управління автономіями.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Нормативно-правовою базою дослідження стали Декларація про державний суверенітет України, Конституція України, Конституція Автономної Республіки Крим, Закон Української РСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки», закони України «Про статус автономної Республіки Крим» та «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим» та інші. На основі цих документів простежено шляхи й логіку формування правових норм становлення кримської автономії протягом 1991-2000 рр.

Значно доповнили дослідження опубліковані документи, публікації преси, спогади учасників тих подій. Ці три основні групи матеріалів складають джерельну й, зокрема нормативну базу дослідження.

Серед збірників документів, якими користувалася автор під час роботи над статтею виділимо, Відомості Верховної Ради України за 1991-2000 рр., Ведомости Верховного Совета Крыма за 1991-1994 гг., Собрание Законодательств Республики Крым за 1995-1997 гг., Сборник нормативно-правовых актов Автономной Республики Крым за 1998-2000 гг.

Важливе значення для підготовки статті мали документи, що містяться в інформаційно-аналітичному виданні «Парламент Крыма: выборы 98», яке було випущено в 2-х томах [115, 116].

Із публікацій документів, що з'явилися з часів незалежної України, автор використовувала ті, в яких розглядаються питання правомірності проведення референдуму по відновленню у Криму автономії, розмежуванню повноважень між державними органами України і Криму, еволюції конституційно-правового статусу кримської автономії, поверненню і облаштуванню репатріантів [117-119].

Ще однією складовою частиною нормативної бази дослідження стали матеріали періодичної преси, в якій опубліковано нормативно-правові акти стосовно автономії, відносин центру і АРК. Насамперед це «Голос України», «Урядовий кур'єр», «Независимая газета», «Известия», «Крымская правда», «Крымские известия», «Таврические ведомости», «Крымское время».

Останнє з визначених нами джерел дослідження мемуарна література. В останні роки опубліковані дві книги мемуарів політичних діячів Криму 90-х років: М. Багрова [120] і Є. Супрунюка [121], а також праця мемуарного характеру про діяльність Л. Грача [122], матеріали яких використані автором.

А втім, зазначені праці не дають визначення джерел та характеру основних нормативно-правових актів, еволюції конституційно-правового статусу автономії у 1991-2000 рр. Здебільшого поза уваги дослідників залишилися проблеми правової суб'єктності держави й Автономної Республіки Крим, співвідношення централізаційних та регіоналістичних тенденцій та їх впливу на політичне життя в Україні.

Осмислення зазначених проблем має сприяти знаходженню і втіленню оптимального для України державного устрою, а відтак поліпшення управління державою взагалі та вирішенню першочергових завдань національно-державного будівництва зокрема.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Усі зазначені чинники зумовлюють необхідність комплексного наукового дослідження конституційно-правового статусу Автономної Республіки Крим; виявленню її ролі й місця в політичній системі України, структурі державного ладу; реформування сучасного механізму держави як організаційної основи унітарного устрою України.

Джерела та література:

1. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – 280 с.
2. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2–х т.: Навч. посібник для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти /За ред. В.Д. Гончаренка. – Вид. 2–ге, перероб. і доп.: Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. /Уклад.: Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». – 2000. – 728 с.
3. Сергійчук В. Український Крим. – Київ. Українська Видавнича Спілка. – 2001. – 304 с.
4. Винниченко В. Відродження нації. – К.: Відень, 1920. – Ч. 2. – 160 с.
5. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991. – 250 с.
6. Дорошенко Д. Нарис історії України: У 2 т. – К., 1991. – 420 с.
7. Полонська–Василенко Н.Д. Історія України. Від середини XVII століття до 1923 року: У 2 т. – К.: Либідь, 1995. – Т. 2. –606 с.
8. Азизян А.К. Формирование и развитие советской национальной государственности. – М.: Знание, 1972. – 46 с.
9. Горовський Ф.Я. Союзна республіка – єдиний багатонаціональний колектив. – К.: Знання, 1978. – 48 с.
10. Еникеева З.Т. Автономная республика – советское социалистическое государство. – М.: Юридическая литература, 1964. – 83 с.
11. Зиманов С.З., Рейтор И.К. Советская национальная государственность и сближение наций. – Алма–Ата: Наука, 1983. – 223 с.
12. Златопольский Д.Л. Образование и развитие СССР как союзного государства. – М.: Госюриздат, 1954. – 223 с.
13. Кириченко М.Г. Единое союзное многонациональное государство. – М.: Юрид. лит., 1978. – 87 с.
14. Лепешкин А.И. Советский федерализм. (Теория и практика). М.: Юрид. лит., 1977. – 319 с.
15. Лужин А.В. Административно–территориальное устройство Советского государства. – М.: Юрид. лит., 1969. – 172 с.
16. Макогон С.О. Національно–державний устрій СРСР. – К.: Політвидав, 1978. – 40 с.
17. Шафир М.А. Компетенция СССР и союзной республики. (Конституционные вопросы). – М.: Наука, 1968. – 227 с.
18. Бабкін В.Д. Державна влада і політична опозиція // Правова держава. – К., 1996. – Вип. 7. – 220 с.
19. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2–х т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред В.Д. Гончаренко. – Вид. 2–ге, перероб. і доп.: Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. / Уклад.: В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». – 2000. – 728 с.
20. Кармазіна М.С. Ідея державності в українській політичній думці /кінець XIX – початок XX століття// Ін–т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Київський держ. торговельно–економ. університет. – К., 1998. – 350 с.
21. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): (Монографія). – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.
22. Курас І.Ф. Етнополітика: історія та сучасність: статті, виступи інтерв'ю 90–х років / інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – 656 с.
23. Мироненко О.М. Світоч української державності. Політико–правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – 250 с.
24. Панібудьласка В.Ф. Торжество ленінської національної політики КПРС і розквіт Радянської України. – К.: Політвидав України, 1981. – 56 с.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

25. Румянцев В.О. Українська державність у 1917 – 1922 рр. Національно–демократична і радянська альтернатива: Автореф. дис... д–ра юрид. наук. – Х., 1998. – 34 с.
26. Телешун С.О. Державний устрій України: проблеми теорії і практики: Автореф. дис... д–ра політичних наук. – К., 2000. – 34 с.
27. Копейчиков В.В. Механізм радянської держави. – К., 1968. – 180 с.
28. Кривенко Л.Т. Державне управління: теорія і практика. – К., 1998. – 265 с.
29. Кульчицький В.С. та інші. Історія держави і права України: навч. посібник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів / В.С. Кульчицький, М.І. Настюк, Б.Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 294 с.
30. Медведчук В.В. Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування. – К., 1996. – 145 с.
31. Медведчук В.В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. – К., 1997. – 170 с.
32. Медведчук В.В. Україна: актуальні питання розвитку суспільства, держави і права. – К., 1999. – 260 с.
33. Мурашин Г.О. Конституція України: деякі аспекти її реалізації. – К., 1997. – 189 с.
34. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення: Монографія / В.Г. Кремень, І.Ф. Бінько, С.І. Головащенко: Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. інститут стратегічних досліджень, Міжнаціональна акад. упр. персоналом. – К.: МАУП, 1998. – 90 с.
35. Кампо В.М. Місцеве самоврядування в Україні: НАН України, Ін–т держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Ін Юре, 1997. – 32 с.
36. Корнієнко М.І. Виборче законодавство для органів місцевого самоврядування //Політологічний вісник. Вип. 1. – К., 1993. – 168 с.
37. Курас І.Ф. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю.І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.
38. Римаренко Ю.І. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник – довідник / За ред. О.М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.
39. Рябошапка Г.Х. Правове положення союзної республіки. Навчальний посібник для студентів юрид. ф–ту. – Львів, 1975. – 110 с.
40. Цамерян И.П. Теоретические проблемы образования и развития советского многонационального государства. – М.: Наука, 1973. – 295 с.
41. Швецов В.С. Государственный суверенитет: (Вопр. теории). – М.: Наука, 1979. – 300 с.
42. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – 185 с.
43. Малишко М.І. Територіальний устрій України. Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
44. Ставнійчук М.І. Конституційно–правові основи виборів до органів державної влади в Україні. Конституційно–правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10–ї річниці незалежності України. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2001. – 356 с.
45. Цвік М.В. Вибори – пріоритетна форма безпосередньої демократії. Конституційне право України / За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики. – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.
46. Цвєтков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико–правовий аспект). – Харків, 1996. – 192 с.
47. Ананидзе Ф.Р. Международно–правовые проблемы определения статуса коренных народов // Вестник Рос. ун–та дружбы народов. Сер.: Юридические науки. – М., 2000. – №1. – С. 160–170.
48. Гриценко Е.В. Роль нормативных договоров во взаимоотношениях органов регионального и муниципального управления // Вестник Иркут. гос. экон. акад. – Иркутск, 1999. – №3. – С. 7–13.
49. Кошелев А.В., Тишков В.А. История Канады. – М.: Мысль, 1982. – 286 с.
50. Маликов М.К. Проблемы реализации суверенитета республики Башкортостан (1557–1998 гг.): Очерки. Документы. Нормат. акты. Хроника: Учебник для студентов высших и средних учебных заведений РБ. / Башк. гос. ун–т и др. – Стерлитомак, 1999. Т. 2. – 447 с.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

51. Сергунин А.А. США: аппарат президента по связям с конгрессом и внешняя политика / Отв. ред. О.А. Колобов: ВВ ССО РСФСР, Нижегородский гос. университет им. Н.И. Лобачевского. – Н. Новгород: Волго–Вятское кн. изд–во, 1990. – 315 с.

52. Авторитаризм и демократия в развивающихся странах. / Хорос В.Г., Мирский Г.И., Майданик К.Л. и др. – М., 1996. – 192 с.

53. Чиркин В.Е. Правовое положение политических партий: российский и зарубежный опыт // Журнал российского права. – 1999. – №3/4.

54. Шаповал В.М. Конституційне право зарубіжних країн: Підручник для студентів юрид. вищих навчальних закладів і фак. / Міжнародний фонд «Відродження». – К.: Артек: Вища школа, 1997. – 262 с.

55. Шаповал В.М. Державний лад країн світу: Довідник. / Українська правнича фундація. – К.: Укр. центр правничих студій, 1999. – 318 с.

56. Конституційно–правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики. До 10–ї річниці незалежності України. – К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – 2001. – 356 с.Конституційне право України /За ред. В.Я. Тація, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодики – К.: Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.

57. Історія держави і права України: Підручник. /За ред. Тація В.Я., Рогожина А.Й. Кол. авторів: В.Д. Гончаренко, Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. та інші. – У 2 т. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 2. – 580 с.

58. Історія держави і права України: Підручник. /За ред. Тація В.Я., Рогожина А.Й. Кол. авторів: В.Д. Гончаренко, Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. та інші. – У 2 т. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 2. – 580 с.

59. Хрестоматія з історії держави і права України: У 2–х т.: Навч. посібник для студ. юрид. спец. вищих закл. освіти /За ред. В.Д. Гончаренка. – Вид. 2–ге, перероб. і доп.: Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. /Уклад.: Гончаренко В.Д., Рогожин А.Й., Святоцький О.Д. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». – 2000. – 728 с.

60. Копиленко О.Л.Українська ідея М.Грушевського: історія і сучасність. Копиленко О., Копиленко М. Український федералізм. Місцеве та регіональне самоврядування України. Вип. 1–2 (6–7). – К., 1994. – 168 с.

61. Корнієнко М. Пошук варіантів продовжується. Місцеве та регіональне самоврядування України. – Вип. 1–2 (6–7). – 1994. – 168 с.

62. Турченко Ф.Г. Новейшая история Украины. 1946 – 2000 годы. – Ч. 2. – К., 2001. – 240 с.

63. Тимощук О.В.Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Монографія. – Харків: Вид–во Університету внутр. справ, 2000. – 462 с.

64. Авер'янов В.Б. Правовий статус Кабінету Міністрів України: конституційні засади //Правова держава. Щорічник наукових праць. – Вип. 8. – К., 1997. – 235 с.

65. Авер'янов В.Б. Правові питання реалізації конституційних принципів взаємовідносин громадян з органами виконавчої влади //Матеріали наук.–практ. конф. «Теоретичні та практичні питання реалізації Конституції України. Проблеми, досвід, перспективи». 25 червня 1997 р. – К., Харків, 1998.

66. Аверьянов В.Б. Аппарат государственного управления: содержание деятельности и организационные структуры. – К., 1975. – 120 с.

67. Аверьянов В.Б. Функции и организационная структура органа государственного управления. – К., 1979. – 186 с.

68. Агеева Е.А. Юридическая ответственность в государственном управлении (социально–правовой аспект). – Л., 1990. – 160 с.

69. Адміністративна діяльність органів ВС / За заг. ред. Голосніченка І.П., Кондратьєва Я.Ю. – К., 1995. – 130 с.

70. Алексеев А.А. Правовое государства – судьба социализма. – М., 1988. – 225 с.

71. Зайцев В. Конфлікт між гілками влади в процесі їх становлення (1991–1996) // Становлення владних структур в Україні (1991–1996). – К., 1997. – 220 с.

72. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 240 с.

73. Мамутов В.К. Чи потрібний Україні поділ на 25 областей? // Матеріали наук.–практ. конф. «Актуальні проблеми управління територіями в Україні». – Київ, 1992, 26–27 листопада. – К., 1993.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

74. Цветков В.В. Державне управління: основні фактори ефективності (політико–правовий аспект). – Харків, 1996. – 192 с.

75. Кордун О.О., Ващенко К.О., Павленко Р.М. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Моногр. /За ред. Кордуна О.О. – К.: МАУП, 2000. – 248 с.

76. Автономный район Внутренняя Монголия Китайской Народной Республики. Под общей редакцией Б. Ширендыба и М.И. Сладковского. – М.: Наука, 1980. – 156 с.

77. Кожановский А.Н. Народы Испании во второй половине XX в. Опыт автономизации и национального развития. М.: Наука, 1993. – 188 с.

78. Писарев Ю.А. Образование Югославского государства. – М.: Наука, 1975. – 415 с.

79. Москалев А.А. Гуанси–Чжуанский и Нинся–Хуэйский автономные районы КНР. – М.: Наука, 1979. – 151 с.

80. Гудошникова Л.М., Короткова К.К., Моисеенко М.Г. Государственный строй Китайской Народной Республики. – М.: Наука, 1988. – 220 с.

81. Короткова Е.К., Мойсеенко М.Г., Страшун Б.А. Социалистическая Республика Румыния: Основы государственного строя. – Юридическая литература. – М., 1977. – 303 с.

82. Мгои Ш.Х. Проблема национальной автономии курдского народа в Иракской республике (1958 – 1970). – Ереван, 1977. – 331 с.

83. Орлова М.Е. Ирландия: опыт преобразования в расколотом обществе. – М.: Наука, 1994. – 156 с.

84. Артоболевский С.С. Региональное развитие в Великобритании. М.: Российская академия наук. Институт географии, 1992. – 165 с.

85. Брошеван В.М., Черная В.Г. Крым в составе Украины. – Книга 1. Крым. 1921–1991 гг. Историко–документальный очерк. – Симферополь, 1999. – 108 с.

86. Мальгин А. Крымский узел. Очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999. – Новый Крым – 2000. – 160 с

87. Сергійчук В. Український Крим. – Київ. Українська Видавнича Спілка. – 2001. – 304 с.

88. Заскока В. Смерч над Крымом. – 1999. – 108 с.

89. Никифоров А., Мальгин А., Киселев С. Три проекции крымский идеи. – Симферополь, 1995. – 156 с.

90. Москва–Крым: историко–публицистический альманах. Вып. 1. – М.: Фонд «Москва–Крым». – 2000. – 360 с.

91. Москва–Крым: историко–публицистический альманах. Вып. 2. – М.: Фонд «Москва–Крым». – 2001. – 384 с.

92. Москва–Крым: историко–публицистический альманах. Вып. 3. – М.: Фонд «Москва–Крым». – 2001. – 420 с.

93. Горбачев С. Севастополь в третьей обороне. – 1991–19..., ч. 1. – Севастополь. 1995. – 360 с.

94. Власенко С. Анатомия необъявленной войны. Крым, Севастополь, Флот. – 1991. – 199... – К., 1997. – 280 с.

95. Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – №4 – 2001.

96. Административно–территориальные преобразования в Крыму. 1783–1998 гг. Симферополь, 1999. – 150 с.

97. Зінченко Ю. Кримські татари. Історичний нарис. – К., 1988. – 146 с.

98. Тищенко Ю., Піховшек. Повернення кримських татар. Хроніка подій. – К., 1999 – 208 с.

99. Чубаров Р. Інтеграція кримськотатарського народу в українське суспільство: політико–правові аспекти (Центр Разумкова. Національна безпека і оборона. – №4. – 2001.

100. Губогло М., Червонная С. Крымско–татарское национальное движение (1994–1996). Институт этнологии и антропологии РАН. Исследования по прикладной и неотложной этнологии. №101. – М., 1997. – 120 с.

101. Габриеляи О., Ефимов С., Зарубин В., Кислый А., Мальгин А., Никифоров А., Павлов В., Петров В. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. – Симферополь, 1998. – 340 с.

102. Волобуев О.В. Рождение и судьбы новой крымской государственности в первой половине XX века. Отечественная история. – 1999. – №2.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

103. Дённингхаус. Полиэтничность сквозь призму классового подхода. Отечественная история. – 1999. – №2.

104. Зарубин А.Г., Зарубин В.Г. От «форпоста мировой революции» до последнего плацдарма «Белой» России. – Отечественная история. – 1999. – №2.

105. Мальгин А.В. Россия и русские: опыт Крыма. Отечественная история. – 1999. – №2.

106. Форманчук А.А. Крымская автономия в конце XX века: случайность или закономерность? Отечественная история. – 1999. – №2.

107. Царевская Т.В. Крымская альтернатива Биробиджану и Палестине. Отечественная история. – 1999. – №2.

108. Копиленко О., Копиленко М. Межі компетенції (пошук варіантів правового статусу Криму) //Політика і час. – 1996. – №11.

109. Копиленко О. До проблеми правового статусу АР Крим // Вісник Академії правових наук України. – 1988. – №1.

110. Копиленко О. Від Конституції України до Конституції Автономної Республіки Крим //Право України. – 1999. – №3.

111. Багров М.В. Культура Народов Причерноморья. – 2001. – №20.

112. Крымская автономия – ответ на вызов исторического периода // Віче. – 2001. – №5(110).

113. Анохин А.Н. Организационно–правовое устройство Верховной Рады Автономной Республики Крым // Вісник університету внутрішніх справ. Вип. 7. Частина 1. – Харків, 1999.

114. Рисіч Й.Л. Конституція Автономної Республіки Крим: Політико–правовий аспект інституту територіального устрою України // Вісник університету внутрішніх справ: Вип. 7. У 3 ч. – Х., 1999. – Ч. 1.

115. Парламент Крыма: Выборы – 98. Информационно–аналитическое издание. – Симферополь,1999. – Ч. 1. – 574 с.

116. Парламент Крыма: Выборы – 98. Информационно–аналитическое издание. – Симферополь, 2000. – Ч. 2. – 675 с.

117. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: збірник документів (1941–1998). – К., 1999. – 120 с.

118. Розвиток подій у Криму. Дилема для України. – матеріали міжнародної конференції. – К., 1994.

119. Этнические и региональные конфликты в Евразии. Кн. 2. – Россия, Украина, Белоруссия. – М., 1997. – 120 с.

120. Багров Н. Крым: время надежд и тревог. – Симферополь, 1996. – 379 с.

121. Супрунюк Е. Хроника дрейфующего полуострова и история моего похищения. – Симферополь, 1998. – 204 с.

122. Грач Л.: Политический портрет на фоне событий. – Симферополь, 1994. – 110 с.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 76-80.

О. О. Гончарова

ТЕХНІКА ІНТЕРВ'Ю СЛІДЧОГО ЗАСОБАМ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Збільшення ролі засобів масової інформації в житті суспільства веде до того, що працівникам правоохоронних органів, зокрема слідчим, усе частіше доводиться спілкуватися з журналістами. У сучасній науковій літературі проблеми взаємодії слідчого й ЗМІ ще недостатньо розроблені. Закордонні дослідження та публікації радянського періоду не розв'язують проблеми спілкування слідчого зі ЗМІ в Україні в сучасних умовах. У результаті цього, як наслідок викладеного, допущення безлічі помилок практичними працівниками правоохоронних органів у процесі їх спілкування з представниками ЗМІ, що часто призводить до невиправданих наслідків. Як приклад можна навести ситуацію захоплення заручників під час мьюзікла «Норд Ост» у Москві, коли терористи завдяки виступам журналістів і прямій трансляції з місця події могли відслідковувати дії правоохоронних органів.

Правоохоронні органи мають потребу в конкретних рекомендаціях з техніки й тактики виступів слідчого в ЗМІ. Актуальним є розгляд проблем взаємодії й протистояння слідчого та журналіста, вивчення наявних досліджень і законодавчої бази з даної проблеми, а також розробка практичних рекомендацій для слідчих з тактики використання можливостей ЗМІ в розслідуванні й профілактиці злочинів.

Спілкування з представниками преси може бути зумовлене необхідністю довести до масової аудиторії офіційне повідомлення, позицію відомства або відповідний коментар. У цьому випадку слідчий є ініціатором зустрічі, тому налаштовуватися треба тільки на позитивний результат. Складніше, коли преса сама виходить на слідчого з проханням прокоментувати ту або іншу ситуацію. І якщо в першому випадку побажання можуть не збігтися, то тут слідчий виступає в ролі сторони, яка «примушується до відповіді», і змушений відгукнутися на прохання про зустріч, причому зробити це необхідно оперативно й грамотно в умовах дефіциту часу. Суть дилеми в тому, що якщо на контакт не піде слідчий або його безпосереднє керівництво, то знайдеться маса коментаторів різного гатунку. З легкої руки «незалежних експертів» буде змальована така картина ситуації, що згодом представникам правоохоронних органів знадобляться величезні зусилля, щоб хоч якось мінімізувати той негативний ефект, що може виникнути, якщо вчасно та оперативно не відреагувати й все пустити на самоплив. У якості прикладу можна навести бійку, що відбулася в березні 2004 року в барі «Котон», розташованому в м. Сімферополі, між двома групами підлітків російської й кримсько-татарської національності. За даним фактом було порушено кримінальну справу, розслідуванню якої дуже заважали виступи деяких журналістів по місцевому телебаченню, в яких вони, спираючись лише на власні емоції та зацікавленість керівників кримсько-татарського меджлісу, звинувачували правоохоронні органи у незаконному притягненні до кримінальної відповідальності деяких кримських татар. Завдяки цим виступам навколо кримінальної справи нагніталася обстановка, організовувалися мітинги, здійснювалися спроби облоги будинку ГУ МВС України в АР Крим. У такий спосіб зацікавлені особи намагалися «натиснути» на органи

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

слідства. Можливо, якби представники слідчого управління ГУ МВС України в АР Крим відразу розробили стратегію спілкування з журналістами й постійно інформували громадськість про хід слідства з кримінальної справи, звичайно, без шкоди для самого розслідування, то обрання обвинувачуваним запобіжного заходу у вигляді утримання під вартою і подальше направлення справи до суду не викликало б такого обурення з боку представників кримско-татарського народу, в яких завдяки діям через ЗМІ зацікавлених осіб створилося враження сфабрикованості даної кримінальної справи.

Інтерв'ю як форма публікації цінне думками, заснованими на глибокій поінформованості та особистій привабливості для читачів особи, що має до поставлених питань безпосереднє відношення [1, с. 125] .

Насамперед необхідно усвідомлювати те, що слідчий не є представником прес-служби й не має повноважень на поширення певного інформаційного повідомлення, тому зобов'язаний відповідати тільки на ті питання, які входять до його компетенції як посадової особи, а відповіді повинні бути обмежені межами його функціональних обов'язків.

З причини того, що спілкування з пресою найчастіше відбувається не з ініціативи посадової особи, а через необхідність, треба одержати з даної ситуації максимально позитивний результат. Інтерв'ю – це хороший привід заявити про себе як про розумного працівника тієї організації, яку презентує виступаючий. На жаль, у такої ситуації є й зворотній бік. Непідготовлений виступ у ЗМІ, що викликав негативну реакцію, може якщо не поставити хрест на кар'єрі виступаючого, то, принаймні, змусить керівництво піддати сумнівам його здібності.

Успіх або невдача інтерв'ю найчастіше залежать від підготовки до нього. При серйозному підході до справи (альтернатива тут відсутня) виступаючий не тільки відчує себе впевнено й спокійно, але й зможе донести до аудиторії саме ту інформацію, яку необхідно повідомити.

Насамперед слідчому для себе варто знайти відповіді на кілька питань:

- чим викликане інтерв'ю;
- яка його тема або точка зору;
- яка з друкованих, теле-, радіокомпаній збирається взяти інтерв'ю;
- яка характеристика даного репортера й ЗМІ, який він представляє;
- хто буде вести бесіду;
- де й коли планується зустріч;
- скільки часу буде потрібно репортерові на проведення інтерв'ю;
- коли інтерв'ю буде опубліковане або подано в ефір;
- чиє ще інтерв'ю буде представлено в статті;
- і деякі інші [2, с.2] .

При підготовці до інтерв'ю необхідно попередньо навести довідки щодо того, чи давалися раніше роз'яснення з даної теми ким-небудь з інших працівників відомства або паралельних структур. Якщо так, то варто триматися однієї виробленої лінії (краще, якщо загальний контекст скоординовано централізовано, щоб запобігти різночитанням). З метою уникнути можливих нестиковок і непогодженості, корисно надати можливість висловитися на вузько спрямовану

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

тему одному представникові того відомства, у провадженні якого перебуває кримінальна справа, що зацікавила ЗМІ, причому рішення координаційних питань повинно покладатися на прес-службу зазначеного відомства.

Такі моменти, як запис розмови на диктофон, прямий ефір, запис програми й тривалість бесіди є принциповими та повинні бути обговорені з кореспондентом до початку інтерв'ю. Протягом бесіди це робити буде вже пізно. Якщо бесіда буде записуватися, можливо, варто зробити власний аудіо- або відеозапис паралельно з репортером, як для підтвердження своїх слів у випадку виникнення конфліктної ситуації (з журналістом, керівництвом або з кимось з учасників розслідування), так і для наступного аналізу своїх недоліків і використання в підготовці до наступного інтерв'ю.

Важливо, щоб в інтерв'ю було порушено по можливості не більше трьох тем. Це допоможе зосередити увагу аудиторії, велика ж кількість проблем ускладнює сприйняття. Коло обговорюваного також оговорюється заздалегідь. До кожної теми бажано підібрати ілюстративний матеріал - приклади із професійної діяльності, історії, курйозні випадки. Це допоможе виступаючому «розбавити» суху мову статистики, а читачам, слухачам і глядачам повніше зрозуміти предмет розмови. Крім того, люди запам'ятовують те, що справить на них враження.

Варто продумати список передбачуваних питань і відповідей, якщо він заздалегідь не обговорювався з журналістом, а також, декілька додаткових тем для обговорення, крім головних трьох, від яких журналісти можуть відволікти виступаючого. Варто звернути увагу на поточні новини, а також зібрати останню інформацію зі злободенних проблем, яка стосується відомства, що допоможе визначити коло можливих питань. Потрібно визначити найбільш складне й спірне питання та найбільш проблемну тему, які можуть бути порушені, і спромогтися знайти оптимальну відповідь. Можна заздалегідь запропонувати журналістові інформацію, що допоможе полегшити спілкування: біографічні дані, цікаві факти з життя, статті, доповіді. Не потрібно соромитися пропонувати свої теми для бесіди.

Попередньо варто продумати дві-три основні тези, які послужили б основою повідомлення, і сформулювати їх у формі пропозицій, що легко запам'ятовуються, зрозумілі не тільки виступаючому, але й публіці. Для того, щоб додати завершеності інтерв'ю, добирається хльостка цитата й «рефрен» - короткий виразний вислів, що відображає головну думку, яка виникає нібито «спонтанно», хоча в більшості випадків продумується заздалегідь. Така фраза може повторюватися в бесіді кілька разів, особливо в радіо- і телеінтерв'ю.

Під час бесіди треба спробувати заволодіти ініціативою. Виступаючий здатний контролювати ситуацію у набагато більшому ступені, ніж це може здатися. Своїми відповідями на поставлені питання можна переводити бесіду в потрібне русло, повертатися до ключових тем і співвідносити з ними задані питання. Перед тим, як перейти до детальнішого викладу проблеми, потрібно зробити короткий висновок, а потім привести факти. За можливості варто використовувати позитивну описову лексику, яка зрозуміла аудиторії. Варто уникати жаргонних слів, професійної й технічної лексики, скорочень, які не відомі широкій аудиторії.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Доцільно викладати своє ставлення до проблеми чітко та ясно й пам'ятати, що далеко не кожний журналіст, читач, глядач або слухач знайомий з проблемою на рівні професіонала. Якщо журналіст або глядач поставив каверзне запитання, потрібно повернутися до своїх тем і спробувати відповісти на нього саме з цих позицій. За будь-якою неправильно поданою інформацією повинно йти коректування. Не варто говорити те, що виступаючий не хотів би прочитати в пресі або почути в ефірі. Потрібно також уникати двозначностей і заяв, які поза контекстом виступу можуть бути витлумачені інакше.

Бажано бути небагатослівним і не робити свої відповіді занадто великими, що включають у себе безліч деталей. Набагато краще сприймається виступ, заключений у прості розповідні речення, з повторенням головної думки. Варто прагнути до стислості формулювань для того, щоб основна думка була висловлена протягом 15-20 секунд. Повідомлення на радіо й телебаченні, які перевищують цю нормативну планку як правило, піддаються редагуванню, а це не завжди може бути в інтересах виступаючого.

Існують теми, які не підлягають обговоренню, тому про них варто попередити кореспондента заздалегідь. Бажано обґрунтовано й терпляче пояснити мотиви відмови. У цьому випадку доводи будуть сприйняті з розумінням.

Для досягнення позитивного результату перед спілкуванням з журналістом його необхідно налаштувати до себе як і звичайного співрозмовника. До початку бесіди необхідно визначити мету спілкування й забезпечити співробітництво під час діалогу. Поставлених цілей легше досягти при спілкуванні з уже знайомим журналістом, про якого маєш уявлення, як про людину й професіонала, ніж з представником ЗМІ, якого бачиш вперше. Саме тому ми схиляємося до тісного та постійного співробітництва слідчого з працівниками ЗМІ.

Якщо слідчий перебиває журналіста або партнерів по інтерв'ю, дає їм негативну оцінку, прискорює темп бесіди, уникає подивитися в очі опонентам, то бесіда для нього напевно буде напруженою й важкою. Щоб уникнути цієї напруженості потрібно надати журналістові або партнерові можливість висловитися, виявити інтерес до його проблем, підкреслити значимість співрозмовника та його думки, звертатися до фактів і пропонувати конкретний вихід з ситуації, що склалася.

Журналісти часто починають інтерв'ю з одного-двох питань, на які вони знають відповідь, з тією метою, щоб перевірити, наскільки варто довіряти тим відповідям, які будуть дані на інші питання. Найбільше ж складні питання вони намагаються задавати наприкінці інтерв'ю, щоб можливе роздратування співрозмовника з цього приводу не перешкодило його проведенню.

Слідчий повинен ураховувати, що журналіст, готуючись до інтерв'ю, довідається якнайбільше про своє «джерело». Професіонал не буде приймати на віру все, що говорить співрозмовник. Він буде намагатися отримати додаткову інформацію з інших джерел або методом порівняння. Ні в якому випадку не слід говорити неправду, краще тактовно відмовитися від відповіді на питання, інакше можна бути пійманим за руку.

Важливо пам'ятати, що ефірний час для передач новин суворо обмежений, тому варто поцікавитися в інтерв'юера, що саме хоче почути аудиторія даного ЗМІ. Щоб донести свою точку зору до аудиторії, можна вдатися до нехитрого, але ефективного ходу, коли бажане для вас питання ви задаєте вголос самі й відразу на нього

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

відповідаєте. Спочатку варто висловити основну думку. Після того, як вона сформульована, можна, за необхідності, подати більш докладні дані для підкріплення своєї позиції. Чіткий акцентований коментар у цьому випадку неминуче буде обраний редакторами програми новин як найбільш вдалий з усього сказаного раніше.

Якщо під час запису невірно був поставлений наголос, «вилетіло» зайве слово чи інше, то варто вибачитися й попросити перезаписатися. Працівник правоохоронних органів дає інтерв'ю серйозним програмам, і вони рівною мірою не зацікавлені в негараздах.

При дачі інтерв'ю по телефону потрібно пам'ятати, що з підняттям трубки на іншому кінці зв'язку може одночасно включатися звукозаписуючий пристрій, і не виключено, що якийсь уривок бесіди, у тому числі жарти, будуть включені в теле- або радіопередачу. Запис бесіди на диктофон без відома – поширений серед журналістів метод. Журналісти-професіонали цим прийомом не користуються. Однак щоразу працівнику правоохоронних органів варто пам'ятати, що питання запису його слів на плівку попередньо повинні бути обговорені. І в цій ситуації поняття довіри висувається на передній план. Досвідчений кореспондент розуміє, якщо він підведе слідчого хоч раз, то втратить у його особі експерта, готового поділитися своїми міркуваннями й дати компетентну оцінку цікавої події. Але виступаючому варто пам'ятати: в якому б довірчому форматі не проводилася бесіда, не слід говорити того, чого б він не хотів би почути пізніше зі своїх же слів.

Якщо журналістові після інтерв'ю була обіцяна додаткова інформація, треба відразу ж її надати. Свої замітки й запис інтерв'ю потрібно зберегти в особистому архіві для використання при підготовці до наступних зустрічей з журналістами, а також зробити власну оцінку свого виступу. Дані журналіста та інших представників цього ЗМІ варто внести у свою медіа-карту (список засобів масової інформації й журналістів, з якими співпрацює слідчий).

Завжди потрібно намагатися залишатися хазяїном ситуації й не йти на поводу в інтервьюючого. Тут доречно згадати фразу колишнього держсекретаря США Генрі Кіссинджера, кинуту журналістам наприкінці однієї із прес-конференцій: «У кого-небудь є питання до моїх відповідей?» [3, с. 2].

Однак всі ці правила варто запам'ятати заздалегідь, але ні в якому випадку не намагатися згадувати їх під час інтерв'ю. Це лише зіб'є з думки й порушить весь план виступу. А вже трохи згодом варто провести самоаналіз і відзначити слабкі й сильні сторони інтерв'ю, що буде вкрай корисно для наступних виступів.

Література

1. Чумиков А.Н. Связи с общественностью: Учебное пособие. – 3-е изд. – М.: Дело, 2001. – 296 с. – С. 125.

2. Взгляд на интервью изнутри: Рекомендации госдепартамента США.– 2000.– №5(206).– 30 января – 5 февраля 2004.– С. 2.

3. Там же.– С. 2.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 81-90.

С. А. Новикова

ПОЛИТИКО-ПРАВОВАЯ ДОКТРИНА Н.М. МУРАВЬЕВА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОЙ ЮРИДИЧЕСКОЙ И ГОСУДАРСТВЕННОЙ МЫСЛИ

Движение декабристов объективно было порождено кризисом феодально-крепостного общественно-экономического уклада. Свое влияние на его зарождение и развитие оказали и события, связанные с походами русских войск в Европу в 1813-1814 гг. и их последствиями.

Революционно настроенная часть армейского офицерства и статского дворянства приходила к тому, что задача сокрушения крепостничества была для России того времени кровной, ибо, по их мнению, именно от её разрешения зависело, двинется ли страна вперед или же затормозится в существующих формах социального устройства, к тому времени, на их взгляд, уже себя изживших.

Лидеры декабристов постоянно разрабатывали различные «прожекты» нового устройства России, однако наибольшую известность приобрели «Русская Правда» П.И. Пестеля и Конституция Н.М. Муравьева.

Теоретической основой программы Н.Муравьева[1] была просветительская философия, а сама программа объективно формулировала задачи буржуазно-демократического переустройства страны, но она являлась плодом самостоятельного политического творчества, осмысления и анализа западноевропейского и американского опыта, и применения его к русской действительности.

Конституция Н.М. Муравьева явилась плодом длительной работы, которую он начал с осени 1821 г. и продолжал в последующие годы, изучив действующие в то время конституции революционной Франции, Северо-Американских Соединенных Штатов, Испанскую конституцию 1812 г. и многие другие. Тот сдвиг вправо, который произошел около 1821 г. в политических взглядах Н.Муравьева, нашел яркое отражение и в его конституции: прежние республиканские воззрения резко

---

[1] Муравьев Никита Михайлович (1795, С.-Петербург – 1843, с. Урик Иркутской губ.). Родился в старинной дворянской семье. Образование получил дома и в Московском университете. Участник заграничных походов русской армии 1813-1814 гг. Вернувшись в Москву, в 1816 г. стал одним из основателей «Союза спасения», в 1818-1821 гг. – одним из руководителей «Союза благоденствия». Н.М. Муравьев был идеологом и главным руководителем Северного общества декабристов. Н.Муравьев был глубоким знатоком современной ему политической литературы, интересовался *историей, сам являлся автором нескольких работ исторического характера, например анализа* «Истории Государства Российского» Н.М. Карамзина, «Истории...» Суворова и др. В восстании 14 декабря 1825 г. участия не принимал и в Петербурге в это время не находился. В 1826 г. приговорен к смертной казни, замененной каторжными работами в Нерчинских рудниках. С 1835 г. жил на поселении в с. Урик Иркутской губ., занимаясь историко-экономическими исследованиями. М.С. *Лунин, узнав о смерти Н.М. Муравьева, писал: «Этот человек один стоил целой академии».* – [См.: Шикман А.П. Деятели отечественной истории: Биографический справочник. – М., 1997. – С. 173].

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

сменились конституционно-монархическими. Исследователями вполне обоснованно выдвигается тезис о том, что именно Н.М. Муравьев положил начало традиции русского либерализма[1].

Конституционный проект Н.Муравьева стал значимым памятником политического творчества революционера-дворянина, многие его положения имели прогрессивное значение. Принципиально значимым является сильное, эмоционально написанное «Вступление» к первому варианту проекта, в котором, в частности, говорится: «Опыт всех народов и времен доказал, что власть самодержавная равно гибельна для правителей и для общества, что она не согласна ни с правилами святой веры нашей, ни с началами здравого рассудка. Нельзя допустить основанием Правительства произвол одного человека; невозможно согласиться, чтобы все права находились на одной стороне, а все обязанности на другой. Слепое повиновение может быть основано только на страхе и не достойно ни разумного правителя, ни разумных исполнителей. Ставя себя выше законов, государи забыли, что они в таком случае вне законов, вне человечества! Что невозможно им ссылаться на законы, когда дело идет о них самих. Одно из двух: или они справедливы, тогда к чему же не хотят и сами подчиняться оным, или они несправедливы, тогда зачем хотят подчинять их другим. Все народы европейские достигают законов и свободы. Более всех их народ русский заслуживает и то и другое»[2].

Основными принципами устроения общества и государства, изложенными во «Вступлении» к Конституции, являются суверенитет народа, верховенство закона (в данном случае конституции) и необходимость федеративного устройства для такого обширного государства, как Россия. Свое развернутое воплощение эти положения и нашли в Конституции Н.Муравьева. Так, конституция Н.Муравьева провозглашает ряд существенных положений относительно источника власти: «Русский народ, свободный и независимый, не есть и не может быть принадлежностью никакого лица и никакого семейства»; «Источник верховной власти есть народ, которому принадлежит исключительное право делать основные постановления для самого себя»[3]. В этих статьях нашло свое выражение одно из основных положений естественного права – право народа самому устанавливать законы и определять тот образ правления, какой ему наиболее подходит и какой защищает его права и свободы.

Н.Муравьев в своей конституции провозглашал освобождение крестьян от крепостной зависимости, но одновременно вводил и положение: «Земли помещиков остаются за ними», поскольку, по его проекту, крестьяне освобождались без земли.

---

[1] См. напр.: Анилин А.В. Путь исканий. – М.: Политиздат, 1990; Дружинин Н.М. Декабрист Никита Муравьев. – М., 1933; Иосифова Б. Декабристы. – М.: Прогресс, 1989; Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1983 и др.

[2] Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – Т1. – М.: Госкомиздат, 1951. – С.27.

[3] Там же. – С.36.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

И лишь в последнем варианте своей конституции он под давлением критики товарищей по сообществу сформулировал тезис о незначительном наделении землей, в соответствии с которым крестьяне получали усадебные участки, а сверх этого – по две десятины на двор в порядке общинного владения.

Конституция Н.М. Муравьева устанавливала высокий имущественный ценз для реализации гражданских прав: только земельный собственник или владелец капитала имел возможность в полном объеме участвовать в политической жизни страны, пользоваться правом избирать и быть избранным. При этом землевладелец сначала ценился Н.Муравьевым вдвое «дороже» капиталиста; однако позже Н.Муравьев отказался от «двойного» ценза и ввел один общий ценз для всех избирателей – 500 рублей. Лица, не имевшие движимого имущества или недвижимости на эту сумму, не могли участвовать в выборах. Лица, избираемые на общественные должности, должны были обладать еще более высоким имущественным цензом; и лишь при выборах низшего представителя местного управления – волостного старшины – требование имущественного ценза отсутствовало; к этим выборам допускались «все граждане, без изъятия и различия». Для всех других выборных должностей ценз сохранялся и был тем значительнее, чем выше была должность; в некоторых случаях он мог доходить до 60 тыс. рублей серебром.

Конституция утверждала священность и неприкосновенность права собственности, но в ней подчеркивалось, что право собственности заключает в себе «одни вещи»: человек не может быть собственностью другого, крепостное право должно быть отменено, а «право собственности, заключающее в себе одни вещи, – священно и неприкосновенно».

По конституции Н.Муравьева должны были быть ликвидированы и многие другие феодально-абсолютистские учреждения. «Военные поселения немедленно уничтожаются»[1], – гласил §30 конституции: военные поселяне должны были немедленно перейти на положение казенных крестьян, земля военных поселений передавалась в общинную крестьянскую собственность.

Удельные земли, т.е. земли, на доходы от которых содержались члены царствующего дома, конфисковывались и передавались во владение крестьян. Объявлялись ликвидированными все гильдии и цехи; отменялась «Табель о рангах», разделявшая военных и гражданских служащих на 14 классов и т.п.

Национальные чувства Н.Муравьева были возмущены засильем в России иностранцев: «Гражданские чины, заимствованные у немцев и ничем не отличающиеся между собою, отменяются сходственно с древними постановлениями народа русского». Все названия сословных групп (дворяне, мещане, однодворцы и проч.) отменялись и заменялись названием «гражданин» или «русский».

Понятие «русский» по конституции Н.Муравьева не относится непосредственно к национальности – оно должно было означать гражданина

[1] Самую исправную публикацию текстов конституции Никиты Муравьева см. в приложениях к работе: Дружинин И. М. Декабрист Никита Муравьев. М,, 1933, с. 303-366.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Российского государства. На большую высоту вознесено в конституции Н.Муравьева понятие Родины и ее защиты: «Каждый Русский обязан носить общественные повинности – повиноваться законам и властям Отечества, быть всегда готовым к защите Родины и должен явиться к знаменам, когда востребует того закон»[1].

Конституция Н.Муравьева утверждала также ряд гражданских свобод – свободу передвижения и занятий населения, свободу слова, печати, свободу вероисповедания; отменялся суд сословный и вводился общий суд присяжных заседателей для всех граждан.

В отношении царской власти конституция Н.Муравьева предполагала сохранение монархии, но, тем не менее, Н.М. Муравьев допускал и введение республики. «Если бы императорская фамилия, – показал он на следствии, – не приняла конституции, то, как крайнее средство, я предполагал изгнание оной (фамилии) и предложение республиканского правления»[2].

Законодательная, исполнительная и судебная власти по конституции Н.Муравьева были разделены. Император есть только «верховный чиновник российского правительства», и является представителем единственно исполнительной власти; законодательной власти император не имел. Надо представить себе, как резко изменяло это определение прежнее положение, в каком противоречии находилось оно с господствующими в массовом общественном сознании утверждениями о «Божественности» неограниченной царской власти и о «Богопомазанности» самой особы царя.

В соответствии с конституцией император командовал войсками, но сам не имел права ни начинать войны, ни заключать мира. Император не мог также покидать территории империи, в противном случае он лишался императорского сана.

В отличие от П.И. Пестеля будущая Россия представлялась Н.М. Муравьеву (бывшему приверженцем государственного устройства Северо-Американских Соединенных Штатов) государством федеративным. В такой обширной стране, как Россия, по мнению Н.Муравьева, именно федеративное устройство явится противодействием чрезмерному усилению центральной власти, которая в централизованном государстве неизбежно выльется в деспотическое правление. Федерация же гарантирует страну от деспотии, обеспечит сохранение свобод граждан.

Империя делилась на отдельные федеративные единицы – державы. В Российскую федерацию по проекту Н.Муравьева, не входила Польша, которой, по-видимому, предполагалось предоставить полную государственную самостоятельность.

При разработке федеративного устройства страны Н.Муравьев исходил не из национальных, а преимущественно из хозяйственно-экономических особенностей

[1] Там же.

[2] Восстание декабристов. – М.-Л., 1925. – Т.1. – С. 325.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

ее регионов. Каждая держава должна была располагаться либо по крупным судоходным рекам, либо по берегам морей.

Столицами держав Н.Муравьев выбирал крупные торгово-промышленные центры, речные и морские порты.

В третьем варианте деление страны на державы внешне также сохраняется, но сущность федеративного устройства претерпевает довольно значительные изменения: прежние «державы» с их самостоятельной законодательной и исполнительной властью фактически превращаются в «области, равные нынешним генерал-губернаторствам», а их столицы становятся обычными центрами административного управления и центрами судебных округов. Таким образом, «державы» и «области» реорганизовываются в автономные провинции, практически полностью утратившие предусматривавшиеся ранее черты прежней самостоятельности.

Всех держав (и областей), обладающих определенной автономией, предусматривалось пятнадцать, – со своими «столицами», законодательными и исполнительными органами власти, правом самостоятельно решать свои внутренние дела.[1] В заключительной части «Вступления» к первому варианту проекта определялись следующие взаимоотношения центральной власти и этих административных единиц: «Под надзором государя одно законодательное Собрание находится в столице и делает все распоряжения, общие для всего государства; частные распоряжения, касающиеся до областей, представлены областным законодательным собраниям, образованным наподобие Столичного, и таким образом достигается благосостояние целого и частей»[2].

Н.Муравьев проводит строгое разделение властей – на законодательную, исполнительную и судебную. Согласно Конституции, высшим законодательным органом власти в федерации является двухпалатное Народное вече, состоящее из Верховной думы (верхней палаты) и Палаты народных представителей (нижней палаты). В Верховную думу избираются по три депутата от каждой державы, два депутата от Московской области и один – от Донской области, т.е., 45 депутатов согласно первому варианту, и 42 – по второму.

В Палату народных представителей избираются по одному депутату от 50 тыс. жителей мужского пола (по расчету Н.Муравьева – всего 456 депутатов). Депутаты в обе палаты избираются на шестилетний срок, при этом каждые два года $^1/_3$ депутатов переизбирается.

---

[1] Список держав и их столиц выглядел следующим образом: 1. Ботническая – Гельсингфорс; 2. Волховская – Город Святого Петра (Петербург); 3. Балтийская – Рига; 4. Западная – Вильна (Литва); 5. Днепровская – Смоленск; 6. Черноморская – Киев; 7. Кавказская – Тифлис; 8. Украинская – Харьков; 9. Заволжская – Ярославль; 10. Камская – Казань; 11. Низовская – Саратов; 12. Обийская – Тобольск; 13. Донская – Иркутск; 14. Московская область – Москва; 15. Донская область – Черкасск. Столицей будущей федерации по первому варианту, как и у П.Пестеля, должен был стать Нижний Новгород – город, славный своим героическим прошлым во время польской интервенции XVII века, центр страны, который впоследствии будет переименован в «Славянск»; по второму варианту столицей становилась Москва, которая вместе с прилегающим к ней округом выделялась в «столичную» Московскую область. – С.Н.

[2] *Избранные социально-политические и философские произведения декабристов.* Т1. – М.: Госкомиздат,1951.– с.29.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Народному вече предоставляется право законодательной инициативы, объявления войны и заключения мира, заключения других договоров с иностранными государствами, принятие решения об отстранении государственных чиновников от должности (право импичмента).

По аналогичному принципу строится и законодательная власть в державах: она вручается двухпалатному Державному вече, состоящему из Державной думы и Палаты выборных. В Палату выборных избирается один депутат от 10 тыс. жителей мужского пола, поэтому в державе количество депутатов этой палаты колеблется от 15 до 265 чел. Численность депутатов Державной думы составляет $^1/_3$ от числа депутатов Палаты выборных, т.е., от 5 до 93 чел. Депутаты в обе палаты Державного вече избираются сроком на четыре года, при этом каждый год часть их переизбирается.

Державное вече также обладает исключительным правом законодательной инициативы в пределах своей державы, кроме тех прерогатив, которые предоставляются Народному вече, и с условием, чтобы утверждаемые законы и постановления не противоречили конституции и законам, принятым в Народном вече. Державное вече может «делать новое разделение края, более сообразное с нуждами и средствами жителей»[1], определять место, время и порядок проведения выборов в различные органы власти в державе, устанавливать размеры прямого налогообложения, отдавать под суд чиновников своей державы, «делать всякого рода общественные заведения, учебные учреждения, школы и прочее», «содержать и приводить в порядок пути сообщения»[2].

Державам запрещается заключать какой-либо союз, договор, трактат «не только с иностранными государствами, но даже и с другой державой Российского союза»[3], объявлять войну или заключать мир, чеканить монету, учреждать или раздавать знаки отличия, налагать пошлины на ввозимые товары без согласия Народного вече, «начинать войну или неприязненные действия, разве в случае неприятельского нашествия и когда опасность так близка, что никакое медление не может быть допущено»[4], посылать послов или депутации в другие государства «под каким бы предлогом ни было»[5].

Держава также обязана по требованию судебной власти выдавать укрывающихся в ней преступников.

Заседание палат в Народном вече и Державном вече является открытыми, содержание дебатов должно публиковаться в особых бюллетенях, за исключением тех вопросов, которые будут признаны составляющие государственную тайну.

Депутаты обладают депутатской неприкосновенностью: взять под стражу и предать суду депутата можно лишь с согласия той палаты, членом которой он

---

[1] Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. Т1. – М.: Госкомиздат,1951.– с.39

[2] Там же – с.55

[3] Там же. – С.49.

[4] Там же. – С.46.

[5] Там же. – С.54.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

является, но ни в коем случае не во время заседания палаты или по пути в город, где проходят заседания законодательного органа, или же во время возвращения оттуда. Депутаты пользуются полной свободой выражения своего мнения («Члены не отвечают за мнения, обнаруженные в палате, никто, нигде не вправе тревожить их и требовать от них объяснений сказанного ими во время их законодательного служения»[1]). В период службы в палатах депутаты получают денежные вознаграждение, им оплачиваются и их транспортные расходы.

Высшая исполнительная власть в федерации принадлежит императору. Функции и прерогативы его как главы исполнительной власти наиболее детально разработаны во втором варианте проекта Н.Муравьева. Подчеркивается, что Россия – «общество людей свободных», а не «отчизна императора»: «императорское звание учреждено наследственным для удобства, а не потому, чтобы оно было в самом было семейственным состоянием»[2]. Император объявляется «верховным чиновником Российского правительства»[3]. Власть его наследственна – по прямой линии от отца к сыну, «но не от тестя к зятю». Женщины не имеют права на престол.

Всякий законопроект должен читаться три раза в каждой палате. Чтения должны были быть разделены, по крайней мере, тремя днями, посвящаемые обсуждению закона. Законопроект, одобренный Народным вече, требует утверждения его императором. Если император утвердит его или в течение 10 дней не возвратит обратно, то он получает силу закона. Кроме того, император имеет право «суспенсивного» (отлагательного) вето. Однако если этот законопроект после вторичного его чтения в законодательных палатах вновь будет одобрен двумя третями голосов, то он получает силу закона.

Согласно третьему варианту, императору даже предоставляется законодательная инициатива: «Он предлагает Народному вечу проекты законов, принуждает его ко вторичному рассмотрению принятого или отвергнутого им предложения»[4].

Император назначает «глав» (управляющих) «приказов» (министерств): «1) главу Казначейского приказа (министра финансов), 2) главу Приказа Сухопутных сил (министра военного), 3) главу Приказа морских сил (морского министра), 4) главу Приказа внешних сношений». Хотя император является «верховным начальником» сухопутных, морских и внутренних сил государства, однако он не может ни начинать войны, ни заключать мира; использовать эти силы для подавления «возмущений» внутри государства без санкции Народного вече. Ему предоставляется также право вести переговоры с иностранными государствами, заключать трактаты «с совета и согласия Верховной думы», назначать послов и консулов в другие государства, принимать послов и других «уполномоченных» от «иностранных правительств», с согласия Верховной думы назначать судей

---

[1] Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – Т1. – М.: Госкомиздат, 1951. – С.51.
[2] Там же. – С.42.
[3] Там же. – С.44.
[4] Там же. – С.43.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

«верховных судебных мест», назначать чиновников. Император в случае переговоров с другими государствами или суда имеет право созывать обе палаты Народного вече. Ему дается титул «Его императорское величество». Совершеннолетием наследника считается достижение им 18-летнего возраста. При малолетнем императоре или при «объявленной министрами неспособности телесной или нравственной и признанной Народным вечем»[1] назначается регент: в первом случае регентом становится председатель Верховной думы, а при болезни императора регентом назначается его наследник, если он не моложе 18 лет.

Все ранее принадлежавшие императорской семье земли, заводы, промыслы, а равно и доходы с них, согласно всем трем вариантам конституционного проекта Н.Муравьева, поступает в казну. Взамен этого император получает по цивильному листу «жалование» в размере 10 (в первом варианте) или 8 (во втором) миллионов рублей серебром в год. За счет этого «жалования» он может содержать двор, но придворные на время своей службы у императора лишаются прав активного гражданства избирать и быть избранными в какие-либо «общественные должности», «поскольку они находятся в частном услужении»[2]. Императору запрещается покидать пределы России, дабы он не «сделался орудием злоумышлении против нее». Выезд императора из России автоматически влечет отрешение его от престола.

Все назначаемые императором чиновники, главы приказов, а также и «временный правитель» (регент) (назначенный высшим законодательным органом) могут быть смещены со своих должностей Народного вече, «если уличены будут в измене, расхищении общественной казны или сделали еще какие-либо преступления и, наконец, ежели окажутся неспособными»[3]. В случае преступлений уголовного характера Народное вече должно отдать его под суд.

Таким образом, Народное вече имело право импичмента, как в английском парламенте.

Исполнительная власть в державе вручается державному правителю, его наместнику и совету. Державные правители избираются Народным вечем на три года из списков лиц, предоставленных на эту должность Державным вече. Державный правитель, так же, как и император, утверждает принятые Державным вече законопроекты, и может вернуть их на повторное рассмотрение, отсрочить заседание его палат до трех месяцев; он также «начальствует земским войскам своей державы»[4], но не может, «даже в случае возмущения, велеть земскому войску действовать против»[5] жителей своей державы, пока Державное вече не издаст

---

[1] Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – Т1. – М.: Госкомиздат, 1951.– С.46.

[2] Там же. – С.44.

[3] Там же.– С.46.

[4] Там же – с.39

[5] Там же – с.35

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

закона о военном положении в державе. По представлению своего совета он назначает державных судей и прочих чиновников.

Державный правитель избирается сроком на 4 года, но может быть избран подряд на два срока. На такой же срок избираются его заместитель (наместник) и совет в количестве 5 или 9 чел. (в зависимости от величины державы).

В уезде распорядительная власть и исполнительная власть вручается избираемому на год тысяцкому. Под его руководством созывается собрание избирателей, которые производят выборы депутатов в Державное и Народное вече; он обеспечивает нормальное ведение судопроизводства в уезде, приводит в исполнение решения уездного суда, составляет списки избирателей, подбирает себе двух или трех помощников, назначает писарей и прочих мелких чиновников своей канцелярии.

В волости – первичной административной единице – главой является избираемый крестьянами-домохозяевами на сходе волостной старейшина. Помимо своих административных обязанностей по управлению волостями волостные старейшины должны собирать сведения о гражданах, имеющих движимую и недвижимую собственность, для включения их в списки избирателей, представляемые уездному тысяцкому, которому непосредственно подчиняются, т.е., можно заметить, что местное управление входило в структуру местной власти.

В третьем варианте конституционного проекта Муравьева подробно разработаны структура и функции нового суда. В основу судебной системы им были положены начала выборности и несменяемости судей всех уровней, введение институтов профессиональной адвокатуры и присяжных заседателей, а также «блюстителей» (прокуроров), принцип состязательности сторон, гласность судопроизводства.

Низшей судебной инстанцией (в волости) является выборный «совестный судья», разбирающий дела по мелким гражданским и имущественным проступкам. Следующей инстанцией является «уездное судилище» по гражданским и уголовным делам. Оно состоит из выборного «уездного судьи» и «съезда совестных судей».

Кассационной инстанцией служит «областное судилище» из 5-7 «областных судей» (по числу губерний, входящих в областной судебный орган). Эта инстанция принимает дело на апелляцию в том случае, если при решении дела применили «ненадлежащий закон».

Наконец высшей судебной инстанцией является «Верховное судилище», которое судит высших государственных чиновников и должностных лиц, а также решает междержавные споры. Оно состоит из 5-7 «верховных судей», избираемых Народным вечем.

Состав присяжных в судах представлен «предварительными» и «окончательными» категориями. Первые рассматривают в уголовном деле обвинения, а в гражданском – жалобы, и большинством голосов либо закрывают, либо дают делу ход; вторые решают дело по окончании состязания сторон («прений»), и решение их должно быть единогласным.

Согласно проекту, вводится институт «стряпчих» (адвокатура). Ими могут стать лишь те, кто получит в университете «аттестаты в том, что они имеют надлежащие сведения в юридических и словесных науках». «Они обязаны находиться при съездах

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

совестных судов, в собраниях областных и верховных судов и за известную плату излагают дела вместо тяжущихся, обвиняющих или обвиненных»[1].

Вводится и должность прокурора («блюстителя»). Он обвиняет в уголовных делах от лица Правительства и от официальных лиц, находящихся на службе государства. В «совестных судах», уездном и областном «судилищах» тяжущимся сторонам и их свидетелям могут задавать вопросы не только судьи, присяжные и адвокаты, но и с дозволения суда присутствующие. Дело, рассмотренное с участием присяжных заседателей, считается окончательным и не подлежащим апелляции.

Конституция Н.Муравьева, будь она введена, пробила бы огромную брешь в твердынях феодально-абсолютистского строя и серьезно расшатала бы его основы. Тем не менее декабристы заложили, с одной стороны, основу революционной традиции, но с другой – и основу последующего трагического, многолетнего раскола власти и интеллигенции, что и до сего дня далеко не самым лучшим образом сказывается на государственно-правовом строительстве в современной Украине.

Литература:

1. Анилин А.В. Путь исканий. – М.: Политиздат, 1990.
2. Дружинин Н.М. Декабрист Никита Муравьев. – М.: Госиздат, 1933.
3. Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. – Т.1,3. – М.: Госкомиздат, 1951.
4. Иосифова Б. Декабристы. – М.: Прогресс, 1989.
5. История СССР, 1861-1917гг. – М.: Просвещение, 1989.
6. Литвак Б.Г. Реформы и революции в России. – М.: Просвещение, 1988.
7. Ляхов В. А., Коча Л.А. Декабристы-ярославцы. – Ярославль, 1975.
8. Нечкина М.В. Следственное дело декабристов. – М.: Мысль, 1982.
9. Нечкина М.В. Декабристы. – М.: Наука, 1983.

[1] Избранные социально-политические и философские произведения декабристов. Т1. – М.: Госкомиздат, 1951.– С.57.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 91-106.

С. К. Новиков

ПРОЕКТЫ ФИНАНСОВОЙ И ВОЕННОЙ РЕФОРМЫ И.С. ПЕРЕСВЕТОВА И НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО ОФОРМЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В РОССИЙСКОМ ГОСУДАРСТВЕ В XVI В.

В XVI в. на службу к русскому царю Ивану IV поступил в качестве воина служилый человек Иван Семенович Пересветов. В середине XVI в. он подал на имя царя две Челобитные: Большую и Малую. В Большой он критиковал замеченные им «неустройства» в государственно-правовой организации государства и, особенно, в военном деле, а в Малой – «печаловался» о превратностях, постигших его на русской службе. По-видимому, ко времени обращения к царю, автор челобитных прожил и прослужил в России достаточное количество времени (сам он в Большой Челобитной пишет о том, что прожил в России уже 11 лет), позволившее ему подробно ознакомиться с положением дел в стране, ровно, как и в области военной службы. Знание ситуации в государстве сказалось и в выборе тех литературных приемов, которыми он воспользовался. Обращаться к Ивану IV (Грозному) с открытыми предложениями, изложенными прямым текстом было смертельно опасно, поэтому наш реформатор выбрал для своих проектов прием, позволивший ему воспользоваться политическими параллелям и историческими ассоциациями. При помощи острых сравнений, Пересветов достигает злободневности, казалось бы, далеких исторических событий. Он построил свое повествование таким образом, чтобы читателю стало очевидно, какие социальные и политические порядки могут привести страну к гибели и, напротив, в результате, какого политического и военного устройства, государство одерживает многочисленные победы во внешней политике и укрепляется во внутренней сфере. Соответствие исторической действительности, при таком методе изложения, совершенно не обязательно, главное подобрать факты и так выстроить событийный ряд, чтобы он подтверждал необходимость скорейшего осуществления предложений реформатора.

Предметом критики социального устройства и государственно-правовых порядков Пересветов выбирает «греческое царства» (Византию) и поводом к этому служит его поражение в войне с Османской империей (Блистательной Портой) в 1453 г. Мыслитель анализирует недостатки «греческого царства», приведших его к трагическому концу, в основном вымышленные по отношению к исследуемому объекту, но вполне актуальные для современной Пересветову России. Положительным примером служит Оттоманская империя, зарекомендовавшая себя многочисленными военными победами (что соответствовало реальности) и справедливыми политико-правовыми порядками (вымышленная категория). Подробное рассмотрение якобы существующих в Турции политического, финансового, военного и судебного устройства представляет по существу изложение пересветовской программы, предлагаемых политико-правовых реформ.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Следует отметить, что этот литературный прием, притом выполненный на данном же историческом материале (сравнительно-критическом сопоставлении Византии и Турции), не был новым для русской публицистики к моменту написания Пересветовым своих трудов. Максим Грек (XV в.) также прибегал к подобным историческим параллелям, усматривая причину завоевания «верной» (православной) Византии «неверным» (мусульманским) государством – Турцией, в том, что греки не соблюдали «правду» (зд. в значении законы), в их царстве отсутствовало правосудие и, напротив, процветало мздоимство и хищение чужих имений[1]. Причина побед Оттоманской империи заключалась, по его мнению, в «справедливых» государственно-правовых порядках, якобы существовавших в «турском царстве». К такому же противопоставлению этих стран прибегал ранее Зиновий Отенский[2], Андрей Курбский. При чем рамками эпохи этот литературный прием не ограничился, он довольно стойко обосновался в политической литературе XVII и даже XVIII вв. Противопоставление Византии и Турции в легендарно историческом плане (критика порядков поверженной страны и восхваление победившей) встречается у Ивана Тимофеева и даже И.Т. Посошкова, жившего в совершенно другую эпоху, но также воспользовавшегося традиционным литературным приемом для подтверждения убедительности, выдвигаемых им реформаторских предложений.

Современные исследователи давно установили, что «обрисованные Пересветовым реформы далеки от исторической действительности Турции XV в., но зато вполне соответствовали, той программе реформ, которая назревала в России к середине XVI в. и была реализована правительством Ивана IV. Приписывание же таких реформ султану, как и воспевание идеального правления по османскому образцу, явились чисто публицистическим приемом»[3].

Таким образом, следует придти к выводу, что Пересветов воспользовался распространенным для современной ему публицистики литературным приемом, обеспечившим ему, с одной стороны, восприятие современниками, а с другой – личную безопасность.

В центре всех его предложений был проект военной реформы, реализация которого, по мысли реформатора, должна была содействовать образованию постоянной армии в государстве, однако, И.С. Пересветов отчетливо понимал, что для серьезного переустройства всего военного дела, необходимо глубокое и разностороннее преобразование социальной и политической жизни страны, без которого осуществление его проектов просто невозможно. Поэтому в своих предложениях он поставил военную реформу в прямую зависимость от целого

[1] Максим Грек. Сочинения. Казань., 1859. Ч.2. С.351-352,354 и др.

[2] См.: Калугин Ф. Зиновий инок Отенский и его богословско-полемические и церковно-учительные произведения. СПб., 1894. Приложения. С.19-20.

[3] Розалиева Н.Ю. Османские реалии и российские проблемы в «Сказании о Магмет-салтане» и других сочинениях И.С. Пересветова.// Османская империя и государственная власть и социально-политическая структура. М., 1990. С.31.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

комплекса других преобразований. Будучи сам «воинником», он к моменту своего обращения с предложениями к царю (1549 г.), имел значительный опыт службы в других странах[1].

Выступление Пересветова на публицистическом поприще, совпало с теми проблемами, которые стояли перед правительством Ивана IV и нуждались в скорейшем разрешении. Значение, которое Пересветов придавал обеспечению обороны страны, созданию боеспособной постоянной армии, основам ее организации и деятельности объяснялось внутренними и внешними задачами, стоявшими перед русским правительством в середине XVI в. Проблемы связанные с укреплением верховной власти, построением четкого, правового соотношения центральных и местных органов власти и управления, созданием армии совершенного иного типа (постоянного войска), установлением эффективной налоговой системы давно требовали своего скорейшего разрешения.

В централизации государства и создании сильной и боеспособной армии были заинтересованы все основные сословия страны, т.к. ожидали от этих мероприятий обеспечения обороноспособности страны и дальнейшего успешного развития торгово-промышленных отношений, однако, в определении путей и методов достижения этих целей, единогласия среди них не было.

Программа И.С. Пересветова в наибольшей степени обладала универсальным характером, отличалась удивительным политическим предвидением, выражавшимся в понимании насущных задач, стоящих перед государством и четким представлением о механизме их осуществления. Эти характеристики проектов Пересветова и определили, в конечном счете, их почти полное воплощение в Указах, Приговорах и Постановлениях властей в течение ближайших пятидесяти лет. Многие из его проектов были реализованы непосредственно правительством Ивана IV, видимо, даже еще при жизни самого реформатора, другие, уже в более поздние времена (при Алексее Михайловиче и Петре I). В этом отношении Пересветов представляет в отечественной истории политической и правовой мысли и истории государства и права совершенно уникальное явление.

Историография Пересветова не обойдена вниманием исследователей, как в дореволюционный период, так и после 1917 г. В большей степени он изучался как мыслитель, воплотивший в своем творчестве лучшие традиции русской социальной и политико-правовой мысли, но поднятые им проблемы и сделанные, на основе их разрешения, практические предложения, позволяют ставить вопрос о большой значимости произведений И.С. Пересветова именно для истории государства и права России, т.к. многие его проекты получили свое воплощение непосредственно

[1] В Россию Пересветов приехал непосредственно из Литвы, с которой он связывает и свое происхождение. Он сообщает Ивану 1У о своей службе польскому, чешскому и венгерскому королям, ссылаясь непосредственно на организацию военного дела в тех, государствах, уровень военной техники и оплату воинских услуг. См.: Сочинения И. Пересветова // Публ. текса А.А. Зимина. М.-Л., 1956. С.164. (Здесь и далее ссылки производятся на это издание).

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

в правовых документах. Между тем, в таком аспекте творчество Пересветова в науке совершенно не рассматривалось.

Пересветов в своих произведениях затронул разнообразные области государственно-правового строительства. Его предложения касались формы правления, усовершенствования налоговой системы, необходимости отмены холопства, построении постоянного войска (со всеми вытекающими из разрешения этой проблемы аспектами), обновления законодательства (создание новой Судебной книги), устройства судебной системы (военной и гражданской).

В настоящей работе, ставится задача подвергнуть анализу его реформаторские идеи в таких важнейших областях государственного строительства как финансы и военное дело и проследить результаты их практического осуществления в законодательной практике государства.

Поскольку И.С. Пересветов ориентировался на практическую и, притом, незамедлительную реализацию своих проектов, то он предусмотрел и средства необходимые для их осуществления. Серьезной составной частью намеченных реформатором предложений должна была стать **финансовая реформа,** результаты которой позволят правительству осуществить и все другие мероприятия, начинание которых связано с состоянием казны. Наполнение государственной казны было предметом забот Великих князей Ивана III и Василия III.

Пересветов выдвигает предложение о замене порядка собирания налогов. При существовавшей тогда старинной наместнической технике взимания налогов в финансовой политике государства неизбежно сохранялся сепаратизм. Наместничество являлось одним из серьезных пережитков феодальной раздробленности и поэтому мыслитель, прежде всего, предложил его ликвидировать: «никому ни в котором городе наместничества не давать»[1], а налоги «со всего царства своего из всех городов и волостей и из поместий» собирать в единую царскую казну[2]. Таким образом, он предлагал распределить налоговое бремя на всю территорию государства и на всех подданных российской короны. Представляется, справедливым толкование А.А. Зиминым пересветовской мысли о собирании налогов «со всего царства» как равное распределение налогов между всеми сословиями, означающее отмену тарханных и судебных привилегий светских и духовных феодалов[3]. Более того, все виды налогов, существующих в государстве («полоки и оброки по промыслам и землям», посошный корм, судебные и таможенные пошлины), согласно его плану, также должны поступать прямо в государственную казну[4]. Такие порядки помогут ее наполнить и денег в ней будет «несть числа».

---

[1] Следует отметить, что права и полномочия наместников ограничивались еще правительствами Ивана III и Василия III, системой выдаваемых ими Кормленых грамот, но радикального решения данной проблемы эти мероприятия не предусматривали.

[2] Сочинения И. Пересветова. С.155.

[3] См.: Зимин А.А. И.С. Пересветов и его современники. М., 1958. С.372.

[4] Сочинения И. Пересветова. С.152, 188, 190.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Бывшим кормленщикам: боярам и вельможам, взамен их прежних доходов, выдавать денежное жалованье по принципу «кто что достоит по отечеству и по дородству», а главное по делам их («побор положить по службе»).

Сбор налогов в казну должен осуществляться особыми государственными чиновниками «зборщиками» и в полном соответствии с распоряжениями правительства «чтобы царство не оскудело» от каких-либо неправильных их действий. «Зборщики» за свою работу получают жалованье из государственной казны и их деятельность контролируется царским доверенным человеком, который регулярно тех «сборщиков обыскивает, по приказу ли царскому збирают»[1].

Наличие полной казны позволит создать большое и хорошо обученное постоянное войско. Существующие порядки, при которых государь опирается в своих военных нуждах на боярское ополчение, не могут обеспечить нужды централизованного государства. Боярское ополчение не действенно и только служит чести вельможей, которые потому и слугами царевыми называются что «цветно и конно и людно выезжают на службу его». На самом же деле вельможи «богатеют и ленивеют…крепко за веру христианскую не стоят и люто против недруга смертною игрою не играют и тем лгут Богу и государю». Такой порядок, по мнению Пересветова, следует полностью ликвидировать, создав единое постоянное, боеспособное войско, находящееся всегда в боевой готовности - «а войско его царское с коня не сседает николи же оружия из рук не испущает».

Численность войска он советует значительно увеличить. К моменту написания Пересветовым своих челобитных она едва достигала 100 тысяч человек[2], он же считает, что необходимо ее довести до 300 тыс. человек.

Пересветов предложил единую для всей армии систему военной организации. Основной военной единицей является полк, который подразделяется на тысячи, сотни и десятки. Несколько полков объединяются в более крупные соединения под командованием «пашей» и «вельмож»[3]. Все войско он предполагал разделить на части, выполняющие определенные, задачи. Так, 40 тысячное войско обязано осуществлять личную охрану царя и столицы. «Турский салтан» такое войско «близко у себя держит, чтобы ему в его земли недруг не явился и измены бы не учинил, и в грех бы не впал, безумный царя потребляет, умножившись вельми и угордится, и царем восхощет быти, и то ему не достанет, а сам навеки погибнет от греха своего, а царство без царя не будет; для того царь и войско бережет»[4]. В задачу этой части войска входит не только защита царя и населения Москвы от внешних вторжений, но и ликвидация возможных внутренних смут и междоусобий, измен, заговоров и т.п.

[1] Сочинения И. Пересветова. С. 155.
[2] См.: Зимин А.А. Пересветов и его современники. С.336.
[3] Там же. С.158.
[4] Там же. С.158.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

В приграничных районах, необходимо построить крепости, в каждой из которых разместить по «20 тысяч юнаков храбры с огненной стрельбой, гораздо ученой, и стрельбы поляниц со украины на поле при крепостях», охраняющих государство от недругов наших[1]. Этим воинам необходимо «навыкнуть в поле житии» и огненного оружия ни «на един час из рук не испущати». Пересветов особо обращает внимание на необходимость их современного снаряжение и боевой подготовки. Эти 20 тысяч обученных и боеспособных воинов могут заменить собой, согласно его расчетам, 100 тысяч, что будет к большой выгоде для государства. При таких порядках все границы будут хорошо защищены от недругов[2].

Есть у него еще и соображения о выделении значительного количества войска, предназначенного для непосредственных боевых действий по отражению нападений и ведению боевых действий за рубежом.

Организация всего войска, основанная на принципе единоначалия предполагает, по мысли Пересветова, создание общей для всех его частей системы военного управления, с наличием высших и местных органов власти.

К центральным органам он относит систему руководства, представленного «большими пашами», руководящими доверенными им полками. Над ними поставлен один «мудрый паша», назначенный самим царем из особо доверенных лиц, в обязанности которого входит руководство «большими пашами» и вообще всеми войсками. Этот «мудрый паша» наделяется самим царем всей полнотой власти в войсках, он имеет право единолично отдавать приказы и обеспечивать их выполнение. Все воины обязаны беспрекословно подчиняться его приказам и выполнять их так как если бы они исходили из уст самого царя («да всем нашим пашам велит его слушати и чтити, как самого царя»[3]. «Большой паша», равно как и сам «мудрый паша», должны быть примером для своих воинов и «в челе ставиться в первых полках», потому как только своей храбростью и самоотверженностью смогут они добиваться, чтобы их подчиненные «люты к недругам были»[4]. Да и сам царь принимает активное участие в руководстве войском и решении всех наиболее важных, обеспечивающих исход битвы, вопросов. Так, перед штурмом Константинополя «Магмет-салтан» обсуждает план взятия города совместно со своими военачальниками. Иногда он даже сам объезжает месторасположение войск, рассматривая укрепления и проверяя наличие дисциплины.

К органам местного управления, Пересветов относит непосредственно лиц, командующих более мелкими воинскими подразделениями: десятских, сотских и тысяцких.

Уделяет Пересветов и внимание комплектованию войска и порядку прохождения службы. Он предусматривал два основных источника поступления на воинскую службу: обязательный призыв и добровольное волеизъявление свободных

[1] Там же. С.175.
[2] Там же. С.175.
[3] Сочинения И. Пересветова. С. 159.
[4] Там же. С. 156.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

людей. Основным резервом набора в армию служит воинская повинность, которая должна быть продумана и хорошо организована. Источником формирования военной службы являются лично свободные подданные российской короны, независимо от их происхождения, социального и имущественного положения. Все они обязаны в той или иной степени, исполнять свой воинский долг перед государством. У Пересветова прямо не говорится об обязательности такого призыва и о сроках службы в армии, однако предусмотрена ответственность за несоблюдение обязательств по защите своего отечества от врагов. Возраст, подлежащего призыву населения он не указывал, но из текста его произведений следует, что речь у него идет о молодых людях - «юнаках», которые уже умеют «противу недруга игрою смертной играти». Ссылаясь на практику «турского салтана» наш «воинник» сообщает, что тот отнимает детей у родителей и отдает их в воинскую науку и хотя родители их слезами плачут, но никто им в том деле пособить не может. При приеме на военную службу (или призыве) Пересветов не советует определять воина (по-видимому здесь речь идет о дворянах) служить рядом с местом его жительства, так как для него сохраняется соблазн отвлекаться на заботу о своем доме и имуществе, а не радеть о государевой службе, да если и случиться бой поблизости жилья, то такой воин может и «утечь» с поля боя.

Пересветов также полагает, что в качестве воинов к государю могут добровольно поступать храбрые и опытные «воинники» как из своих людей, так и из иностранцев. Обычно такой человек бывает не богат и даже может находиться «в убогом образе», но зато он знает «великие мудрости воинские». Этих людей, Пересветов советует, на службу принимать и обеспечивать «государевым жалованьем». Иностранцы могут оказать серьезные услуги и поделиться своим военным опытом, накопленным на службе в других государствах. У Магмет-салтана его лучшие «большие паши»: Орнаут-паша и Кароман-паша пришли к нему из других стран, но стали его лучшими воинами т.к. знали «великие мудрости воинские» и верно ему служили за большое жалованье. Более того, султан взял к себе на службу тех людей, которые у царя Константина в неволе находились и они после освобождения стали у него лучшими воинами.

Поскольку Пересветов советовал значительно увеличить численность войска – до 300 тыс. человек (т.е. в три раза относительно имеющегося в наличии), то ему было очевидно, что достичь этой цифры можно только с помощью привлечения свободных «охочих людей»(т.е. добровольцев).

К этой теме примыкает и другое предложение Пересветова относительно ликвидации всех форм кабальной зависимости и особенно холопства. Серьезной аргументацией этого требования является принцип формирования войска и качество несения воинской службы. «В котором царстве люди порабощены, и в том царстве люди не храбры и к бою не смелы против недруга: они бо есть порабощены и тот человек срама не боится и чести себе не добывает». Положение холопов бесчестно и они всегда могут прельститься другим царем, если он пообещает им свободу и, что опаснее всего прейти на сторону врага. Даже если воин и богатырь, но не свободен, то он чести не имеет и в бою ее не добудет и как бы он не бился «имени ему не

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

пребудет». Так случилось у царя Константина, у которого в бою с турками участвовали в основном порабощенные люди и были они «против недруга не боецы, и конные и доспешные… и полки противу недруга крепко не держали и з бою утекали и ужас полком давал и иным царем они же прельщалися»[1].

Но разрешение этого вопроса не ограничивается рамками воинской службы, здесь Пересветов смотрит дальше, ибо он полагает, что в сохранении холопства и в гражданской жизни выгоды для государства нет т.к. порабощенные люди не только плохие воины, но и плохие работники.

Сам принцип порабощения он рассматривает как жестокий и противный всем божественным установлениям. «Един Бог над нами, а мы рабы Его», – утверждает он, – а те люди, которые других, себе подобных «записывают в работу во веки» угождают дьяволу «и которые прельщаются… да во веки записывают в работу, те оба погибают»[2]. В «порабощенной земле… все зло сотворяется: татьба, разбой, обида и всему царству оскуждение великое». У царя Константина вельможи «тем беззаконием исполнились и Бога разгневили; ино от них живыи мертвым завидовали, а вольные порабощенным». Такое количество порабощенных людей и привело это царство к ослаблению и гибели. Греки «мудрость воинскую отлучили… и меч царский опустили и унизили его в безпутном житии… ино есть знамение, что Бог гордости не любит и порабощения. А греки за то погибли, за гордость и порабощение»[3]. Мудрый правитель «Магмет- салтан» уничтожил в своем государстве все формы кабальной зависимости людей. Он «велел пред собя книги принести полныя и докладныя да велел их огнем пожегши» и даровал всем людям свободу[4].

Вряд ли возможно согласиться с теми исследователями, которые считают, что эти рассуждения касаются только дворянских и боярских детей, поступивших к крупным боярам в «военные холопы» или, что Пересветов в своих рассуждениях об отмене холопства стремится к ослаблению экономических позиций крупных феодалов, которые широко использовали труд холопов в своих вотчинах.

В этой части своих предложений, Пересветов смотрит гораздо шире своих современников и во многом опережает свое время. Он выступает против всех видов закабаления одним человеком другого, ссылаясь при этом на божественные законы, согласно которым все люди от природы равны.

Предлагает реформатор отметить в армии местничество, как систему иерархического распределения воинских чинов и должностей, а назначать на высокие посты тех воинов, которые «против недруга крепко стояг… хотя и от меньшего колена», таких следует на «величество поднимать и имя им велико давать, и жалованья много прибавлять… а ведома нету, какова они отца дети»[5].

---

[1] Сочинения И. Пересветова. С. 157.
[2] Сочинения И. Пересветова.С. 181.
[3] Там же. С. С.182.
[4] Сочинения И. Пересветова. С. 157.
[5] Там же. С.158.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Размер жалованья и почести должны находиться в прямой зависимости от усердия, проявленного при исполнении воинской службы. Того воинника, который «лют будет против недруга государева играти смертною игрою и крепко будет за веру христианскую стояти», следует повышать в должности и даровать ему чин, а также увеличивать размер жалованья.

Оплате воинского труда Пересветов уделяет особое внимание. Все воины, по мысли Пересветова, должны быть «изоброчены… из казны … жалованьем государевым годовым». Воиннику необходимо иметь почет и довольство и его следует «чередить аки сокола, сердце ему веселити, и ни в чем кручины на него не напускати»[1]. Достоины осуждения те военные начальники, которые о войске своем не радеют, а сами «богатеют и линевиют, а царство оскужают», такие люди «крепко за веру христианскую не стоят и люто против недруга смертной игрою не играют, тем лгут Богу и государю»[2].

Царь должен всегда помнить, что ему без воинства «не мочно бытии» и он «воинниками силен и славен», поэтому он должен не только о них заботиться, но и «к себе… близко припущати, и во всем им верити, и жалоба их послушати во всем, и любити их, аки отцу своих детей, и бытии до них щедру; щедрая рука николи не оскудевает и славу царю собирает: что государю щедрость к воинникам, то и его мудрость»[3].

Кроме денежного жалованья, воину «на всяк день» следует положить и натуральное (продовольственное) обеспечение («алафу и финики на кажин день», как у турского царя). Царь не должен забывать о том, что голодный воин всегда будет плохим бойцом, ибо мысли его направлены на то, как бы добыть себе пропитание, а не на борьбу с врагом. У «Магмет - салтана» воины всем обеспечены, у него «по триста тысяч ходят против недругов ученых людей храбрых, а все те сердцем веселы, от царева жалованья и от алафы коли идут воевати, и идут они тихо», не выражая никаких недовольств, поэтому они и «умеют царю служити и против недруга крепко стояти»[4]. Ценится не только храбрость, но и «воинская ученость», воины у Магмет-салтана стремятся повысить уровень своей «учености» т.к. «для их мудрости царь на них велико имя положит».

А.А. Зимин полагает, что И.С. Пересветов был первым русским реформатором, который посчитал, что для поднятия боеспособности войска нужна не только храбрость, но и мудрость, а этой мудрости необходимо серьезно обучаться[5].

---

[1] Сочинения И. Пересветова. С.156, 159, 175, 172, 178,. В качестве отрицательного примера Пересветов описывает состояние армии у греческого царя Константина: «во Царьграде воинники оскужали и нищали… А иные воинники, видячи тот непризор благоверного царя к воинству» оставили свою службу и некому стало у царя Константина в руках оружия держать. См.: С.179.

[2] Там же. С.175.

[3] Там же. С. 178.

[4] Там же. С.158-159..

[5] См.: Зимин А.А. Пересветов и его современники. С. 361.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Пересветов придает серьезное значение оснащению армии современным огнестрельным оружием. Он на собственном опыте убедился в пользе таких орудий как пищали и пушки. Когда «Магомет-салтан» осаждал Константинополь, то окружил себя пушками и пищалями, но и Константин также использовал «огненную стрельбу», в результате которой ему удалось побить много врагов, но у «Магмет-салтана» такого оружия было больше, что, в конечном счет, и обеспечило ему победу.

Те воины, которые живут по крепостям и как бы в отдалении, должны хорошо обслуживаться купцами. Торги следует устраивать не только в центральных городах, но и по всей русской земле, а особенно в тех местах, где находится большая воинская часть (в крепостях по его планам должно стоять по 20 тысяч воинов).

Коснувшись вопросов организации торга, Пересветов посчитал необходимым все торговые операции в государстве поставить на законные основания. «Нечистый торг» следует повсеместно искоренять и ввести «правду-закон» во все виды этого рода деятельности, Так поступил и «Магмет-салтан», который «великую правду во царство свое ввел и купцам куплю уставил, и купити и продати единем словом, хотя и на тысячу рублев»[1]. Вряд ли в этих суждениях Пересветова содержатся предложения о стеснении коммерческой инициативы, как считает А.А. Зимин[2]. Скорее всего, реформатор настаивает на установлении определенного порядка, при котором наиболее возможным будет исключение обмана при торговле. Он стремиться защитить от обмана в равной степени и продавца и покупателя. «А если кто даром возьмет, а не заплатит тоя цены, что указано, ино таковому смертная казнь и лутчаго не пощадят. А если тот омманет, не столько даст, как вес держит, или цену возьмет не такову, больши устава царева, которому царь уставил товару цену (не всем, а только некоторым наиболее важным видам товаров – С.Н.), ино таковому смертная казнь бывает, что заповедь (закон – С.Н.) цареву преступает»[3].

Воин должен иметь возможность приобретать различные товары для своих нужд по твердым государственным ценам (по мысли Пересветова, товары в первой и последней лавке не могут различаться по своим ценам, в зависимости от места расположения торга). В местах пребывания войск необходимо установить торги: ежедневно – «по три торгы: порану, да о полудни, да в вечере». По-видимому, Пересветов особо настаивал на государственном регулировании цен на товары, которыми купцы снабжают именно воинов. Он не особенно доверял купцам, которые склонны, по его мнению, к злоупотреблениям. «Купец первое душу продаст, тоже и товар продаст» и от их злоупотреблений могли пострадать «люди воинского чина», которые и так живут на окраине государства «в поле» и испытывают различные трудности в своей повседневной жизни.

---

[1] Сочинения И. Пересветова.– С.175, 180.

[2] См.: Зимин А.А. Сочинения И. Пересветова // Предисловие: И.С. Пересветов и его сочинения.– С. 22.

[3] Сочинения И. Пересветова.– С. 192.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Пересветов не первым поднял тему снабжения воинских частей товарами по государственной цене. Еще Максим Грек, также побывавший во многих странах, советовал Ивану III обратить внимание на проблему организации торга в войсках, расположенных вдали от городов и в наибольшей степени страдавших от произвола купцов. Пересветов рассмотрел этот вопрос более внимательно, включив его разрешение в общую канву воинской реформы.

Мыслитель считал также необходимым принятие специального закона, которым будут обеспечены льготы семьям воинов погибших в боях или самим воинам, получившим ранения и увечья на военной службе.

Предлагая значительное увеличение льгот и преимуществ лицам несущим военную службу в государстве, Пересветов, налагает и на них, в свою очередь, определенные обязанности. Прежде всего все воины обязаны «верно царю служити» и «противу недруга крепко стояти»; постоянно совершенствовать свое «воинское умение» («не скучайте братие на службе») и во всей своей повседневной деятельности неуклонно соблюдать законы – «держаться правды во веки».

Реформаторские предложения И.С. Пересветова нашли свое воплощение в законодательных актах государства в середине и второй половине XVI в. – первой половине XVII, а некоторые из них были реализованы только Петром I.

Самым первым воплощением его идей был указ об испомещении под Москвой детей боярских, из которых были образованы воинские подразделения для охраны столицы и лично государя. Пограничная охрана также была расширена и дополнена новыми крепостями, на основе которых была построена полоса пограничных укреплений. Получил развитие все виды «огненной стрельбы» - артиллерии.

В 1550 г. было создано стрелецкое войско, вооруженное «огненной стрельбой» – пищалями и холодным оружием (бердышем, мечом и саблей), которое входило в общий состав русского войска в качестве его постоянной части. Это новообразованное войско формировалось «по прибору». На службу «по прибору» мог поступить любой свободный человек, но она не была наследственной. Стрельцы несли службу по городам и на границах государства. Они получали «земельные дачи» (коллективного характера), денежное и хлебное жалованье. Сразу же, при образовании стрелецких полков они получили стройную и единообразную организацию, весьма напоминавшую, ту, что предлагал в своих проектах Пересветов: Приказ – сотня – пятидесятня – десятня. Впоследствие эта организация была распространена и на образованные в первой половине XVII века полки «нового строя», уже более усложненная, но сохранившая единую систему полков на основе прямого единоначалия[1].

В июле 1550 г. выходит Указ о распределении воевод по полкам и запрещении местнических споров во время военных походов. Ст .7 этого указа прямо запрещала ведение местнических споров: «а князем, и дворянам большим, и детем боярским на

[1] В полках «нового строя» вводились уже специальные воинские чины, которые специальным Указом 1647 года были поделены на высшие, средние и низшие.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

цареве и великого князя службе з бояры и с воеводами или с легкими воеводами царева и великого князя для дела быть без мест». Эта же статья (7) лишала княжат, бояр и высоких дворян, оказавшихся во время похода под командованием воевод, более низкого происхождения, местничать с ними, установив, что «на цареве и великого князя службе быти с воеводами не по их отечеству, и в том их отечеству порухи никоторые нет». Единоначалие в армии устанавливалось статьей 2-ой этого указа, в которой прямо предусматривалось старшинство воеводы Большого полка как главного по отношению ко всем другим воеводам[1]. Судебник 1550 г изменил порядок выдачи отпускных грамот холопам, поставив их под определенный учет и запретил похолапливать детей боярских, проходивших военную службу[2], а Указом 1556 г. была введена обязательная регистрация этих грамот у московских казначеев[3], С.В. Шутков высказал предположение, что данная акция преследовала своей целью проведение учета лично свободного населения, которое могло бы пополнить ряды русского войска[4] с одной стороны, а с другой – прекращение пополнения холопства, в том числе и военного за счет детей боярских и дворянских.

Царским приговором о кормлениях и службе 1555-1556 гг. царь указал «всем людям как им вперед служить». Были также определены единые оброки по всем промыслам и землям и указан порядок их сбора непосредственно в царскую казну специально уполномоченными государственными чиновниками – дьяками. Боярам и вельможам (прежним кормленщикам) и воинам установить денежное жалованье из расчета «кому что достоит по отечеству и по дородству».

В этом же году в указе «О рассмотрении государьском» было установлено, что в связи с тем, что многие бояре и дворяне имеют большое количество земельных владений, «а службой оскудеша», так что «служба их не против государева жалованья и своих вотчин, - государь им уравнение творяше», определив единые нормы несения службы с вотчин и поместий : «со ста четвертей доброй угожей земли человек на коне и в доспехе в полном, а в дальний поход о двух конь» и тем, кто будет неукоснительно выполнять государев указ, он пожалует своим государевым жалованьем, а «тех, кто землю держит, а службы с нее не платит, на тех на самех имать деньги за люди». Делает это государь для того, чтобы воинская служба царская «безо лжи была и без греха вправду…»[5].

---

[1] См.: Законодательные акты Русского государства второй половины XVI в. – первой XVII в.. Л. 1986. С.29-30. См. также. ПСРЛ т. XIII. М. 2000. Ч. 2. с.267.

[2] Это положение получило свое дальнейшее развитие в Указе от 30 мая 1941 г который категорически запрещал оформлять служилые кабалы на детей боярских, в том числе и возрасте до 15 лет. См.: Законодательные акты Российского государства. С.195.

[3] *Российское законодательство X – XX вв. Т.*». С.115-116.

[4] См.: Шутков С.В. Военные реформы во второй половине XVI –первой половине XVIIвв.. Диссертация на соиск. уч. ст. кандидата юр. наук (по специальности 20.02.03). М. 1999. С.125. На правах рукописи.

[5] ПСРЛ Т.XIII. . С.268-269. В начале XVII в. (1604 г.) Соборным приговором нормы поставки экипированных воинских людей были уменьшены в два раза, но равенство между поместьями и вотчинами сохранялось. В дальнейшем сумма этих льгот расширялась. В 1641 г. им было предоставлено право приобретения земельных угодий на льготных основаниях, а служилым людям украинных городов

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Холопство полностью отменено не было, как хотел того Пересветов, но определенное облегчение положений служилых воинов, оказавшихся в долговых сетях, воспоследовало. Указом от 25 декабря 1557 года были отменены проценты по старым заемным кабалам, заключенным до принятия Указа, а по заключенным после его выхода и не выплаченным в течение пяти лет, проценты подлежали взысканию в половинном размере. В том случае, если погашению долга препятствовало отсутствие человека в связи с исполнением им служебного долга (находился на театре военных действий или в отъезде по делам), то ему предоставлялась рассрочка в погашении долга. В январе 1558 г. служилым людям дополнительно было предоставлено право не уплачивать проценты на залоговую сумму[1]. Таким образом, положение служилого человека значительно облегчалось. Конечно, Пересветов мечтал о более глубокой реформе в этом направлении, но следует отметить, что законодательство неуклонно следовало именно в этом направлении.

Несколькими указами, принятыми в 1555-1556 г. регламентировались условия добровольной службы.

Сбылось и предложение Пересветова о предоставлении льгот семьям погибших в боях воинов. Боярским приговором от 8 августа 1614 г. было разрешено отдавать поместье погибшего воина его родне. Это положение с более детальным перечислением родственников, имевших право на наследование поместья погибшего воина, подтверждалось указами от 1617, 1618 и 1620-х гг. Право на оставление за собой поместья погибшего служилого человека получили и дочери при выходе замуж. Указом 1936 г. определялась прожиточная дача вдовам и дочерям в этом же случае[2] . Таким образом, следует признать, что идея об обеспечении семей погибших воинов получила свое законодательное закрепление, причем не в столь отдаленное время.

Предложение Пересветова о предоставлении военным людям приобретать товары по месту службы и по льготным ценам было законодательно закреплено только в гл. 7 (ст.ст. 5 и 21) Соборного Уложения 1649 г. Причем практически в этих статьях идеи Пересветова получили свое полное выражение. Законодатель установил, что для ратных людей по указу царского величества допускается установление твердых цен на «людские и конские кормы» и запретил взимание «лишних денег» с ратных людей[3], причем цен, установленная для них, должна быть дешевле торговой цены[4].

было разрешено свободно (бесплатное) занятие пустых земель «для строения» с последующей припиской их к своим имениям. В том случае, если они эти именья обрабатывали или строились на них, то еще и освобождались на 15 лет от уплаты налогов. См.: Законодательные акты русского государства…С.227.

[1] См.: Законодательные акты русского государства… С.47-49.

[2] См.: Законодательные акты Российского государства. С.97,171.

[3] Российское законодательство X –XX веков. М., 1985. Т.3. С. 93.

[4] Там же. С. 95-96.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Таким образом, следует отметить, что намеченная Пересветовым тенденция расширения прав служилого человека неуклонно осуществлялась.

Получило законодательное закрепление (частичное) и право на денежное вознаграждение в зависимости от служебного положения, способностей и квалификации воина.

Идеи Пересветова о необходимости учреждения строгой системы военного управления на основе централизации и соподчинения нижестоящих органов вышестоящим, начали реализовываться еще при жизни мыслителя, а наиболее полное свое завершение они получили в Уставе 1647 г. «Учение и хитрость ратного строения пехотных людей», Соборном Уложении 1649 г. и, наконец, в Воинском Уставе Петра I.

Удивительная дальновидность мыслителя некоторым исследователям представляется невероятной, что и послужило выдвижению в историографии Пересветова версий о том, что такая глубина мышления и обширность программы реформ просто не под силу одному человеку. Высказывались мнения о том, что под легендарной фамилией Пересветова (Александр Пересвет – герой Куликовской битвы) скрывается группа образованных дворян, изложивших свои программные требования.

Д. Альшиц утверждает (вполне определенно), что «автором Большой Челобитной был Иван IV, а Сказания о Магмет-салтане – глава правительства А.Адашев. В подтверждение этой версии, Д.Альшиц ссылается на факт подробного осведомления Адашева «о реалиях жизни турецкого государства», о которых он получил «свежие впечатления» т.к. находился «в составе посольства к турецкому султану»[1]. Этот довод не может быть принят во внимание, так как целым рядом исследователей было доказано, что во-первых ссылка «на турский образец» давно бытовала в качестве литературного приема; а во вторых предложения, выдвинутые Пересветовым, по своему содержанию никакого отношения к реальной действительности Оттоманской империи и самому турецкому султану, правившему в XVI в. (Мохаммаду II) не имели.

Предположение, о том, что автором Большой челобитной является сам царь Иван Грозный, поскольку подобная смелость (какую высказал Пересветов в своих произведениях никому была бы не позволена и не прощена)[2] также не выглядит убедительным, ибо во все века и, как правило, во всех странах, находятся такие смельчаки и даже Пересветов у нас не единственный в этом роде. И.Т. Посошков написал смелую и открытую «Книгу о скудости и богатстве» на имя Петра I и окончил свои дни в Петропавловской крепости и, в отличие от Пересветова, личная нужда его к тому не побуждала[3], т.к. он был преуспевающим предпринимателем и беспокоился лишь о судьбах своего отечества. М.М.

[1] Аль Д. (Алшиц) Писатель Иван Пересветов и царь Иван Грозный. М. 2002. С.58-59.

[2] Там же. С.67.

[3] Пересветов в Малой челобитной жаловался на свои многочисленные тяжбы с соседями - землевладельцами, в результате которых он остался «наг, бос и пеш».

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Сперанский также сильно рисковал. Будучи сыном сельского священника, он добился положения первого человека при императоре и, видимо, составляя свой «План преобразования государства российского» гораздо менее заботился о сохранении своих привилегий, нежели о судьбах России. Это не говоря уже о подвиге декабристов, которые рисковали не только своим благополучием, но и своей жизнью, опять же в интересах отечества. Такие ситуации, безусловно, не встречаются ежедневно, но отрицать их не приходится. Второй довод заключался в том, что слишком многие предложения Пересветова получили реальное воплощение именно в реформах правительства Иана IV. Здесь необходимо отметить, что мысли реформатора были гораздо глубже тех реформ, в которых они получили свою реализацию: не было отменено холопство, не до конца лишились своих привилегий кормленщики, не получил полного воплощения и принцип оценки заслуг воинника по его делам, а не по роду и знатности; медленно шел процесс предоставления обеспечения семьям погибших воинов (практически он решался уже при Михаиле Федоровиче, а не при Иване IV) и мн. др. Если вести речь о судебной реформе Пересветова и его требовании «введения правды» во все сферы деятельности государства, то здесь мы столкнемся с полным противоречием взглядов реформатора и царя. Вызывает и смущение утверждение (притом неоднократное), что идеи, изложенные в произведениях Пересветова, позволили царю и его правительству осуществить политику компромисса с вельможами. Соглашаясь с мнением С.Б. Веселовского[1], представляется что никакой такой политики этот царь вообще не проводил[2].

А.А. Зимин предпринявший фундаментальное исследование всех произведений, атрибутируемых Пересветову, убедительно доказал историчность данного персонажа[3]. Никаких новых фактических данных в подтверждение гипотезы Д. Альшица и его сторонников, на сегодняшний день в науке не появлялось. Кстати, стало почему-то модным сомневаться в подлинности личности авторов минувших эпох. Так А.К. Попов выражает сомнение (правда, в значительно

[1] Веселовский С. Б. Исследования по истории опричнины. М., 1963.

[2] Кстати сомнительно и само это утверждение о возможности заключения компромисса между классами или даже большими социальными группами.

[3] См.: Сочинения Пересветова.// Публ. и комментарии А.А. Зимина М-Л., 1953; Зимин А.А. Пересветов и его современники. М., 1958.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

более осторожной форме, нежели Д.Альшиц) о том, мог ли писатель-крестьянин изложить идеи, которые находились в основании всех преобразований Петра I[1].

История наша интересна и, как всякая история, полна тайн, но для их разгадки все-таки нужны веские и убедительные доводы, а лучше всего –новые фактические материалы, однако, как представляется, и высказанные предположения не лишены интереса и полезны уже хотя бы тем, что стимулируют дальнейшие поиски истины.

[1] См.: Попов А.К. Загадка И.Т. Посошкова // Предтеча. Под ред. Ю.М. Осипова и Е.С. Зотовой. М., 2003.– С.116-142.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 107-115.

В. Н. Орлова

ПРОБЛЕМЫ УСТАНОВЛЕНИЯ ОСНОВАНИЙ ВОЗМЕЩЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВРЕДА ЗДОРОВЬЮ ГРАЖДАН, ПОЛУЧЕННОГО ИМИ В РЕЗУЛЬТАТЕ ТЕХНОГЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В научной литературе техногенная опасность предприятий[1] рассматривается в двух аспектах:

- в виде негативного воздействия правомерно осуществляемой деятельности на окружающую среду (природные объекты);
- как источник техногенной и экологической опасности.

Данные аспекты техногенной опасности предприятия проявляются в том, например, что, при аварии на предприятии, поражающие факторы (огонь, опасные химические, радиоактивные вещества, ударная волна и др.) одновременно воздействуют на население, другие предприятия и на природные объекты. В свою очередь, перечисленные техногенные поражающие факторы, могут становиться самостоятельным источником экологической опасности, воздействуя на тот или иной природный объект (воздух, воду и т.п.). По своему характеру воздействие антропогенных факторов внешней среды на здоровье человека является, как правило, региональным. Это подтверждается данными экспертов Всемирной Организации Здравоохранения (ВОЗ). По ним более 70% нарушений здоровья населения определяются образом и условиями жизни, труда и окружающей средой. Воздействие химических, физических, биологических и социальных факторов среды приводит к снижению адаптационных механизмов, уровня здоровья населения, росту заболеваемости и ухудшению демографических показателей.[2]

Одними из основных показателей антропогенной нагрузки на жителей городов и промышленных центров является количество и химический состав выбросов в атмосферу от стационарных (промышленные предприятия) и подвижных (транспорт) источников в год на 1 человека. Известно, что количество химических соединений, синтезированных учёными, превышает 4 млн. Многие из них широко используются не только в научных лабораториях, но и в различных производственных процессах. Это нередко сопровождается поступлением их в атмосферу, реже в водоёмы, загрязнением среды обитания человека. За последние десятилетия в атмосферу выброшено более миллиона тонн никеля, столько же

---

[1] Г.П.Серов. Экологический аудит. Концептуальные и организационно-правовые основы. – М.: «Экзамен», 2000г., с.75.

[2] А.С. Фаустов «Гигиеническая оценка воздействия антропогенных факторов внешней среды на здоровье населения (на примере г.Воронежа и области)». Спецвыпуск «Научно-медицинского вестника Центрального Черноморья». Воронеж. 2003; примерно аналогичные данные ВОЗ приводятся в материалах к Докладу Уполномоченного по правам человека в Российской Федерации, связанных с *нарушением экологических прав граждан в России*. – Зеленый мир. 2003, № 3-4, с.5.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

кобальта, по 1, 5 млн. тонн мышьяка и кремния, большое количество свинца, серо-, углерод- и азотосодержащих и других соединений.

Медицинскими исследованиями выявлена достоверная связь частоты заболеваний глаз, пищевой аллергии, болезней органов дыхания, пищеварения, врождённых пороков сердца с загрязнённостью почвы отдельными элементами. Эти связи получены между частотой заболевания почек и концентрацией таких тяжёлых металлов как ванадий, стронций, галлий, кобальт, молибден, на что указывают высокие коэффициенты корреляции: от 0,86 до 0,9. Методом регрессионного анализа была также рассчитана степень достоверности частоты заболеваний почек у детей в зависимости от концентрации тяжёлых металлов и практически в 100% влияет на частоту возникновения указанных заболеваний.[1]

Воздействие на здоровье население внешней среды, загрязненной тяжелыми металлами, проявляется в виде изменений в иммунной, эндокринной, кроветворной, нервной, сердечно-сосудистой и других системах человека.

Медицинские исследования позволили установить наличие достоверной связи содержания в воздухе и почве солей тяжёлых металлов и их негативном влиянии на уровень интеллектуального развития детей и подростков при концентрациях на уровне ПДК. Рассчитаны также коэффициенты канцерогенного риска здоровью детского населения для свинца и оксида хрома, никеля, меди, цинка, кадмия, марганца.[2] Они указывают на причинно-следственную связь между загрязнением природной среды и заболеваемостью граждан, проживающих на загрязненной территории. Такая причинно-следственная связь достаточно хорошо проиллюстрирована в материалах к Докладу Уполномоченного по правам человека в разных регионах Российской Федерации, где наблюдается превышение допустимых концентраций загрязнителей в атмосфере, водах и почве.[3]

Основные понятия, связанные с воздействием окружающей среды на здоровье человека, даются в Законе Украины «Об обеспечении санитарного и эпидемического благополучия населения» (ст.1). Под вредным воздействием на здоровье человека понимается воздействие факторов среды жизнедеятельности, создающих угрозу здоровью, жизни или трудоспособности человека либо здоровью будущих поколений. Под факторами среды жизнедеятельности понимаются любые

---

[1] В. П. Ситникова, Т. Л. Настаушева, В. Н. Пенкин. Результаты исследования влияния тяжёлых металлов на мочевую систему детей урбанизированных территорий. Геоэкологические проблемы устойчивого развития городской среды. Воронеж, с. 170-171.

[2] А.С. Фаустов «Гигиеническая оценка воздействия антропогенных факторов внешней среды на здоровье населения (на примере г.Воронежа и области)». Спецвыпуск «Научно-медицинского вестника Центрального Черноморья». Воронеж. 2003.

Следует отметить, что заболевания у граждан возможно могут быть связаны не только с загрязнением окружающей среды, но и с ее геофизическими особенностями. Так, например, по данным украинских ученых на развитие анемических состояний у детей может влиять биотоп местности, характеризующийся дефицитом многих микроэлементов, в том числе йода и железа. – В.Бебешко, Е.Бруслова. Полидефицитные анемии у детей. – Doctor, №6, 2003,с.70-72.

[3] *Нарушение экологических прав граждан в России.* -Зеленый мир. 2003, № 3-4, с.5-10.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

биологические (вирусные, прионные, бактериальные, паразитарные, генетически модифицированные организмы, продукты биотехнологии и т.п.), химические (органические и неорганические, природные и синтетические), физические (шум, вибрация, ультразвук, инфразвук, тепловое, ионизирующее, неионизирующее и другие виды излучения), социальные (питание, водоснабжение, условия быта, труда, отдыха, обучения, воспитания и т.п.) и другие факторы, которые воздействуют или могут воздействовать на здоровье человека либо на здоровье будущих поколений. Из законодательного определения вредного воздействия на здоровье человека следует, что санитарные нормы могут применяться достаточно широко как в качестве правовых оснований возмещения экологического вреда, так и производственного вреда, нанесенного жизни и здоровью граждан.

Вместе с тем данный закон не содержит процедуры установления виновности лица за нанесение экологического вреда жизни и здоровью граждан и не указывает правовых оснований, по которым пострадавшим гражданам можно предъявлять иски о возмещение вреда жизни и здоровью. Такие основания даются в кодексе законов о труде и гражданском кодексе Украины.

Закон Украины «Об охране окружающей природной среды» (ст.69)[1] обеспечивает право граждан на защиту их жизни и здоровья от экологического вреда лишь в рамках гражданского законодательства, которым определяется общее положение о возмещении вреда, в том числе экологического. Поэтому в процессе правоприменительной практики, по искам граждан о возмещении им экологического вреда жизни и здоровью, приходится руководствоваться общими положениями гражданского кодекса Украины.

По трудовому законодательству Украины в соответствие с Законом «Об общеобязательном государственном социальном страховании от несчастного случая на производстве и профессионального заболевания, повлекших утрату трудоспособности»[2], основанием возмещения вреда жизни и здоровья потерпевшего лица является факт несчастного случая на производстве и профессиональное заболевание, повлекшие утрату трудоспособности при наличии причинно-следственной связи между ними. Такой вред возмещается потерпевшим лицам Фондом социального страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний. Собственники предприятий, на которых произошел несчастный случай, обязаны по данному закону возместить задолжность по платежам в счет возмещения ущерба, причиненного его работнику.

В экологическом законодательстве основанием возмещения вреда указан лишь источник повышенной экологической опасности. В остальных случаях потерпевшее лицо имеет право на его возмещение по основаниям, указанным в гражданском законодательстве. Однако в гражданском законодательстве основное внимание

[1] Ведомости Верховной Рады Украины. - 1991. - №41. - Ст.546.
[2] Ведомости Верховной Рады Украины. - 2001. - №4. - Ст.21.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

уделяется возмещению вреда жизни и здоровью граждан, который наносится в процессе производственной деятельности или несчастного случая.

Возмещение экологического вреда, нанесенного здоровью граждан, при осуществлении экологически опасной деятельности или эксплуатации экологически опасных объектов, как источников повышенной опасности, предусматривается тогда, когда нарушены правила экологической безопасности. При этом действующим законодательством не указываются правовые основания, по которым граждане имеют право требовать возмещения экологического вреда от собственника или уполномоченного им лица техногенно-опасных предприятий. Проведенный анализ законодательства Украины, научной и учебной литературы позволяет назвать в качестве правового основания возмещения экологического вреда здоровью граждан юридический состав. Юридический состав предполагает наступление нескольких фактов: загрязнение окружающей среды или отдельных ее компонентов сверх установленных санитарно-гигиенических нормативов и установление причинно-следственной связи между негативным воздействием окружающей среды и наличием заболевания или наступления смерти потерпевшего. Каждый из перечисленных юридических фактов должен доказываться в установленном законом порядке.

Методика установления наличия загрязнения среды жизнедеятельности различными опасными для человека факторами, превышающими санитарно-гигиенические нормативы, определяется санитарным законодательством, а установление размера ущерба жизни и здоровью потерпевших определяет суд путем назначения и проведения соответствующей судебной экспертизы.

В медицине[1] выделяют следующие объекты гигиенического нормирования:

- предельно допустимые концентрации (ПДК) вредных химических примесей в воздухе (населенных мест, рабочей зоны), воде, почве, продуктах питания;
- предельно допустимые уровни (ПДУ) и дозы (ПДД) вредно действующих физических факторов среды антропогенного происхождения: пыль, шум, вибрация, электромагнитная энергия различного диапазона частот, радиоактивные изотопы и т.п.;
- оптимальные и допустимые (минимальные и максимальные) параметры микроклимата, освещения, солнечного или ультрафиолетового облучения, атмосферного давления и т.п. условий;
- оптимальный и допустимый состав суточного пищевого рациона и питьевой воды.

Из перечня основных объектов гигиенического нормирования видно, что они могут быть условно разделены на две группы. К первой группе относятся факторы антропогенного происхождения, способные оказать преимущественно вредное воздействие и не являющиеся необходимыми для нормальной жизнедеятельности (производственная пыль, шум, вибрация, ионизирующее излучение и др.) – для них

[1] Габович Р.Д., Познанский С.С., Шахбазян Г.Х. Гигиена. – Учебник. – 3-е изд. Киев: Вища школа. Головное издательство. 1983. с.11-15.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

устанавливаются только ПДК, ПДУ и ПДД. Ко второй группе относятся факторы природной среды, в определенных условиях необходимые для жизнедеятельности (пищевые вещества, солнечная радиация, микроклиматические факторы и др.). В тех случаях, когда фактор оказывает на организм человека не только непосредственное (физиологическое), но и опосредованное (через окружающую среду) действие, при разработке гигиенических нормативов изучаются все виды возможного влияния.

С юридической точки зрения санитарно-гигиенические нормативы следует рассматривать как показатель степени опасности вредного воздействия техногенной деятельности предприятия на окружающую среду. В учебной литературе санитарно-гигиенические нормативы выступают показателями качества окружающей среды применительно к здоровью человека и подразделяют их на нормативы качества (ПДК – предельно допустимые концентрации вредных химических веществ и биологических агентов и МДУ – максимально допустимых уровней физических факторов) и нормативы санитарных (защитных) зон.[1] Санитарно-гигиенические нормативы определены далеко не по всем видам вредного воздействия, т.е. во многих случаях оно никак не регламентируется. Более того, для значительного количества видов воздействия нормативы в ближайшее время просто не могут быть установлены, в силу того, что отсутствует техническая возможность контролировать их соблюдение.[2]

Важной проблемой гигиенического нормирования является представление о пороге вредного действия. Ряд исследователей считают, что необходимо отличать порог биологического и порог вредного действия, так как до определенных пределов физиолого-биохимические сдвиги, возникающие при воздействии на организм фактора среды, находятся в рамках адаптационно-приспособительных реакций. Лишь когда они выходят за их пределы, в компенсаторно-приспособительную зону, действие их можно расценивать как вредное, т.е. физиолого-биохимические сдвиги приобретают гигиеническую значимость. Следовательно, порогом вредного действия вещества на организм человека является та минимальная концентрация его в объекте окружающей среды, при воздействии которой в организме возникают изменения, выходящие за пределы физиологических приспособительных реакций. Однако грань между адаптационным и компенсаторным уровнем приспособительных реакций настолько условна, что, считают медики, правильнее считать порогом действия любое статистически достоверное отклонение физиолого-биохимических показателей у людей, проживающих на загрязненной территории по сравнению с состоянием здоровья граждан, проживающих на незагрязненных территориях.

---

[1] Экологическое право. Курс лекций и практикум/ Под ред. Ю.Е.Винокурова. – М.: Изд. «Экзамен», 2003, с.102.

[2] Горбачев А.Н. Некоторые проблемы совершенствования законодательства о зонах экологического неблагополучия. – Государство и право, 1999, №2, с.48-54.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Нарушение ПДК, ПДВ, норм радиационной безопасности (НРБ), санитарно-эпидемиологических норм и правил (СанПин) субъектами хозяйствования и предпринимательства в процессе производственной деятельности служит юридическим основанием признать их в качестве субъектов экологического правонарушения, посягающих своими действиями на конституционные права граждан на благоприятную среду обитания.

Недостатком существующей системы санитарно-гигиенических норм является то, что они:

- ориентированы исключительно на здоровье человека и не учитывают условий сохранности и стабильности природных экосистем;

- не учитывают суммарный эффект поступления загрязняющего вещества из разных компонентов среды. Например, поступление в организм из воздуха, с водой и пищей пестицидов в объемах, не превышающих установленные ПДК для разных сред, в сумме может превысить безвредную дозу;

- в значениях ПДК не всегда удается установить отдаленные эффекты их воздействия, такие как генные мутации, которые передаются и накапливаются в скрытом состоянии;

- не учитывают эффекта комулятивности и передачи вредных веществ по трофической цепи.

Расчеты большинства ПДК базируются на оценке прямого воздействия отдельно взятого загрязняющего вещества, тогда как воздействуют вещества комплексно, а, вступая в реакции, образуют новые, иногда более токсичные соединения. Существующая практика нормирования выбросов загрязняющих веществ от промышленных предприятий предусматривает использование фоновой концентрации, при этом не учитываются выбросы непроизводственных источников – жилых зданий, мест свалок.

Перечисленные недостатки существующей системы санитарно-гигиенических норм предельно допустимых концентраций (ПДК) показывают, что с их помощью установление причинно-следственной связи между загрязненной окружающей средой и здоровьем человека проблематично.

Выход из создавшегося положения некоторыми учеными[1] видится в разработке экологических нормативов. Экологическое нормирование направлено на обеспечение такого качества окружающей среды, при котором возможны нормальное развитие и функционирование экологических систем, включая человека. Оно обеспечивается путем изучения характера и закономерностей распространения, накопления, деструкции, трансформации загрязняющих веществ в экосистемах, их переход из одной среды в другую. Это позволит учитывать отдаленные эффекты воздействия на здоровье человека (например, генные мутации), эффект комулятивности и другие. В настоящее время общепризнанного определения понятия экологического норматива не существует. По мнению

[1] Абрамова Л.К. Разработка первых экологических нормативов // Зеленый мир.– 2000.– № 21/22.– С. 21.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

ПРОБЛЕМЫ УСТАНОВЛЕНИЯ ОСНОВАНИЙ ВОЗМЕЩЕНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВРЕДА ЗДОРОВЬЮ ГРАЖДАН, ПОЛУЧЕННОГО ИМИ В РЕЗУЛЬТАТЕ ТЕХНОГЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Н.Ф.Реймерса,[1] экологический норматив – это степень максимально допустимого вмешательства человека в экосистемы, обеспечивающий сохранение для экосистем желательных структурно-динамических качеств. Из определения следует, что экологический норматив может стать правовым основанием установления степени вины субъектов хозяйствования или предпринимательской деятельности в создании опасных для жизни и здоровья человека условий. Разработка концепции экологического нормирования, по мнению специалистов, находится на начальном этапе.

В виду отсутствия официально утвержденной методики определения ущерба здоровью человека от загрязнения окружающей природной среды и единой судебной практики по данной проблеме представляется перспективным и наиболее верным решение проблемы возмещения ущерба гражданам от неблагоприятного экологического воздействия в форме специальных экологических пособий и введения экологических льгот. Такая форма возмещения ущерба оправданна при массовых случаях загрязнения природной среды, когда потерпевшими являются десятки и тысячи граждан.[2] В Украине она применяется в отношении лиц, пострадавших в результате аварии на Чернобыльской АЭС.[3]

Несмотря на то, что наличие вредных факторов в окружающей среде с превышением установленных санитарно-гигиенических норм не позволяет достоверно утверждать о возникновении отклонений в здоровье человека, наличие определенных физиологических и генетических отклонений и заболеваний у граждан, проживающих или находящихся (находившихся) на загрязненной территории может свидетельствовать о превышении порога вредного воздействия на их организм.

Именно установление опасных факторов в окружающей среде с превышением установленных санитарно-гигиенических нормативов и наличие высокой заболеваемости населения, проживающего или находящегося на загрязненной территории, дает основание предполагать о наличие причинно-следственной связи между ними. Специалистами отмечается,[4] что, несмотря на законодательное закрепление права на компенсацию, добиться компенсации материального ущерба, причиненного экологическим правонарушением, в полном объеме практически не возможно по разным причинам:

- в виду трудности всесторонней и объективной оценки ущерба;
- из-за сложности определения конкретного виновного в нанесении данного ущерба при одновременном воздействии не одного, а, как правило, нескольких загрязнителей и другим причинам.

---

[1] Реймерс Н.Ф. Словарь-справочник «природопользования». М., Мысль, 1999, с.307.

[2] Экологическое право. Курс лекций и практикум / Под ред. Ю.Е.Винокурова.– М.: Издательство «Экзамен», 2003.– С. 252-253.

[3] См. Закон Украины «…о чернобыльцах».

[4] Нарушение экологических прав граждан в России. - Зеленый мир. 2003, № 3-4, с.10-12.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

На практике этот вопрос может быть решен в отношении жителей, проживающих на местности, официально объявленной зоной чрезвычайной экологической ситуации, в отношении жертв специальных загрязнений (например, радиационных), либо в случае развития безусловно экологозависимых заболеваний.

Если исходить из того, что правовым основанием возмещения экологического вреда здоровью граждан служит юридический состав, то, как видно из изложенного, его доказывание имеет свои сложности как на стадии установления факта загрязнения окружающей среды опасными для человека факторами, превышающими санитарно-гигиенические нормативы, так и установление причинно-следственной связи между негативным воздействием окружающей среды и возникновением заболевания или наступлением смерти потерпевшего.

Изложенное позволяет сделать следующие выводы. Правовыми основаниями, по которым граждане имеют право требовать возмещения экологического вреда от собственника или уполномоченного им лица техногенно-опасных предприятий является наступление нескольких юридических фактов: загрязнение окружающей среды или отдельных ее компонентов сверх установленных санитарно-гигиенических нормативов и установление причинно-следственной связи между негативным воздействием окружающей среды и наличием заболевания или наступления смерти потерпевшего. Каждый из перечисленных фактов должен доказываться в установленном законом порядке.

Показателем степени опасности вредного воздействия техногенной деятельности предприятия на окружающую среду выступают санитарно-гигиенические нормативы.

Порогом вредного действия вещества на организм человека является та минимальная концентрация его в объекте окружающей среды, при которой в организме возникают изменения, выходящие за пределы физиологических приспособительных реакций. Однако грань между адаптационным и компенсаторным уровнем приспособительных реакций условна. Медики считают, что правильнее считать порогом действия любое статистически достоверное отклонение физиолого-биохимических показателей у людей, проживающих на загрязненной территории, по сравнению с состоянием здоровья граждан, проживающих на экологически благополучных территориях.

Проблемы установления оснований возмещения экологического вреда здоровью и жизни граждан, полученного ими в результате техногенной деятельности заключаются:

в отсутствии законодательной процедуры установления виновности лица за нанесение экологического вреда жизни и здоровью граждан;

санитарно-гигиенические нормативы определены далеко не по всем видам вредного техногенного воздействия на окружающую среду. Значительное количество таких воздействий не могут быть установлены из-за отсутствия технической возможности контролировать их соблюдение;

существующая система санитарно-гигиенических норм ориентирована исключительно на здоровье человека и не учитывает условий сохранности и

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

стабильности природных экосистем; суммарный эффект поступления загрязняющих веществ из разных компонентов среды; в значениях ПДК не всегда удается установить отдаленные эффекты их воздействия; эффекта коммулятивности и передаче вредных веществ по трофической цепи;

расчеты большинства ПДК базируются на оценке прямого воздействия отдельно взятого загрязняющего вещества, тогда как воздействуют вещества комплексно, а, вступая в реакции образуют новые иногда более токсичные вещества.

Существуют и иные проблемы, затрудняющие установку правовых оснований, по которым можно виновных лиц привлекать к юридической ответственности.

Одним из вариантов выхода из создавшегося положения ученые видят в разработке экологических нормативов, с помощью которых определялась бы степень допустимого воздействия вмешательства человека в экосистемы и на этой основе определять степень вины субъектов хозяйствования или предпринимательской деятельности.

Важную роль в разрешении проблем установления причинно-следственной связи между неблагоприятным состоянием окружающей среды и заболеваниями граждан призван сыграть экологический аудит. Его выводы по загрязненной местности (территории) и частотой выявленных заболеваний граждан, проживающих на ней, по сравнению с другими местностями (территориями) также следует рассматривать в качестве правового основания привлечения виновных лиц к юридической ответственности.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 116-123.

О. Ю. Коломієць

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ЮРИДИЧНИХ ТОВАРИСТВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

У другій половині XIX – на початку XX ст., одразу після аграрної реформи 1861 р., по всій Російській імперії, в тому числі і в Україні, що перебувала в її складі, почалося творення юридичних товариств на громадських засадах. Проблема вивчення історії становлення та діяльності цих організацій в Україні в дорадянські часи, на наш погляд, є досить актуальною. По-перше, наукові громадські організації другої половини XIX – початку XX ст. залишили помітний слід у вітчизняній науці, техніці, культурі, громадсько-політичному житті. І серед наукових самодіяльних об'єднань гуманітарного профілю найбільш поширеними і впливовими були саме юридичні товариства. Вони стали центрами гуртування широких верств російської та української інтелігенції. В цих своєрідних професійних клубах правники одержували можливість вільного інтелектуального спілкування і дослідження теоретичних та прикладних проблем правознавства, не затиснутих лещатами офіційної науки. Юридичні товариства відігравали помітну роль у політичному житті країни, впливаючи на формування суспільної думки, ліберальної за своєю сутністю, а значить - опозиційної урядові. А тому дослідження діяльності цих товариств дозволяє повніше відтворити суспільно-політичне становище на межі двох століть – XIX і XX, як у Росії взагалі, так і в Україні, зокрема. По-друге, досвід роботи наукових юридичних товариств дорадянських часів може стати у нагоді у нашому сьогоденні, яке теж проходить на зламі століть. А як свідчать спеціалісти, такі переломні епохи мають багато спільних рис і в політиці, і в економіці, і в культурі та науці. Важливим надбанням дорадянських юридичних товариств, яким могли б скористатися сучасні подібні утворення, є їх активна робота в напрямках: поєднання теоретичних розробок з практичним життям, поширення правових знань і відомостей у суспільстві (правова культура і свідомість нашого народу і сьогодні залишаються все ще на низькому рівні), обговорення найактуальніших юридичних проблем поточного періоду, сприяння вдосконаленню юридичної освіти, допомога молодим ученим-юристам у їх подальшій науково-дослідницькій роботі. Місцеві юридичні товариства могли б активізувати юридичну видавничу діяльність із різних галузей права. По-третє, діяльність юридичних товариств дорадянського періоду залишається ще мало дослідженою.

Так, безпосередньо створення та діяльності юридичних наукових товариств за радянських часів знайшли відображення у працях А.Д.Степанського [1] та А.Г.Горіна [2, с. 117-123], а з проголошенням незалежної України цю проблему студіювали Б.Переженяк, М.Подрезова [3], І.Б.Усенко [4, с. 105-113], С.Максимова [5, т.3, с. 65; 6, т. 3, с. 94; 7, т. 4, с. 242].

Проте синтетична наукова праця з історії започаткування та діяльності вітчизняних юридичних наукових товариств XIX – початку XX ст. з в історико-юридичній науці на сьогоднішній день відсутня.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШИХ ВІТЧИЗНЯНИХ ЮРИДИЧНИХ ТОВАРИСТВ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

У даній статті автор ставить своїм завданням висвітлити історію творення вітчизняних юридичних товариств, більш докладно розглядаючи організації, що створювалися при університетах, які в дорадянські часи вважалися провідними центрами розвитку науки.

Ідея започаткування юридичних товариств прийшла в Росію та в Україну з-за кордону. Так, у 50-і – на початку 60-х рр. XIX ст. у Західній Європі виникли Тулузька академія законодавства (1851 р.), Лондонське юридичне товариство (1855 р.), Берлінське юридичне товариство (1858 р.), Мадридська академія правознавства і законодавства (1860 р.), Мюнхенське юридичне товариство, Віденське юридичне товариство та ін. Основна мета діяльності цих товариств, як свідчать їх статути, полягала у сприянні розвитку правничої науки та співпраці юристів науковців і практиків [8].

У Російській імперії юридичні товариства стали з'являтися тільки після відміни кріпосного права в 1861 р. і в період проведення інших реформ. Хоча, як свідчать сучасники, в пресі про необхідність утворення громадських організацій правників почали говорити ще в 1860 - 1861 рр., а в Астрахані та Іркутську навіть приступили до практичного втілення в життя цих задумів. У квітневому випуску за 1862 р. «Журналу Министерства юстиции» було надруковано «Проект устава русского юридического общества» анонімного автора. В період підготовки та впровадження судових статутів 1864 р. у різних регіонах держави масово виникали об'єднання, гуртки, зібрання правознавців як практиків, так і науковців для обговорення нововведень, передбачуваних реформою судоустрою та судочинства. Разом з тим, бурхливий розвиток капіталістичного виробництва в пореформеній Росії створював об'єктивні передумови для підвищення ролі науки в юридичному оформленні суспільних відносин. У країні виник надзвичайний попит на юридичну літературу та періодику, з'явилася гостра необхідність у розширенні тематики юридичних досліджень. Прискорений розвиток юридичної науки та освіти був необхідний і для підготовки висококваліфікованих кадрових працівників для пореформеного суду, прокуратури і щойно створеної адвокатури. Виникала нагальна потреба в такій організації наукових студіювань, яка б допускала колективну працю вчених, забезпечувала б тісний зв'язок науки з практикою. Всім цим вимогам у дорадянські часи найбільшою мірою відповідали громадські об'єднання – юридичні товариства. Процес їх творення в Російській імперії йшов досить повільно і болісно. Ліберальні за своїм спрямуванням, товариства надто складно вписувалися у життя країни, яка тільки робила перші кроки на шляху до прогресу і була сповнена феодальними пережитками, включаючи і державно-правову надбудову. Про це наочно свідчили і контрреформи, і політична реакції, що розпочалася у 80-і рр. XIX ст. Спеціалісти стверджують, що тільки на початку XX ст. у Російській імперії виникла достатньо розгалужена мережа більш-менш зрілих юридичних товариств. Але навіть у свої кращі часи, на відміну від інших товариств, юридичні не отримали можливості створити координуючий центр для своєї діяльності в межах усієї країни. Всі намагання, що робилися в цьому напрямку, натикалися на стійку протидію бюрократичного апарату, який стояв на сторожі самодержавних порядків. Тільки раз у дорадянські часи, в 1875 р., юристи Росії спромоглися зібратися на

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

загальноросійський з'їзд, дозволений урядом «у якості експерименту». Не зважаючи на досить обмежений порядок денний, що укладався під суворим наглядом цензури, з'їзд мав великий резонанс у правничих колах. Це не сподобалося представникам урядової адміністрації, а тому в подальшому клопотання представників юридичного цеху на проведення подібних форумів визнавалися несвоєчасними і категорично відхилялися [4, с. 106].

За підрахунками російського правознавця А.Г.Горіна, в дореволюційні часи в Російській імперії існувало 20 юридичних товариств (щоправда, науковець допустився помилки й одне і теж товариство порахував двічі під різними назвами – спочатку як Новоросійське, а потім як Одеське). Отже, з уточненням, юридичних товариств було 19: Московське, Петербурзьке, Казанське, Кавказьке, Курське, Київське, Одеське (при Новоросійському університеті), Катеринославське, Ярославське, Харківське, Катеринодарське, Саратовське, Бакинське, Юр'ївське, два Варшавських, Томське, Приамурське, Благовіщенське [2, с. 118]. Професор І.Б.Усенко в своїй статті згадує ще й гуртки, так звані юридичні бесіди, що діяли впродовж короткого терміну в українських містах Катеринославі (1863 р.), Кам'янці-Подільському (1863-1864 рр.), Херсоні (1865), Керчі (1866 р.) та Миколаєві (1866 р.) [4, с.106]. Як бачимо, обидва науковці до своїх переліків включили Катеринославське товариство. Тоді буде логічним до реєстру А.Г.Горіна додати ще чотири українських товариства (якщо Горін визнає повноцінним Катеринославське юридичне товариство, то чому б не визнати й інші, що стоять в одному ряду у списку Усенка). Отже, можна зробити висновок, що в другій половині XIX - на початку XX ст. у межах Російської імперії офіційно діяло 23 юридичних товариства. Статистичні дані, які містяться у звітах товариств, дають можливість визначити приблизну кількість членів вітчизняних юридичних товариств - близько 1,5 тис. чоловік [2, с. 118].

Першим у Росії науковим правничим товариством з офіційно затвердженим статутом стало Московське юридичне товариство, започатковане в 1865 р. У ньому працювали провідні спеціалісти різних галузей права: М.М.Ковалевський, С.А.Муромцев, І.М.Остроглазов, Н.Сергієвський, Д.А.Дріль і багато інших. Саме із середовища діячів цього товариства вийшла ініціатива скликання в 1875 р. з'їзду російських юристів. Але чи не найбільшою заслугою в діяльності Московського наукового юридичного товариства став випуск періодичних видань. Спочатку товариство заснувало "Юридическую газету", яка виходила в 60-ті роки XIX ст. в кількості 1200 примірників, а згодом зважилося на більш солідне видання - періодичний журнал «Юридический вестник». Він виходив у світ з незначними перервами з 1868 р. до 1892 р. З самого початку свого існування журнал був виключно юридичним (у досить вузькому розумінні цього поняття), тобто розробляв питання кримінального і цивільного права та процесу. Переломний етап у діяльності часопису настав у 1875 р, коли нові співробітники «Юридического вестника» Муромцев і Ковалевський запровадили на сторінках видання проблематику історії та філософії права. Згодом учені Янжул, Чупров, Зібер та Комаровський збагатили журнал питаннями політичної економії, фінансів і

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

міжнародного права. Часопис відстоював реформаторство Олександра II, особливо реформи самоврядування – земську та міську, впровадження свободи слова, суду присяжних, гласності в судочинстві тощо. Це видання було дійсно видатним явищем у галузі юридичної науки. Але для юристів-практиків він був занадто складним і зарозумілим. Цим пояснюється досить незначна кількість його передплатників – не більше 1100. А цей факт свідчить, що проблема фінансування цього видання у всі часи була для Московського юридичного товариства справою непростою. До того ж, наприкінці 1892 р. було винесено урядове рішення про піддання журналу цензурі (далися взнаки його ліберальні переконання). Товариство сприйняло цю акцію як образу на адресу своїх діячів і ухвалило рішення про закриття журналу [9, с. 412-413].

Петербурзьке юридичне товариство постало 22 січня 1876 р. Відомо, що на час святкування свого 5-річчя товариство об'єднувало у своїх лавах 297 членів. З самого початку існування воно поділялося на три відділення: цивільного права і судочинства, кримінального права і адміністрації. Спираючись на положення статуту, Товариство збиралося на загальні зібрання двічі на рік для вирішення організаційних питань [10]. Крім того, відділення проводили власні засідання, на яких виголошувалися й обговорювалися наукові доповіді. Спочатку кожне наукове повідомлення подавалося до редакційної комісії відділення, а вже після його схвалення виносилося на публічний розгляд [11, с. 3-13]. У доповідях членів Петербурзького юридичного товариства Н.І.Стояновського, О.Ф.Коні, А.К.Ріхтера, А.О.Гордона, Н.М.Коркунова, А.Д.Градовського Н.Д.Сергієвського, М.В.Красовського, В.Д.Кузьміна-Караваєва та ін. розроблялися проблеми меж губернаторської влади, всестанової волості, земських прибутків, впливу земств на розвиток народної освіти тощо. Тексти заслуханих доповідей друкувалися як додатки до протоколів засідань цивільного, кримінального або адміністративного відділень, а також у часописі товариства "Вестник права" [12]. Взагалі, видавнича діяльність вимагала значних фінансових витрат, які часто покривалися за рахунок дотацій самих товариств або окремих заможних юристів. Відомо, наприклад, що тільки в 1904-1905 рр. редактори "Вестника права" витратили на його видання 17 тис. власних заощаджень [13, с. 286].

В Україні першим постало Катеринославське юридичне товариство, засноване у липні 1863 р. як громадське об'єднання судових працівників]. Сформоване виключно з юристів-практиків, воно головним завданням вважало сприяння судовій реформі 1864 р., підготовку кваліфікованих кадрів для її здійснення, а також поширення та популяризацію юридичних знань у середовищі народних мас [14]. Товариство відзначалося своїми надто ліберальними поглядами, які особливо активно висловлювало під час революції 1905-1907 рр. Вже навесні 1905 р. Катеринославське товариство разом з іншими юридичними організаціями Росії висунуло ідею рівності всіх підданих російського імператора перед законом, вимагаючи недоторканості особи, свободи слова, друку, віросповідань, утворення спілок, проведення конституційних перетворень, залучення народних представників до законотворчої діяльності. Крім того, воно ініціювало подання до урядових

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

структур петицій з пропозиціями утвердження принципу незалежності і незмінності складу представників судової влади.

Київське юридичне товариство було започатковане при університеті св. Володимира в 1877 р. і поклало початок створенню в Україні наукових юридичних товариств. Згідно статуту, ця організація ставила за мету «розроблення вітчизняного права, налагодження зв'язків між юристами, як теоретиками, так і практиками, надання їм можливості знаходити як підтримку в їх працях, так і середовище для їх виголошення й обговорення» [15, с. 95-98]. Серед діячів Київського юридичного товариства були В.Г.Демченко, Г.В.Демченко, О.Ф.Кістяківський, К.А.Митюков, В.І.Синайський, В.О.Удінцев та інші. Товариство мало друкований орган – щорічник "Труды Киевского юридического общества, состоящего при императорском университете Св. Владимира», де вміщувало кращі доповіді своїх членів. Серед досліджень київських науковців слід назвати їх роботу над підготовкою до видання пам'ятки українського права "Права, за якими судиться малоросійський народ". Протоколи своїх засідань та звіти про діяльність ця організація публікувала як окремими виданнями, так і на сторінках журналу "Университетские известия".

При Київському юридичному товаристві було започатковано з ініціативи О.Ф.Кістяківського спеціальне відділення звичаєвого права. Для відкриття цього відділення необхідно було внести зміни до статуту товариства, тому дебати з приводу доцільності подібних дій тривали протягом чотирьох засідань товариства [16, с. 9]. Крім того, за свідченням О.Кістяківского, пропозиція щодо відкриття відділення звичаєвого права зустріла протидію і з боку місцевого чиновництва, підтриманого деякими членами товариства [17, с. 338-348]. Точка зору Кістяківського та його прибічників перемогла, і при Київському юридичному товаристві розпочав роботу відділ звичаєвого права. Товариство проіснувало до 1917 р., проте його традиції продовжили юридичні товариства, що постали у Києві після подій Лютневої революції – Українське правниче товариство та Київське товариство юристів.

1879 р. було затверджено статут Одеського юридичного товариства при Новоросійському університеті, яке головним своїм завданням вважало "теоретичне і практичне розроблення права у всіх його галузях і поширення в суспільстві юридичних відомостей" [18]. Слід значити, що засновники товариства зуміли заручитися підтримкою ліберально налаштованого тогочасного міністра юстиції Д.Н.Набокова, завдяки протекції якого статут нового товариства було затверджено "без усіляких затримок і змін" [19, с. 13]. Його фундатором і першим головою став видатний історик права Ф.І.Леонтович. До товариства приймали осіб з вищою юридичною освітою, а також тих, хто кілька років займався адвокатською практикою, належав до судового відомства або обіймав адміністративні посади. Постійним членом Одеського юридичного товариства за своєю посадою був і одеський прокурор. Це товариство видавало журнал "Одесский вестник" і збірки наукових праць з актуальних проблем правознавства. Діячі товариства робили посильний внесок у розробку проектів державних нормативно-правових актів та у

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

вдосконалення існуючого законодавства. Зокрема, саме правникам Одеського юридичного товариства належить авторство проекту правил рибного лову в лиманах Чорного моря, а також вироблення низки пропозицій під час обговорення Судових статутів у 1880 р. з приводу подальшого розвитку їх основних принципів [20]. До числа активних діячів товариства належали юристи науковці та практики Леонтович, Шпилевський, Кудрявцев, Малінін та багато інших.

Харківське юридичне товариство при Харківському університеті з'явилося на межі XIX і XX ст., у 1900 р., за активного сприяння професора кафедри політичної економії та статистики І.М.Міклашевського. Ця установа з першого дня започаткування жваво реагувала на всі актуальні проблеми суспільного життя. За перші п'ять років діяльності товариства на його засіданнях було прочитано й обговорено 49 доповідей, кожна з яких являла собою важливу подію в громадському житті міста [21]. Кращі з доповідей були опубліковані у вигляді наукових статей у двох томах "Трудов" юридичного товариства. Найбільш активно у Харківському юридичному товаристві працювали його дійсні члени М.Й.Куплеваський, М.А.Гредескул, М.П.Чубинський, І.П.Білоконський та інші. На початок 1902 р. у складі товариства перебувало вже 175 дійсних членів [22, с. 71-76]. Крім того, існував інститут почесного членства. Так, за особливі заслуги перед юридичною наукою до складу почесних членів Харківського юридичного товариства були обрані провідні вітчизняні юристи М.М.Ковалевський, Б.М.Чичерін, А.І.Стоянов та А.Ф.Коні. Статутом товариства передбачалося також запровадження категорії "членов-соревнователей" - співробітників, які сприяли розвиткові товариства власною працею, не сплачуючи членських внесків, і мали тільки дорадчий голос. Через події Першої російської революції Харківське юридичне товариство вже наприкінці 1905 р. змушене було призупинити свою діяльність, яка до 1917 р. так і не поновилася.

Таким чином, правове становище юридичних товариств визначалося їх статутами, які передбачали мету, склад, структуру цих організацій, регламент їх діяльності. Статути до 1906 р. затверджувалися міністром народної освіти або юстиції і міністром внутрішніх справ. У подальшому затвердження статутів створюваних товариств було децентралізовано і спрощено.

Організаційною засадою вітчизняних юридичних товариств слугував принцип автономії. Питання внутрішнього життя кожного товариства вирішувалися на загальних зборах його членів або виборним колегіальним органом – радою товариства. Контроль за діяльністю юридичних товариств здійснювався тими відомствами, в системі яких вони засновувалися. Фінансова база товариств, особливо провінційних, була надто слабкою. Державних субсидій вони не отримували навіть на проведення досліджень на замовлення урядових органів, існуючи виключно на внески своїх членів (5-10 крб. на рік або одноразово 100 крб.) та на пожертвування благодійників. З одного боку, нестатки коштів обмежували можливості товариств, особливо гальмували видавничу справу, а, з іншого боку, той факт, що товариства не отримували грошей від офіційних структур, надавало їм матеріальної незалежності від бюрократії та певної творчої свободи.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Як уже зазначалося вище, згідно до статутів юридичні товариства у своїй більшості створювалися для теоретичної і практичної розробки права і поширення юридичних відомостей і знань. Для досягнення цієї мети товариства мали право проводити періодичні збори, присвячені "всім розділам юридичних наук, не залишаючи осторонь проблем судової та адміністративної практики і звітів про законодавчий рух", влаштовувати з дозволу уряду публічні лекції і з'їзди юристів, оголошувати конкурси на виконання наукових робіт у галузі права, надавати юридичні висновки з важливих суспільних питань і розробляти законодавчі проекти, видавати юридичні журнали, публікувати свої протоколи і звіти, дослідження і праці, засновувати бібліотеки" [23, 24].

До найвидатніших заслуг діяльності вітчизняних юридичних товариств слід віднести їх спроможність кардинального повернення правознавства до практичного русла. Цьому сприяли, перш за все, наукові інтереси товариств, які формувалися під безпосереднім впливом реформ 60-70-х рр. XIX ст. Тому на їх засіданнях найчастіше обговорювалися селянське питання, земське та міське самоврядування, проблеми адміністративного та фінансового права.

На протязі всієї своєї діяльності вітчизняні юридичні товариства приділяли великої уваги зарубіжним законодавчим нововведенням, вивчаючи, передусім, питання, що мали цінність для російського правового життя. Проте зв'язки юридичних товариств з європейською наукою не обмежувалися лише засвоєнням іноземного правового досвіду. Вітчизняні юридичні товариства прагнули до практичної співпраці із зарубіжними юристами. Особливо активно вони включилися в роботу Міжнародного союзу криміналістів, створивши при Петербурзькому юридичному товаристві Російську групу. Її члени підготували й прочитала багато доповідей та реферативних повідомлень про умовне засудження, умовно-дострокове звільнення, правову охорону дитинства тощо. Російська група Міжнародного союзу криміналістів висловлювалася за доцільність впровадження в Росії за прикладом деяких іноземних держав умовного засудження та умовно-дострокового звільнення, за зміцнення у кримінальному праві гарантій прав особи.

Об'єднуючи в своїх лавах прогресивних юристів, юридичні товариства дорадянського періоду пропагували ідеї правової держави, законності і правопорядку, пожвавлювали юридичну думку, сприяли розвиткові теоретико-правових досліджень, формували нове покоління юристів науковців і практиків.

Література:

1. Степанский А.Д. Общественные организации в России на рубеже XIX-XX веков. – М., 1982.
2. Горин А.Г. Юридические общества дореволюционной России // Советское государство и право. – 1989. - № 7.
3. Пережняк Б., Подрезова М. Юридическое общество при Новороссийском университете // Юридический вестник. – 1994. – № 4.
4. Усенко І.Б. Перші вітчизняні юридичні товариства і український національний рух // Вісник Академії правових наук України. -Х., 1996. - № 6.
5. Максимова С.В. Катеринославське юридичне товариство // Юридична енциклопедія. – К., 2001.
6. Максимова С.В. Київське юридичне товариство // Юридична енциклопедія. – К., 2001.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

7. Максимова С.В. Одеське юридичне товариство // Юридична енциклопедія. – К., 2001.

8. Шимановский М.И. Исторический очерк образования и развития юридических обществ в России (Приложение к протоколу 19 февраля 1882 г. (заседаний юридического общества при Новороссийском университете) Отд. оттиск. – Одесса, 1882. – 26 с.

9. Энциклопедический словарь Ф.А.Брокгауза и И.А.Эфрона. - Т. XLI. – СПб., 1904.

10. Устав юридического общества при императорском С.-Петербургском университете. – СПб., 1894. – 12 с.

11. Юридическое общество при С.-Петербургском университете. – Т.IV. Протоколы 1882 года. – Ч. 1. Годовое собрание общества. – СПб., 1882.

12. Юридическое общество при С.-Петербургском университете. Протоколы 1880 года. Заседания гражданского отделения. – СПб., 1881. – 179 с.; Юридическое общество при С.-Петербургском университете. Протоколы 1883 года. Т.V. – Заседания гражданского отделения. – СПб., 1884. – 200 с.; Юридическое общество при С.-Петербургском университете. – Т.IV. Протоколы 1882 года. – Ч. 1. II. Заседания уголовного отделения. – СПб., 1883. – 100 с.

13. Журнал министерства юстиции. – 1908. - № 4.

14. Екатеринославское юридическое общество // Журнал министерства юстиции. – 1864. – Т. 21.

15. Устав Киевского юридического общества, состоящего при университете св. Владимира // Сб. постановлений и распоряжений начальства по университету св. Владимира и прочим русским университетам с 1878 по 1891 год включительно. – К., 1893.

16. Протоколы Киевского юридического общества за первую половину 1879 года. – К., 1980.

17. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885). – К., 1994. – Т. 1.

18. Устав Юридического общества при Новороссийском университете. – Одесса, 1880.

19. Протоколы заседаний Одесского юридического общества за 1889-1890 гг. – Одесса, 1891.

20. Протоколы заседаний Юридического общества, состоящего при императорском Новороссийском университете. – Одесса, 1880. - №№ 1,2,3.

21. Южный край. – 1910. – 3 ноября.

22. Список членов Юридического общества при императорском Харьковском университете // Годичное торжественное заседание Юридического общества при императорском Харьковском университете. 1902 год. – Х., 1902.

23. Устав юридического общества в Варшаве. – Варшава, 1907.

24. Кистяковский А.Ф. О значении и цели юридических обществ в правовой жизни нашего отечества и об отношении их к судебной реформе (речь действительного члена общества, 1879) // Труды Киевского юридического общества (13-е приложение к Протоколам 1880 г.). – К., 1883.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 124-134.

С. В. Елькин

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ПРАВОВЫХ ОСНОВ СОХРАНЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАСТИТЕЛЬНОГО МИРА

Несмотря на закрепление в действующем законодательстве юридического понятия "растительный мир", его содержание остаётся дискуссионным среди ученых, что и обуславливает актуальность данного вопроса.

В историческом аспекте разрешение правовой проблемы сохранения растительного мира основывалось на различных концептуальных основах, суть которых сводилась к уточнению научной терминологии и понятию обьектов "растительного мира".

Причины уточнения научной терминологии при разработке концептуальных основ сохранения растительного мира вызваны были необходимостью наполнения их юридическим содержанием, которое бы наиболее адекватно отражало их научно-естественное содержание. Наиболее активный характер данные дискусии приобрели в 70-80-е годы прошлого столетия. В качестве базиса для данных дисскусий выступали следующие естественно-научные термины: "растительный покров", "растения", "флора", "лес", употребляемые нередко в качестве синонима понятию "растительный мир".

В 80-х годах рассматриваемого столетия под растительным покровом понимали часть биосферы, определяющую ее состояние и протекающие в ней процессы.[1] В современной практике того периода наиболее распространенным являлось естественнонаучное понятие растительного мира, которое основано на выделении растений как особой категории организмов—элементов живой природы. Где под растениями понимали организмы, отличающиеся автотрофным питанием, базирующимся па использовании энергии Солнца, усваиваемой ими посредством фотосинтеза.[2] А совокупность всех населяющих Землю растений образовывали в биологическом понимании растительный мир.

В то же время под флорой понимали эволюционно-исторически сложившуюся совокупность видов растений, обитающих на определенной территории или в составе отдельного растительного сообщества, также имеющего пространственную характеристику. В отличие от флоры, растительный мир был представлен совокупностью не только видов, но и совокупностью всех экземпляров растений каждого вида, реально существующих в данный момент, населяющих территорию СССР, либо другую избранную территорию или поверхность всей планеты. Следовательно, по мнению ученых 80-х годов, растительный мир отличался от флоры признаком массы, составляющей вещество растений называемой фитомассой.[3]

---

[1] Основы природопользования. Минск, Наука и техника. 1980 с.256.
[2] Тахтаджян А.Л. Четыре царства органического мира. – Природа, 1973, № 2, с. 30-36.
[3] Реймерс Н.Ф., Яблоков А.В. Словарь терминов и понятий, связанных с охраной живой природы. М. Наука, 1982, с. 130

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ПРАВОВЫХ ОСНОВ СОХРАНЕНИЯ И ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РАСТИТЕЛЬНОГО МИРА

Употреблению в советском законодательстве понятия "растительный мир" предшествовало использование понятия "лес". Понятие "лес", традиционно употребляемое как в научной литературе так и в законодательстве, продолжительное время было достаточным для удовлетворения потребностей правового регулирования хозяйственной деятельности, а правовое регулирование было направлено лишь на использование и охрану лесов, представляющих собой только часть растительного мира.

Еще в конце 40-х годов рассматриваемого периода Г. Ф. Морозов в понятие "лес" включал не только совокупность взаимосвязанно произрастающих древесных растений[1], но и недревесные растения на определенных площадях, а также поверхность земли, водные объекты, животный мир и атмосферный воздух, образующие в комплексе биогеоценоз.

Приведенные понятия отражали взаимодействие леса со средой, но при этом все же лес определялся как совокупность древесных растений. Право, как указывает Н. И. Краснов, регулируя общественные отношения, обязано учитывать и учитывает взаимодействие леса со средой, но понятие леса от этого не меняется.[2] Тем не менее, даже лесное законодательство того периода не обеспечивало в необходимой мере потребности правового регулирования охраны и использования недревесных растений.

Таким образом, лес и растительный мир не могли рассматриваться как эквивалентные понятия, так как они находятся в соподчинении, как часть к целому.

Диспут о юридическом определении перечисленных терминов имел не только научный и практический интерес, но также и является важным звеном в определении объекта правового регулирования.

Жизненная необходимость в охране и рациональном использовании всех диких растений, а не только лесной растительности, привела к появлению законодательных решений, в содержании которых уже упоминается о "растительном мире" как о самостоятельном природном объекте. Первые такого рода решения содержались в советских союзных республиканских законах об охране природы. Так, в Законе об охране приорды в РСФСР от 27 октября 1960 г. в числе объектов природы, подлежащих охране, названы "леса и иная естественная растительность". Это означало, что леса определялись как часть естественной растительности. Это видно и из последующих статей Закона. В соответствии со ст.6 этого же Закона, помимо лесов, охране и регулированию использования подлежали естественная (дикая) растительность как кормовая база для домашних и полезных диких животных, источник пищевых продуктов, лекарственного и технического сырья, семян диких растений для посева, резерв видов для введения в культуру, средство закрепления почв, существенная часть географической среды, влияющая на климат, водный режим и обогощающая почву.[3] Аналогичные формулировки

---

[1] Морозов Г.Ф. Учение о лесе.– М., 1949.– С. 53.

[2] Краснов Н.И. Новое советское лесное законодательство // Советскос государство и право.– 1978.– С. 42.

3 Ведомости Верховного Совета РСФСР, 1960, № 40, ст. 586

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

содержались в законах об охране природы Белорусской ССР и Казахской ССР. В законах об охране природы других союзных республик вопрос об охране диких недревесных растений не решался однозначно.

К сожалению, в законодательстве союзных республик соответствующая сфера правового регулирования в интересах охраны диких растений была отражена слабо. Вопросы охраны диких растений фактически оказывались в компетенции исполнительных комитетов местных Советов народных депутатов.

В Конституции СССР 1977 г. впервые в практике конституционного законодательсьва употребляется понятие "растительный мир", который признается самостоятельным элементом природной среды, и, следовательно, самостоятельным объектом охраны и регулирования использования, наряду с такими самостоятельными понятиями как животный мир, земля, ее недра, воды, атмосферный воздух.[1] В связи с этим возникла необходимость в юридическом определении данного понятия.

В научной юридической литературе наиболее аргументировано необходимость введения термина "растительный мир" даётся в работах О.С. Колбасова и А. Б. Искоян.

Результаты исследований, проведенные О. С. Колбасовым в конце 70-х начале 80-х г.г. прошлого столетия, сводились к тому, чтобы разработать и принять законопроект "Об использовании и охране естественной растительности (вне лесов)"[2]. По его мнению, необходимость издания названого закона была обусловлена тем, что растительность, являясь важной составной частью окружающей природной среды, в то же время использование и охрана её оставались крайне недостаточно урегулированы правом. Лесное законодательство охватывало лишь ту часть растительности за пределами лесов, которая состоит из древесных и кустарниковых пород. Получалось, что растительность, которая находилась за пределами лесов и не входила в государственный лесной фонд, не регулировалась основами лесного законодательства СССР и союзных республик. Таким образом, вне правового регулирования оказывались использование и охрана следующих объектов: деревья и группы деревьев, а также иная древесно-кустарниковая растительность на землях сельскохозяйственного назначения; защитные насаждения на полосах отвода железных, автомобильных дорог и каналов; деревья и группы деревьев, а также озеленительные насаждения в городах и других населенных

[1] Характерно, что в данной статье не названы леса в качестве объекта правовой охраны и регулирования использования, хотя в другой статье Конституции СССР (ст. 11) леса признаются одним из объектов права исключительной государственной собственности, наряду с землей, ее недрами и водами. Из чего следует, что в качестве объекта правовой охраны леса по Конституции СССР рассматриваются составной частью растительного мира, хотя продолжают оставаться самостоятельным объектом права государственной собственности. В этом заключено определенное противоречие, которое требует специального научного анализа. – С. Е.

[2] Колбасов О.С. Основные направления правотворчества в области охраны окружающей природной среды // Советское государство и право. 1980. № 3. – С. 69-70.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

пунктах, произрастающие на землях, не занятых городскими лесами; деревья и группы деревьев на приусадебных, дачных и садовых участках.[1]

Между тем внелесная растительность состоит не только из древесно-кустарниковых насаждений, но и из многих видов травянистых растений, которые представляют для общества столь же высокую ценность, как и леса. В связи с этим, О. С. Колбасов считал, что использование и охрана внелесной растительности заслуживают более квалифицированного правового регулирования, для чего необходимо разрешить общие и принципиальные положения, в частности:

юридически определить внелесную естественную растительность как объект использования и охраны, указав критерии ее отграничения от иных охраняемых объектов;

способы и меры классификации, учета, а также порядок контроля (мониторинга) ее состояния;

регулирование использования и охраны внелесной естественной растительности целесообразно, считал он, в определенной степени связать с регулированием землепользования, возложив на землепользователей обязанности по выполнению всех требований ее рационального использования и охраны, включая заботу об охране растительности от неправильных действий посторонних лиц и организаций;

установить общие положения о порядке пастьбы скота, сенокошения, заготовки лекарственных растений, сбора дикорастущих цветов, ягод и других плодов и материалов и правила об охране растительности при проведении строительных, дорожных и иных работ, влияющих на растительный покров земли;

установить специальные требования по охране редких и особо ценных видов растений и основные требования относительно охраны генетического фонда в ботанических садах, дендропарках и т.п.;

в ряде статей законопроекта "Об использовании и охране естественной растительности (вне лесов)" предлагалось отразить вопросы контроля и ответственности, а также организации общественной деятельности в рассматриваемой области отношений.

Им же была выработана научная гипотеза о том, что интеграция исторически сложившихся правовых норм по регулированию лесных отношений и отношений по использованию и охране внелесной естественной растительности создаст возможность для возникновения флористического права, охватывающего регулирование всех отношений по использованию, охране и воспроизводству естественной растительности в стране — как лесной, так и внелесной. Соответственно, лесное законодательство будет ассимилировано этой новой отраслью. В её содержание войдут все другие законодательные нормы, относящиеся к естественным растительным ресурсам. В настоящее время данная проблема остаётся актуальной, что и обуславливает необходимость в специальном научном исследовании.

[1] Там же. С. 71-73.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Позже, в конце 80-х г.г. прошлого столетия, А. Б. Искоян, более детально анализируя юридическое содержание «растительного мира», с учетом того, что в Конституции СССР растительный мир рассматривался в качестве природного объекта на одном уровне с животным миром, предлагала в качестве основания для разработки юридического понятия растительного мира воспользоваться методом аналогии с понятием животного мира.

По ее мнению, к диким видам должны относиться те растения, которые возникли эволюционным путем, сформировались в процессе исторического развития природы Земли, могут произрастать и сохранять все признаки своего вида в естественных условиях без всякого содействия человека. К культурным видам должны относиться только такие растения, которые выведены человеком, могут произрастать и устойчиво сохранять все признаки своего вида лишь при содействии человека, в условиях искусственного возделывания. Таким образом, к растительному - миру должны быть - отнесены только дикие растения. При решении вопроса о вещественном составе растительного мира в конкретных практических случаях многое будет зависеть от того, как официально определить, является ли данный вид растения диким или культурным. По этому вопросу могут возникать разногласия, споры, которые, разумеется, осложняют правовое регулирование и могут снижать эффективность охраны растительного мира. Чтобы надлежащим образом упорядочить эту часть проблемы, необходимо организовать государственный учет и ведение кадастра растительного мира. Использование кадастровых материалов даёт возможность, по её мнению, решать, когда это необходимо, принадлежит ли данный вид. растения (и данный конкретный экземпляр) к категории диких или культурных растений. Кроме того, считает Искоян, в интересах охраны растительного мира было бы целесообразно установить для спорных случаев презумпцию принадлежности растений к категории диких (соответственно, к растительному миру). При этом бремя доказания будет лежать на стороне, которая утверждает о принадлежности данного растения к категории культурных. Далее, по аналогии с понятием животного мира к растительному миру, следует относить только дикие растения, произрастающие в состоянии естественной свободы, т. е. без содействия человека, в любых сферах природной среды, на суше, в воде или на дне водоемов. Соответственно, к растительному миру принадлежат как наземные, так и водные растения.

А. Искоян подчеркивает, что к растительному миру принадлежат только живые дикие растения. Растения, погибшие в силу естественных условий, собранные и умерщвленные, отделенные от естественной среды обитания, законсервированные, переработанные, превращенные в продукцию добывающего промысла, к растительному миру не относятся. В равной мере не являются представителями растительного мира дикие растения, хотя и живые, но отделенные от природной среды, содержащиеся в искусственных условиях, например, пересаженные в изолированные сосуды, в оранжереи, теплицы, на плантации и т. п. Они в юридическом смысле исключаются из растительного мира, ибо становятся социальными объектами, имуществом.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

В результате и на основании проведенного анализа А.Б. Искоян предлагает следующее определение юридического понятия растительного мира СССР: растительный мир — это совокупность диких растений (наземных и водных), произрастающих в состоянии естественной свободы на территории Советского Союза, а также в пределах континентального шельфа СССР.

Результаты исследований А.Б. Искоян также как и результаты исследований О.С. Колбасова сводились к тому, чтобы разработать и принять законопроект "Об использовании и охране естественной растительности (вне лесов)" в котором следует:

- установить экологически обоснованные правила и нормы по охране, рациональному использованию и воспроизводству растительного мира;
- ввести запреты и ограничения на пользование растительным миром, включая ограничения сбора диких растений, их цветов и т.п. для нужд населения и народного хозяйства, а также для ботанических коллекций и иных научных целей;
- предусмотреть меры по предотвращению и пресечению самовольного пользования и иных нарушений порядка пользования растительным миром;

установить меры, обеспечивающие сохранение благоприятной среды произрастания диких растений, а также иные меры. 1

Анализ законодательства того периода и научных исследований О.С. Колбасова и А.Б. Искоян позволяет нам судить о том, что объектом охраны растительного мира выступали в основном лесная растительность и дикая растительность вне лесов, где ведущая роль отводилась лесному законодательству. Его положения в ряде случаев распространялись и на правовой режим использования и охраны растительности, произрастающей вне лесов.

В дальнейшем, комплексное исследование проблемы взаимосвязи растительного мира с лесной растительностью провел в своей монографии О.И. Крассов[2] На основе исследования работ ученых-юристов бывшего СССР (Г.А. Аксененок[3], Ю.А. Вовк, В.Ф. Горбовой, Р.К. Гусев, А.Б. Искоян, О.С. Колбасов, Е.Н. Колотинская, Н.И. Краснов[4], И.С. Мелехов[5], Г.Н. Полянская, А.Я. Рябов и др.) им впервые в советской юридической литературе подробно анализируются подходы разных авторов по правовому определению «флоры», «леса», «растительности», «естественной растительности (вне лесов)» - «внелесной растительности» и соотношений между данными категориями.[6]

Анализ подходов разных авторов по правовому определению «флоры», «леса», «растительности», «естественной растительности (вне лесов)» - «внелесной растительности» позволил Крассову О.И. выделить несколько точек зрения:

---

[1] Искоян А.Б. Охрана растительного мира.– Ереван, 1985.– С. 18.

[2] Крассов О.И. Право лесопользования в СССР.– М.: Наука, 1990.– С.12-32.

[3] Аксененок Г.А. Земельные правоотношения.– М., 1958.

[4] Краснов Н.И. Новое советское лесное законодательство // Сов. государство и право.– 1978.– № 7.– С. 40.

[5] Мелехов И.С. Лесоведение.– М., 1980.

[6] Крассов О. И. Право лесопользования в СССР.– М.: Наука, 1990.– С. 18-22.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

а) юридическое понятие «леса» свести к совокупности «древесно-кустарниковых растений». А сферу действия лесного законодательства ограничить регулированием отношений по поводу древесно-кустарниковой растительности, отвечающей определенным количественным и качественным лесотехническим требованиям, произрастающих на землях государственного лесного фонда, заповедников, лесопарковой зоны городов и отнесенных к категории леса в установленном порядке, являющейся исключительной государственной собственностью (Р.К. Гусев[1], А.Б.Искоян, Е.Н.Колотинская[2]);

б) понятие «леса» включает и иную растительность (деревья, кустарники, траву, грибные организмы, ягодники и т.п.), рассматривая тем самым лес во взаимосвязи с окружающей природной средой, и представляя его как самостоятельный и воспроизводимый объект природы и часть природной (экологической) среды в виде определенной, взаимосвязанной совокупности деревьев, кустарников и других растений (Ю.А.Вовк[3], В.Ф.Горбовой[4], А.А.Рябов[5]);

в) в понятие «лес» включается вся лесная среда как экологический комплекс, занимающий определенную территорию, состоящий не только из деревьев, но и других компонентов растительного, животного и другого происхождения, биологически связанных со средой и взаимным влиянием друг на друга.[6] Представители такого подхода считали, что биологические, экологические и другие естественно-научные характеристики природных объектов и соответствующие им понятия не могут быть автоматически восприняты правом для применения в законодательстве, т.к. «право не является простым слепком с экологии и поэтому правовые отношения не представляют собой юридические копии экологических связей». Юридическое понятие «лес», считали Г.А. Аксененок, О.С. Колбасов, О.И. Крассов, должно рассматриваться, исходя из принципа дифференциации отраслей законодательства о рациональном природопользовании и охране

---

[1] См.: Гусев Р.К. Правовые проблемы управления государственным лесным фондом в СССР: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. М., 1971. С. 10

[2] Колотинская Е.Н. Правовые основы природно-ресурсовых кадастров в СССР. М., 1986. С. 15

[3] Вовк Ю.А. Советское природоресурсовое право и правовая охрана окружающей среды. Часть общая. Харьков.1986, С. 83

[4] Горбовой В.Ф. Предмет и система советского лесного права. Красноярск, 1984, С. 12

[5] Рябов А. А. Охрана права государственной собственности на природные ресурсы СССР. Казань, 1982., С. 20

[6] Правовая охрана природы в СССР. М., 1976. С.37.; Мелехов И.С. Лесоведение.- С.14. К примеру, для достижения цели сохранения биоразнообразия Украины, в частности эколого-социально-экономического равновесия, требуется сохранение системных природных совокупностей- ландшафтов региона на уровне не менее 60%. На суше, на момент 1999 г., сохранилось 40% ландшафтов, в Крыму - 25%.-См.: Стратегия сохранения биологического и ландшафтного разнообразия Крыма // Понтида. / Приложение к сборнику «Вопросы развития Крыма».- Симферополь: Таврия-плюс, 1999. № 1.- С. 77.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

окружающей природной среды, позволяющего разграничить лесное законодательство от смежных с ним отраслей.[1]

По итогам проведенного исследования, О.И. Крассов делает вывод, что в юридическое понятие «лес» должны включаться не только древесно-кустарниковая растительность, но и вся иная растительность, произрастающая в лесу. При таком подходе определения леса, считает он, создаётся возможность рационально его использовать и одновременно осуществлять эффективную охрану. Если же лес определить лишь как совокупность древесно-кустарниковых растений, то понятие леса ограничивается сведением права лесопользования к использованию этой растительности, т.е. к заготовке древесины. Такой подход в этом случае, по его мнению, вступает в противоречие с основными положениями лесного законодательства бывшего СССР и союзных республик и с необходимостью его экологизации.

В настоящее время в Украине общественные отношения по поводу использования и охраны лесной растительности и естественного растительного мира вне лесов регулируются разными законодательными актами: отношения, связанные с использованием и охраной лесов, регулируются Лесным кодексом и иным лесным законодательством, а использование и охрана естественной растительности вне лесов — законодательством о растительном мире.[2]

Точка зрения Г.А. Аксененок, О.С. Колбасова, О.И. Крассова нашла отражение не только в содержании ст. 21 Основ лесного законодательства СССР и союзных республик 1977 г., Инструкции по осуществлению побочных лесных пользований в лесах СССР[3], но и получила законодательное закрепление в Лесном кодексе Украины.[4]

Частично предложения О.С. Колбасова и А.Б. Искоян реализованы в лесном законодательстве и законодательстве Украины о растительном мире. Согласно ст.3 Лесного кодекса Украины под лесом понимается совокупность земли, растительности, в которой доминируют деревья и кустарники, животные и микроорганизмы и другие природные компоненты, которые в своем развитии биологически влияют один на другого и на окружающую природную среду. Тем самым позиция ученых, рассматривающих лес как совокупность древесно-кустарниковой и иной растительности, произрастающей в лесу, приобрела законодательную форму. В тоже время дискуссионность положения Лесного кодекса Украины о включении в понятие «леса» совокупности земли, животных и микроорганизмов сохранилась. Рассматривая лес с позиций права, ученые по-

---

[1] Аксененок Г.А. Земельные правоотношения.- С.170.; Крассов О.И. Право лесопользования в СССР.- С.22; Колбасов О.С. Правовые исследования по охране окружающей среды в СССР // Охрана природы и воспроизводство природных ресурсов. М., 1978., т.5.- С.5.

[2] Закон Украины от 9 апреля 1999 года «О растительном мире» // Ведомости Верховной Рады Украины. — 1999. — № 22-23. — Ст. 198.

[3] Приказ Государственного комитета СССР по лесному хозяйству от 13 декабря 1982 г. // Сб. нормативных материалов по лесному хозяйству. М., 1984.- С.172.

[4] Лесной Кодекс Украины от 21 января 1994 г. // Ведомости Верховной Рады Украины.— 1994.— № 17. - Ст. 99.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

прежнему склоняются к мысли, что земля, недра, вода, животный мир, хотя и взаимосвязаны с лесами, являются самостоятельными объектами правового регулирования, независимо от месторасположения, имеют свой правовой режим, обусловленный их естественными качествами и социально-экономической ролью.[1] Видимо по этой причине наблюдается дифференциация категорий лесов. Защитные полосы лесов вдоль железных, автомобильных дорог международного, государственного и областного значения, а также полезащитные лесные полосы, защитные лесные насаждения на полосах отвода автомобильных дорог, леса населенных пунктов, леса зеленых зон вокруг населенных пунктах и промышленных предприятий стали относится к лесам первой группы, выполняющих преимущественно природоохранные функции (ч.2 ст.36 ЛК Украины). Кроме них к защитным лесам отнесены леса противоэрозийные, особо ценные лесные массивы, государственные защитные лесные полосы, байрачные леса, степные перелески и другие леса степных, лесостепных, горных районов, имеющие важное значение для защиты окружающей природной среды. В то же время по-прежнему не входят в состав лесного фонда (ч.3 ст.4 ЛК Украины): все виды зеленых насаждений в пределах населенных пунктах, не отнесенных к категории лесов; отдельные деревья и группы деревьев, кустарники на сельскохозяйственных угодьях, усадьбах, приусадебных, дачных и садовых участках.

Украинское законодательство учло накопленный научный опыт бывшего СССР. Например, предложения проф. О.С. Колбасова в части установления специальных требования по охране редких и особо ценных видов растений и требований относительно охраны генетического фонда в ботанических садах, дендропарках и др. нашли реализацию в Законе Украины «О Красной книге Украины»[2], Положении «О Зеленой книге Украины»[3], Законе Украины «О природно-заповедном фонде Украины»[4]. Позиция А.Б. Искоян отразилась в Законе Украины «О растительном мире».

Согласно ст. 3 Закона Украины «О растительном мире» под растительным миром понимается совокупность всех видов растений, а также грибов на всех стадиях развития и образованных ими природных группировок произрастающих на территории Украины, территории земной суши и водного пространства, а также континентального шельфа и исключительной (морской) экономической зоны. С учетом этого все природные растительные ресурсы подразделяются на местные и общегосударственного значения. К объектам растительного мира стали относится дикорастущие и другие несельскохозяйственного назначения сосудистые растения, мохообразные, водоросли, лишайники, а также грибы на всех стадиях развития и

---

[1] Горбовой В.Ф. Предмет и система советского лесного права. – Красноярск, 1984. – С.8; Ерофеев Б.В. Советское экологическое право. Особенная часть. – Г., 1988. – С. 98; Екологічне право: Особлива частина: Підруч. для студ. юрид. вузів і фак.: Повний акад. курс / За ред. В.І. Андрейцева. – К.: Істина, 2001. – С. 367.

[2] Ведомости Верховной Рады Украины. – 2002. - № 30. - Ст. 201.

[3] Утверждено Постановлением Кабинета Министров Украины от 29 августа 2002 г., № 1286.

[4] Ведомости Верховной Рады Украины.- 1992.- № 34.- Ст. 502; 1993.- № 10.- Ст. 76; 1993.- № 26.- Ст. 277; 2000.- № 4.- Ст. 26.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

образованные ими природные группировки. В отличие от других законодательных актов, предусматривающих видовое обозначение природных объектов (лес, водные объекты, земля и т.д.), данный закон рассматривает объекты растительного мира в качестве природных растительных ресурсов, которые используются или могут быть использованы человеком для нужд производства и иных потребностей.

Лесное и флороохранное законодательство стало выделяться в самостоятельные виды, создав тем самым условия смены приоритетов флороохраннюго законодательства над лесным. В тоже время проблемы правового характера по прежнему остаются. В частности, ряд ученых-юристов нашего времени (А.П. Гетьман, И.И. Каракаш, В.К. Попов)[1] высказывают критические замечания по поводу законодательного определения понятия и содержания «растительный мир».

По замыслу законодателя, как указывает В.К. Попов и А.П. Гетьман, правовые нормы Закона Украины "О растительном мире" должны иметь общий характер для большинства видов растительности, о чем свидетельствует включение в него отдельной нормы (ст.4) относительно лесных ресурсов общегосударственного значения.[2] Это создает определенные трудности в применении его норм. Так, ст. 10 указанного Закона устанавливает, что виды специального использования растительных ресурсов на землях лесного фонда осуществляются в порядке, установленном Законом "О растительном мире", Лесным кодексом и другими нормативно-правовыми актами, например, Законами Украины «Об охране окружающей природной среды»[3], «О природно-заповедном фонде Украины», т.е. возможно применение трех видов правовых актов. В связи с этим, считает И.И.Каракаш,[4] возникает вопрос о соотношении содержания специального закона в регулировании отношений в сфере охраны и воспроизводства растительного мира с другими законодательными актами, в целом предназначенными для регулирования иных природоресурсовых и природоохранных отношений. Решение данной проблемы видится в том, что правоприменительному органу следует самостоятельно решать эту проблему, исходя из общих положений теории права.

С принятием в 1998 г. Закона Украины «О защите растений»[5] законодатель растительность сельскохозяйственного назначения - один из видов объектов растительного мира как природного явления - рассматривает с прагматических позиций: пользы для человека, а не как объект экологического права. В связи с этим растительность сельскохозяйственного назначения по данному закону выступает в качестве объектов гражданского или аграрного права и выводит растения и многололетние насаждения сельскохозяйственного назначения из-под действия Закона

---

1 Екологічне право України: Підручник для студентів юрид.вищ.навч. закладів / В.К. Попов, А.П. Гетьман, С.В.Разметаєв та ін.; За ред.В.К.Попова та А.П.Гетьмана – Х.: Право, 2001., С. 283

2 Попов В.К., Гетьман А.П. Правові проблеми використання і охорони рослинного світу // Право України, 2002, № 1.

3 Ведомости Верховной Рады Украины.- 1991.- № 41. - Ст. 546.

4 Экологическое право Украины: Курс лекций. Под ред. канд.юрид.наук, доц.Каракаша И.И.– Одесса: Латстра, 2001.С. 218

5 Ведомости Верховной Рады Украины.- 1998.- № 50-51. - Ст.310.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

"О растительном мире", создавая проблему определения принадлежности определенного вида растений к группе растений сельскохозяйственного назначения. Выход из сложившейся ситуации А.П.Гетьман и В.К.Попов видят в принятии компетентным государственным органом Перечня растений сельскохозяйственного назначения.[1]

Проведенный анализ позволяет историю становления правовых основ сохранения и использования растительного мира условно разбить на следующие этапы:

Первый: 70-е – 80-е г.г. прошлого столетия – постановка вопроса о необходимости введения в правовое поле понятия "растительный мир".

Второй: 80-е – 90-е г.г. обоснование содержания понятия "растительный мир" и выявление необходимости уточнения иных на ряду с „растительным миром" таких смежных понятий как „флора", „лес", „внелесная растительность", а также и соотношение их между собой.

И третий, заключительный этап становления правовых основ сохранения и использования растительного мира, включил в себя принятие Верховной Радой Украины в 1994 г. Лесного Кодекса Украины и в 1999 г. Закона Украины "О растительном мире".

В результате становлення правових основ сохранения и использования растительного мира общим объектом растительного мира, как части биоразнообразия, выступает совокупность всех видов растений, а также грибов на всех стадиях развития и образованных ими природных группировок произрастающих на территории Украины, территории земной суши и водного пространства, а также континентального шельфа и исключительной (морской) экономической зоны, включая природные лесные ресурсы и внелесную растительность. В связи с этим Закон Украины "О растительном мире" следует, на наш взгляд, рассматривать по предмету правового регулирования в качестве общей правовой нормы, а лесное законодательство и законодательство о растительности сельскохозяйственного назначения - в качестве специальных.

Проблемы правового определения специальных объектов растительного мира, а также установление их взаимосвязи с общим объектом растительного мира требует более углубленного самостоятельного исследования.

[1] Попов В.К., Гетьман А.П. Правові проблеми використання і охорони рослинного світу // Право України, 2002.– № 1.– С. 51.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 135-139.

І. О. Заєць

РЕГУЛЮВАННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У КРИМУ ПРИ О.І. ДЕНІКІНІ (червень 1919 - березень 1920 рр.)

Публікацій, присвячених земельним перетворенням у Криму та їх правовим засадам при О.І. Денікіні, поки немає. Тим часом, вони були своєрідним і особливим етапом, мали свої відмінності в процесі правового регулювання земельних відносин на півострові в роки громадянської війни.

Мета статті – по можливості заповнити цей пробіл, показати, що земельні перетворення здійснювалися на основі не тільки аграрних законів Російської імперії, але й нормативно-правових актів щодо земельного питання, що видавалися О.І. Денікіним.

Існування Кримської радянської соціалістичної республіки виявилося досить нетривалим. Уже в червні 1919 р. вона припинила своє існування в зв'язку із зайняттям усього півострова військами головнокомандувача Збройними силами на Півдні Росії О.І. Денікіна, й цього Крим увійшов до складу антирадянської державної організації, які він очолював.

Після цього на півострові припинили свою діяльність органи радянської влади й втратили юридичне значення нормативно-правові акти РРФСР і Кримської радянської соціалістичної республіки.

На Крим був поширений військово-адміністративний режим, що панував на підконтрольних О.І. Денікіну територіях. У його державному утворенні законодавча й вища виконавча влада була зосереджена в руках головнокомандувача. Функції уряду при ньому виконувала особлива нарада, яка була створена ним 2 лютого 1914 р. «для сприяння в справах законодавчих і адміністративних» [1].

На півострові почалося відновлення органів місцевого самоврядування – повітових земств і міських дум. Однак цей процес сильно гальмувався воєнним становищем і не одержав тому повного розвитку.

Одночасно проводилася організація місцевих владних структур, що регламентувалася «Тимчасовим положенням», затвердженим радою при головнокомандувачі 2 травня 1919 р. Згідно з ним органи управління на місцях створювалися командирами військових з'єднань армії О.І. Денікіна й функціонували під їх контролем. Вони мали здійснювати різноманітні владні функції в межах, установлених «Тимчасовим положенням» [1].

Однією з найважливіших їх функцій була зміна системи правовідносин, що склалися в кримському селі в період існування Кримської радянської соціалістичної республіки. Регулювання їх відбувалося на основі нормативно-правових актів щодо земельного питання Російської імперії, які знову набирали юридичної чинності.

На півострові була проведена денаціоналізація землі, відновлені право приватної власності на неї, різні види та форми землеволодіння й землекористування, які існували до січня 1918 р.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Були поновлені в правах власники конфіскованих радянською владою маєтків: їх права на землі, будівлі, живий і мертвий реманент. Вони стали повертатися до тих, хто ними володів раніше.

Однак цей процес проходив непросто. Із одного боку, йому протидіяли працівники створених за радянські часи в маєтках радгоспів. Із іншого боку, протидіяли йому й ті селяни, що самовільно захопили землі та рухоме майно поміщицьких маєтків. Окрім того, денаціоналізовані маєтки нерідко нікому було повертати через відсутність поновлених у правах власності.

Процес повернення маєтків у Криму власникам гальмувався і тим, що нова влада не наважувалася використовувати при цьому військово-адміністративні методи, побоюючись викликати масове невдоволення тогочасних користувачів поміщицьких земель і майна. Тому нова влада прагнула під час цього процесу врахувати і їх інтереси. Це, зокрема, знайшло своє втілення в тому, що 22 червня 1919 р. О.І. Денікіним були затверджені тимчасові правила про збирання врожаю з поміщицьких левад і косовиць, що знаходилися на той час у розпорядженні нових користувачів.

«Збирання врожаю трав у 1919 р., - говорилося в них, - у левадах і інших косовицях, захоплених окремими особами або сільськими громадами в землевласників або орендарів самовільно або за розпорядженням радянської влади, здійснюється особами або громадами, що захопили ці косовиці. Половина врожаю повинна залишатися в користуванні осіб або громад, що зібрали врожай, інша ж половина повинна бути складена ними в скирти й належати землевласникам або орендарям».

Правила також передбачали, що при відсутності землевласника або орендаря, або їх повірників належна їм частка сіна повинна передаватися волосному старшині. Він був зобов'язаний охороняти її та здати землевласникові чи орендареві, коли вони з'являться. Одночасно тимчасові правила надали військовій владі право використання частки землевласників і орендарів за своїм розсудом (на умовах повної компенсації їх вартості) [2].

О.І. Денікін був розумною людиною й усвідомлював, що повністю відновити дореволюційні земельні відносини, зокрема в повному обсязі поміщицьке землеволодіння, порушене радянським земельним законодавством і самовільними селянськими захопленнями, неможливо.

Усвідомлював він і те, що повне відновлення дореволюційних земельних відносин відверне від його армії багатьох селян, що послабить його позиції в боротьбі проти комуністів і їх влади. Можливо, при цьому мало значення й те, що діди головнокомандувача до 1861 р. були кріпаками. Тому в галузі регулювання земельних відносин він стояв на більш радикальних позиціях, ніж багато хто із його оточення.

Отже, основним положенням програми Денікіна з земельного питання було обмеження поміщицького землеволодіння та передача більшої частини поміщицьких земель у власність селян.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Одночасно головнокомандувач визнавав необхідність узаконення за допомогою нормативно-правових актів чинних на той час фактичних земельних відносин, тобто необхідність юридичного закріплення за селянами поміщицьких земель, які знаходилися в їх користуванні.

26 березня 1919 р. на засіданні особливої наради він виклав «Тимчасове положення щодо земельного питання», яким запропонував керуватися при регулюванні земельних відносин. Метою земельних перетворень було створення в селі численних економічно міцних селян-власників землі, які мали стати могутньою соціальною опорою в його боротьбі проти комуністів.

Головнокомандувач був прихильником збереження поміщицької земельної власності, але в обмежених розмірах. Він пропонував у кожній сільській місцевості визначити розмір земельної ділянки, що тут може бути в приватній власності. А всі земельні надлишки вилучати в землевласників і передавати у фонд наділення землею селян.

Передбачалося відчуження наднормативних земельних надлишків у земельних власників шляхом їх добровільної згоди на це або за допомогою примусового їх відчуження, але обов'язково на компенсаційній основі.

За селянами, які задовольнялись землею за рахунок вилучених у землевласників надлишків і державних земель, земля повинна була закріплюватися на правах непорушної приватної власності.

Здійснення своїх програмних положень у галузі аграрних перетворень головнокомандувач Збройними силами на Півдні Росії вважав лише першим етапом у розв'язанні аграрного питання. Він визнавав, що право його остаточного вирішення належить тільки всеросійському законодавчому органу шляхом видання спеціального загальнодержавного закону [3].

«Тимчасове положення з земельного питання» 26 березня 1919 р. одержало схвалення особливої наради. Потім воно придбало нормативний характер шляхом внесення його у виданий головнокомандувачем спеціальний наказ [4].

Юридичне значення цього наказу можна заперечувати. Проте, цей наказ мав нормативне значення на підконтрольній головнокомандувачу території й був обов'язковий для виконання військовою та цивільною владою на ній.

Не задовольняючись наказом, О.І. Денікін 10 липня 1919 р. (у цей час Крим уже входив до складу його державного утворення) затвердив новий акт – "Тимчасове положення щодо управління землеробства й землевпорядження". Воно зобов'язало це управління приступити до проведення в життя на підконтрольній території земельних перетворень, визначених наказом головнокомандувача. Йому також пропонувалося здійснювати постійний контроль за діяльністю місцевої військової та цивільної влади за визначенням і вилученням земельних надлишків у великих землевласників й передачі їх, а також державних земель у 1919 р. селянству [3].

Незабаром О.І. Денікін усвідомив, що проведення задуманих ним земельних перетворень на підконтрольній території не можна здійснити швидко, що для цього будуть потрібні й значний час, і створення необхідних матеріально-технічних і фінансових передумов, що сильно гальмувалося умовами громадянської війни.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Тому за його дорученням особлива нарада при головнокомандувачі ухвалила постанову, яка була присвячена регулюванню земельних відносин. У ній проведення в життя аграрних перетворень на визначених О.І. Денікіним засадах відкладалося на рік, тобто переносилося на 1920 рік.

Одночасно вона затвердила в незмінному стані на рік існуючі на той час у селі земельні відносини. Вона також надала фактичним користувачам поміщицьких земель, а не їх власникам, право тимчасово, протягом року, без перешкод їх обробляти.

У правовому відношенні тимчасові користувачі поміщицьких земель на рік прирівнювалися до їх орендарів: за використання цих земель у 1919 р. вони повинні були віддати їх власникам 1/3 зібраного з них урожаю зернових і 1/6 врожаю коренеплодів.

Це викликало невдоволення користувачів поміщицьких земель, які обробили їх у 1919 р. Щоб зменшити його, восени 1919 р. особлива нарада своїм спеціальним розпорядженням знизила розміри орендних платежів фактичних користувачів поміщицьких земель на користь їх власників. Тепер вони повинні були складати 1/5 частину врожаю зернових і 1/10 частину зібраних коренеплодів.

Окрім того, право фактичних землекористувачів поміщицьких земель на їх обробку було продовжено ще на один рік, а проведення в життя «Тимчасового положення щодо земельного питання» наказом головнокомандувача й «Тимчасового положення про управління землеробства й землевпорядження» було перенесено з 1920 р. на 1921 р. [5].

О.І. Денікін прагнув для здійснення своїх програмних положень щодо земельного питання використовувати не тільки свою військову цивільну владу, але й реанімувати для цього раніше існуючі земські органи волосного рівня.

30 серпня 1919 р. він затвердив «Тимчасове положення про волосні дільничні земські установи», яке передбачало їх відновлення й визначало їх правовий статус [6].

Однак через загострення громадянської війни це тимчасове положення не одержало значного практичного здійснення. Непослідовне та неоднозначне регулювання земельних відносин під час перебування О.І. Денікіна на посаді головнокомандувача Збройними силами на Півдні Росії не заспокоїло кримське безземельне та малоземельне селянство й породжувало в селі численні конфлікти з питань землеволодіння та землекористування.

Частині місцевих поміщиків удалося вступити у володіння й використовувати свої землі, іншим це не вдалося через протидію їх фактичних користувачів. Треті не могли скористатися своїм правом власності через перебування за межами півострова.

За розпорядженням головнокомандувача для врегулювання земельних суперечок на місцях стали створюватися мирові комісії на чолі з мировими суддями. До складу входили земельні власники й фактичні користувачі їх земель. Правомочність цих комісій була визначена «Тимчасовим положенням про управління землеробства й землевпорядження» від 10 червня 1919 р.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Нормативно-правові акти, що були видані на території державного утворення О.І. Денікіна, до складу якого входив і Крим, не були реалізовані.

Перешкоджали цьому різні чинники, у тому числі військове становище на фронтах громадянської війни, побоювання О.І. Денікіна що до того, що їх здійснення викличе в багатьох невдоволення та послабить його позиції в боротьбі проти Червоної армії РРФСР, а також відсутність потрібних для цього матеріальних і фінансових передумов.

Мало значення й вплив протиріч і нестабільності усередині самого головного командування Збройними силами на Півдні Росії: владу О.І. Денікіна як головнокомандувача завзято заперечував П.М. Врангель, якому, нарешті, у березні 1920 р. самому вдалося зайняти цю посаду.

У червні 1919 р. Крим увійшов до складу державного утворення, створеного головнокомандувачем Збройними силами на Півдні Росії О.І. Денікіним. Регулювання земельних відносин у ньому здійснювалося не тільки на основі знову законів Російської імперії щодо земельного питання, які набули юридичної чинності, але й на основі нормативно-правових актів, що видавалися головнокомандувачем.

Здійснення останніх могло б привести до формування численного прошарку дрібних власників на землю в селі, що зміцнило б позиції О.І. Денікіна в боротьбі проти радянської влади. Однак настанови виданих ним нормативно-правових актів щодо земельного питання з різних обставин не були реалізовані. Ці акти заслуговують і потребують додаткового дослідження.

Литература

1. Приложение к журналу совета при главнокомандующем. -1919. - II мая, - Л 7.
2. Борьба за советскую власть в Крыму. - Документы и материалы. - Т.Н. - Симферополь: Крымиздат,1963. - С.217.
3. Приложение к журналу № 63 Особого совещания при главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России.
4. Росс Н. Врангель в Крыму. - Франфурт-на-Майне;1982.- С. 139-140.
5. Соколов К.Н. Правление генерала Деникина /Из воспоминаний/. -София: 1921. - С.188.
6. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемые Особым совещанием при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России. - Ростов-на-Дону;1919. - С.132,294-299.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского
Серия «Юридические науки». Том 18 (57). 2005 г. № 1. С. 140-151.

Д. В. Велігодський

ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ В КРИМУ НАПРИКІНЦІ 1918 – В 1920 рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Входження України у нове тисячоліття як суверенної демократичної держави супроводжується осмисленням досвіду становлення української державності – в її інституційному та ідеологічному вимірах. Проте це осмислення ускладнене низкою суб'єктивних і об'єктивних чинників. Певною мірою ці проблеми стосуються такої теми, як державні утворення в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр.

Дослідження державотворчих процесів в Україні у період національно-визвольних змагань та громадянської війни, зокрема державного будівництва в Криму у 1918 – 1920 рр., є важливою історико-правовою проблемою, з'ясування якої надає певний науковий матеріал для визначення напрямків адміністративної реформи, яка повинна мати цілісний, системний характер, включаючи взаємопов'язані зміни завдань, методів та форм управління, стилю роботи його апарату та кадрового забезпечення.

Історико-правове вивчення зазначеної проблеми дозволяє наблизитися до вирішення комплексу питань, пов'язаних з виявленням загальних тенденцій в розвитку інститутів управління та самоврядування, а в більш широкому плані – зі становленням та перспективами розвитку громадянського суспільства.

Історію вивчення зазначеної проблеми можна поділити на три періоди, що пов'язані як із суспільно-політичною ситуацією в країні, так і з розвитком історико-правової науки: 1) 1920 – 1940-ті рр.; 2) 1950 – 1980-ті рр.; 3) від початку 1990-х рр. Вони вирізняються спрямованістю досліджень, колом питань, на яких більше зосереджували увагу автори, джерельною базою і, безумовно, загальними підходами, що визначалися розвитком історико-правової думки та суспільно-політичними умовами. Ця тема знайшла відображення в радянській, пострадянській, зарубіжній історіографії та публікаціях російського зарубіжжя.

Невід'ємною частиною радянської концепції антикомуністичних державних утворень 1918 – 1920 рр. був аналіз соціального складу й політики Білого руху, ролі окупаційних військ у становленні Білих урядів, зроблений В. Леніним [1, с. 44-63; 2, с. 67-71; 3, с. 34-36], котрий визначив їх як буржуазні, націоналістичні, тобто ідеологічно ворожі. Тому радянська історіографія негативно оцінювала не лише результати діяльності цих урядів, а й державотворчі процеси у зазначений період взагалі.

Одними з перших досліджень, у яких порушувалася наша проблема, були праці радянських правознавців, істориків, політиків, партійних, державних та громадських діячів. Вони заперечували наявність творчих елементів у військово-політичних, державних структурах антибільшовицьких урядів, їх оцінки діяльності мали негативний пропагандистський характер [4].

У першій половині 20-х рр. активно діяло військово-наукове товариство Академії Генерального штабу РСЧА, зусиллями якого в науковий обіг була введена досить

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

значна кількість документів з історії громадянської війни, у тому числі з теми статті. За підрахунками автора, в цей період із воєнної історії громадянської війни було опубліковано 260 книг і статей: про боротьбу на фронтах громадянської війни – 186, щодо розгрому А. Денікіна – 18, із них книг – 6. У загальних публікаціях відсоток праць про "денікінщину" становить 9,6%. Вони мають, в основному, мемуарний характер, а книги й статті про діяльність політичного режиму П. Врангеля становлять лише 2,3%. Ще менше публікацій присвячено діяльності другого Крайового уряду С. Крима, що свідчить про незадовільний стан розробки цієї проблеми.

Ситуація трохи змінилася на краще з другої половини 20-х рр. У цей період появилися перші наукові праці з проблем державного будівництва на кінцевому етапі громадянської війни. М. Фрунзе, М. Тухачевський, М. Какурін, Ю. Гравіцький у своїх публічних виступах, статтях і монографіях торкалися оцінки реального співвідношення військових сил, спроб, зроблених генералами А. Денікіним та П. Врангелем, реорганізувати армію і тил, помилок, допущених відносно Білої армії командуванням 13-ої армії Південно-західного фронту [5].

Серед них чільне місце займає праця М. Какуріна "Как сражалась революция". Автор вперше показує структуру та політичну діяльність денікінського уряду, різних політичних груп у таборі білих, стосунки Алексєєва, Корнілова, Денікіна. Характерно, що М. Какурін намагається зберегти об'єктивність, уникає ярликів, які були модними тоді. Але досить цінна інформація розпорошена по всій роботі. Вона має більше констатуючий, ніж аналітичний характер. Тим більше, що М. Какурін, концентрує головну увагу на воєнних аспектах громадянської війни, про що, по суті, свідчить назва фундаментальної двотомної монографії. Книга талановитого історика, який трагічно загинув в роки сталінських репресій, на думку автора, не втратила актуальності й сьогодні [6].

Важливе значення для розуміння політичної діяльності А. Денікіна має робота Д. Кіна "Деникинщина" [7]. Автор ввів у науковий обіг новий довідковий матеріал, проаналізував із більшовицьких позицій соціально-політичну суть "денікінщини", показав генезис політичного режиму А. Денікіна, а також фрагменти з історії Добровольчої армії.

Слід згадати також праці А. Бутецького, А. Болдиря, В. Оболенського, Г. Немировича-Данченка, П. Хвойнова, присвячені історії політичного й державного будівництва в Криму в період діяльності П. Врангеля і його уряду, зокрема в підготовці та проведенні аграрної реформи [8]. У зазначених працях використана достатньо широка фактографія, але вони мають і певні вади: їм притаманна певна ідеалізація, описовість подій, суб'єктивність в оцінках та вузькість джерельної бази.

Низку змістовних праць проблемам аграрного законодавства уряду ЗСПР присвятив О. Гуковський. Із залученням широкого кола джерел на сторінках періодичних видань він здійснив аналіз діяльності Управління землеробства й землеустрою. О. Гуковський виявив внутрішні суперечності політики генерала П. Врангеля: прагнення "утихомирити село" й "реставраційні претензії поміщиків", внутрішньокласові суперечності землевласників "напівфеодального типу" й "напівбуржуазних" поміщиків; автором наголошувалося на впливі союзників на весь

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

курс реформ уряду Півдня Росії, проводився аналіз аграрної політики уряду генерала П. Врангеля як етапу в розв'язанні земельної кризи Росії початку XX ст.

Показове прагнення істориків 20-30-х рр. І. Мінца, С. Піонтковського оприлюднити документальні джерела, що характеризують діяльність антибільшовицького уряду ЗСПР, зроблене на сторінках журналу "Красный архив" [9]. Низка монографічних досліджень розкриває характер взаємодії урядів С. Крима, генералів А. Денікіна та П. Врангеля й органів місцевого самоврядування, професійних спілок, підприємців, представників торговельно-промислової буржуазії, сутність економічної політики, зокрема динаміку зростання прожиткового мінімуму та заробітної платні робітників, службовців, офіцерів [10].

У праці М. Бенесона "Економічні нариси Криму" (Сімферополь, 1919 р.) наводиться аналіз даних статистичного бюро Таврійського губернського земства, досліджуються фінансово-економічні й політичні процеси. Взаємозв'язок внутрішньої і зовнішньої політики уряду ЗСПР, суперечності національних інтересів і політичної кон'юнктури знайшли відображення у статтях З. Будкевича, М. Ковальова, І. Сеймовича, Я. Слащова, Я. Шипова. У них подано узагальнений виклад діяльності Кримських органів військово-адміністративного управління головнокомандувача ЗСПР генерала А. Денікіна, кримської державної розбудови барона П. Врангеля, але вони були перевантажені цитатами періодичних видань, тенденційно й категорично оцінювали правові сторони перетворень [11].

Разом з тим, об'єктивний аналіз вітчизняної історіографії дає змогу стверджувати, що основою сучасного вивчення проблем функціонування уряду Півдня Росії стали монографії, збірники, статті, колективні праці науковців 20-х – початку 30-х рр. [12].

В умовах утвердження авторитарних тенденцій та їх еволюції в бік авторитаризму до висвітлення питань внутрішньополітичної і зовнішньополітичної діяльності Ради при головнокомандувачеві ЗСПР спонукали відкриті переслідування вчених. Тому розширити джерельну базу своїх досліджень науковці не могли, оскільки всі матеріали, які стосувалися функціонування державного апарату, а також діяльності окремих урядових установ С. Крима, генералів А. Денікіна та П. Врангеля належали до категорії секретних, через що не вводилися до наукового обігу.

Тоді ж, на початку 30-х рр., найбільш поширеним стало положення про деструктивний характер південноросійської влади, про режим терору, насильства в Криму й Північній Таврії. Увага дослідників була зосереджена на вивченні діяльності РКП(б) у справі створення більшовицького підпілля, організації підривних операцій, формування агентурної мережі, ведення агітаційної роботи в тилу ЗСПР [13]. Із класових позицій розглядалися питання допомоги союзників, виділялися групи держав – активних і пасивних пособників контрреволюції [14].

Таким чином, у перший період історіографічного процесу були зроблені перші кроки у вивченні державних утворень в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр., правової основи діяльності органів місцевого самоврядування.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Початок другого періоду в історіографічному процесі теми дослідження пов'язаний із прогресуючим культом особи Й. Сталіна. Відповідні вимоги пред'являються й до досліджень державотворчих процесів у роки громадянської війни. Деякі аспекти, які стосувалися військово-авторитарних режимів у Криму в 1919 – 1920 рр. розглянув у своїй монографії О. Четиркін [15]. Головна її цінність – це досить багатий фактичний матеріал з питань реалізації економічних заходів антикомуністичних урядів на території, підконтрольній ЗСПР. Він досить вдало використовує матеріали "білої" преси, вводить до наукового обігу фактичний матеріал з архівних фондів.

Із другої половини 50-х рр. відбувається активізація дослідницької діяльності науковців у вивченні окремих складових політико-правових засад формування й діяльності ліберально-демократичного та військово-авторитарних режимів. Характерно, що в цей час автори, як правило, не тільки повертаються до тих напрямів досліджень, які були започатковані правознавцями та істориками 1920-х рр., а й розширюють коло проблем, аналізують як окремі законодавчі акти, так і комплекси законів, вивчаючи їх виникнення і функціонування на широкому соціально-економічному та політичному фоні.

Низку змістовних праць політичній історії Криму 1917 – 1920-х рр. присвятив П. Надинський, однак він оперував матеріалами, що стосувалися лише формування й реалізації політичних намірів антибільшовицьких режимів [16].

Варто згадати також праці, присвячені історії державного апарату на Півдні Росії, написані колективом науковців Сімферопольського державного пединституту під керівництвом проф. І. Чирви та монографії М. Супруненка і В. Баранченка [17]. Провідною темою цих праць є розкриття форм і методів діяльності комуністичних організацій з встановлення радянської влади в Криму, підпільна робота в умовах функціонування першого та другого Крайових урядів і правління генералів А. Денікіна й П. Врангеля. Проте в роботі ці монографії та статті використовувалися, оскільки вони мають достатньо широкий фактичний матеріал, який, з поправкою на тенденційність, має значення для авторського дослідження. У цей період уперше появилися виважені оцінки аграрного законодавства, соціальної політики урядів Півдня Росії, висновки про спадкоємність реформаторських традицій уряду П. Врангеля. Закон про землю розглядався, як продовження курсу П. Столипіна [18]. Дипломатичні зусилля Англії, Франції, США, спрямовані на стабілізацію становища ЗСПР в Криму, знайшли відображення в збірнику "Документи зовнішньої політики СРСР" [19].

З кінця 60-х рр. у радянській історіографії почали інтенсивніше використовуватися спогади білоемігрантів, зарубіжна періодика, раніше невідомі архівні матеріали [20].

У 70-х – 80-х рр. XX ст. появляється ще кілька цікавих і змістовних праць радянських дослідників, у яких показано окремі сторони державно-правового забезпечення діяльності антикомуністичних режимів у Криму. Мова йде про бібліографічний покажчик літератури "Крым за 50 лет Советской власти" та дослідження Н. Думової, в якому звернено увагу на слабкість ліберальної опозиції,

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

що відійшла від практичної діяльності в період правління генералів А. Денікіна та П. Врангеля [21].

Зусиллями Г. Йоффе та О. Іллерицької [22] було зроблено спробу наблизитись до об'єктивної оцінки діяльність урядів ЗСПР в Криму. У їхніх монографіях, присвячених правовій базі та змісту аграрної реформи, певну увагу приділено й інституційному забезпеченню її реалізації. Особливу цінність мають висновки авторів про кінцеву мету аграрної реформи: вона розглядається як варіант столипінської реформи, спрямований на збереження поміщицького землеволодіння й пошук опори на селі серед середняків.

С. Карпенко вказував на особливості аграрної політики, зумовлені завершальним періодом громадянської війни [23]. В. Зиміна розглядала практичні дії південно-російської влади як реанімацію дореволюційної Росії ретельно приховувану й офіційно замовчувану [24]. Теза про "бонапартистське" лавірування у вирішенні земельного питання належить В. Федюку, який активно займався проблемами антибільшовицьких урядів [25].

З усіх цих праць, які, звичайно, не могли не базуватися на засадах „войовничого матеріалізму", найбільше використовувалася монографія П. Гарчева [26], яка є узагальнюючим дослідженням з історії Червоної гвардії. Її матеріал дав можливість вивчити історичні передумови створення збройних сил Кримської РСР.

Аналіз карального апарату царської Росії й Тимчасового уряду подається в колективній праці "Правоохранительные органы УССР в первые годы Советской власти (1917 – 1920 гг.)", перший параграф першого розділу якої написаний О. Ярмишем [27]. Треба зазначити, що висновки, яких дослідник дійшов із позицій початку 80-х рр., майже не застаріли в часі.

Поза сумнівом глибокі дослідницькі праці науковців цього періоду позбавлені широкої джерельної бази внаслідок того, що основні архівні матеріали урядів ЗСПР (накази, протоколи, директиви й доповідні записки) перебувають на зберіганні в Гуверському Інституті Війни, Революції і Миру (Стенфорд, США). Крім того, період існування цих урядів був дуже коротким. А більшість документів Крайового уряду С. Крима було втрачено. Внутрішня суперечність державотворчих процесів, що відбувалися в Криму з листопада 1918 р. по листопад 1920 р., творчий початок реформ –земельної, місцевого самоврядування, військово-судової, не були предметом спеціального дослідження у цей період.

90-і рр. XX ст. – це початок формування нової парадигми дослідження проблем вітчизняної історико-правової науки, коли було подолано ідеологічну та методологічну упередженість, коли настав час можливості введення в науковий обіг різноманітних джерел, прийшла доба методологічного плюралізму.

Історіографічні дослідження сучасних українських правознавців та істориків вважаємо за доцільне умовно поділити на дві частини. По-перше, це загальноісторичні та історико-правові праці, які містять концептуальні визначення національно-державної розбудови, зокрема автономії, в історичному аспекті; по-друге, це спеціальні праці, предметом дослідження яких є питання державної розбудови в Криму в 1917 – 1920 рр.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Аналізуючи перший масив, зазначимо, що чимало різноаспектних питань національно-державної розбудови в історичному аспекті, розвитку уявлень про форми правління, державний устрій розкрито в дослідженнях з історії держави і права, історії політико-правових учень, зокрема, працях В. Бабкіна, В. Гончаренка, М. Кармазіної, І. Кресіної, І. Кураса, О. Мироненка, В. Панібудьласки [28].

У 1998 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук В. Румянцев. У ній розглядаються альтернативні аспекти національно-демократичної і радянської державності в Україні 1917 – 1920 рр. [29].

Теоретичні питання державного устрою, зокрема пов'язані з проблемами здійснення державної влади, утвердження конституційного ладу, суверенітету висвітлюються в працях В. Копєйчикова, Л. Кривенка, В. Кульчицького, Г. Мурашина, С. Телешуна [30].

Серед монографічних досліджень окремих проблем удосконалення відносин між різними суб'єктами політичної влади, які безпосередньо пов'язані з формуванням основних засад державного устрою, треба відзначити праці українських юристів та політологів І. Бінька, С. Головащенка, В. Кременя, В. Кампо, М. Корнієнка, І. Кураса, Ю. Римаренка, В. Швецова [31].

У 2000 р. вийшов друком академічний курс історії держави і права України у 2-х томах за редакцією професора, академіка НАН України В. Тація, професора, академіка Академії правових наук України А. Рогожина, який із залученням нових джерел узагальнює сучасний досвід національного державотворення [32].

Цій проблематиці присвячена наукова праця О. Кордуна, К. Ващенка, Р. Павленка "Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні" [33]. У монографії аналізується низка проблем, які в умовах здійснення адміністративної реформи в Україні мають винятково актуальне значення. Це питання вдосконалення влади й державного апарату, особливостей політичних трансформацій та адміністративної реформи, способи належної організації виконавчої влади. Ця праця цінна не стільки своїм науковим рівнем, скільки систематизованим викладенням матеріалу, хронологічною "прив'язкою" висвітлення практики реформування виконавчої влади в нашій державі та практичними рекомендаціями щодо шляхів подолання проблем у реалізації державної влади. Зрозуміло, не всі із зазначених проблем висвітлюються в монографії однаковою мірою. З окремих позицій, висловлених авторами, хотілося б дискутувати. На жаль, автори обминули таку важливу проблему, як відносини між Кабінетом Міністрів України й Радою міністрів Автономної Республіки Крим.

Теоретичні питання державного устрою України, зокрема виявлення загальних закономірностей, тенденцій, особливостей реформування і модернізації державного ладу та державного устрою України в умовах незалежності розглянуто в докторській дисертації С. Телешуна [34].

Проте комплексних досліджень проблематики державного устрою України обмаль. Останнім часом науковці зверталися переважно до загальної проблеми українського державотворення, не диференціюючи її, розглядали більше атрибутику держави, а не її внутрішню організацію. Основна увага приділялася питанням інституційного характеру адміністративно-територіального устрою в його

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

нормативно-правових та управлінських функціях. Здебільшого поза увагою дослідників залишалися проблеми правової суб'єктності центру й регіонів, а також Автономної Республіки Крим, механізму застосування норм законодавства держави щодо автономії.

Характеризуючи другий масив історіографії проблеми, визначений автором, треба зазначити, що в новітній українській історіографії висвітлення державних утворень в Криму зосередилося в межах регіональної тематики досліджень історико-правових проблем [35].

Великий фактичний матеріал уведено до наукового обігу відомим українським правознавцем О. Копиленком [36]. У його монографіях, присвячених вивченню історичної традиції кримського "державотворення", аналізується еволюція правового статусу Автономної Республіки Крим, розкривається правова природа автономії.

У монографії О. Тимощука "Охоронний апарат Української держави (квітень-грудень 1918 р.)" [37] на підставі великої кількості архівного матеріалу з позицій сучасності проаналізовано правоохоронний апарат в Україні в 1918 р., у тому числі на території Таврійської губернії. Окрема стаття цього автора присвячена також історії українсько-кримської митної війни 1918 р. [38].

Серед інших дослідників, які порушували проблеми, пов'язані з нашим предметом дослідження, є праці Ю. Дубка, І. Іванця, Ю. Лаптєва, К. Линьова, А. Мальгіна, В. Сергійчука, Є. Смирнової, В. Шарапи [39].

У 2003 р. була захищена кандидатська дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук О. Редькіною на тему "Кримський крайовий уряд генерал-лейтенанта С. Сулькевича (червень – листопад 1918 р.): історико-правове дослідження". Предмет її дослідження – державні та правові інститути Першого кримського крайового уряду, безпосередньо межує із нашою темою і має відношення до проблем передачі влади уряду С. Крима від кабінету С. Сулькевича.

Крім цих наукових праць, що містять у собі оцінні характеристики нашого об'єкта дослідження, використовувались і такі, що допомогли висвітлити окремі його елементи. Так, у квітні 2004 р. вийшла друком монографія О. Тимощука і П. Тарана, присвячена проблемам генезису автономістських ідей, що були притаманні кримськотатарській політико-правовій думці кінця XVIII – початку XX ст. [40]. Проблемі місця Кримського півострова в геополітичних планах різних держав присвячено статті М. Куценка і В. Колупаєва [41]. У них авторські точки зору збігаються щодо визначення Криму як перехрестя геополітичних інтересів сусідніх країн. Проте якщо перший дотримується погляду належності Криму до української державності, то другий висловлює думки стосовно переважання російської орієнтації півострова. Загалом зовнішньополітичний напрям діяльності Кримського крайового уряду на сьогодні вивчався поки що найінтенсивніше. На цю тему маємо декілька монографій і статей сучасних авторів [42].

Низка творів сучасних правознавців та істориків, використаних у ході роботи над статтею, стосується поглядів на державний лад Криму різних політичних сил, що брали участь у створенні Крайового уряду в 1918 р. [43].

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

У монографії А. Родіонова і кандидатській дисертації С. Бородіна містяться елементи аналізу внутрішньої політики Кабінету С. Крима, зокрема у фінансовій та аграрній сферах [44].

Більш послідовним у методологічних підходах щодо дослідження проблеми є розвиток зарубіжної історіографії. Зарубіжні дослідження окремих питань організації та правових основ діяльності антибільшовицьких урядів Півдня Росії варто поділити на дві групи: публікації російського зарубіжжя і власне зарубіжна історіографія.

На думку автора, однією із позитивних якостей історіографії російського зарубіжжя є персоніфікований підхід до висвітлення державотворчої діяльності урядів С. Крима, А. Денікіна та П. Врангеля в 1918 – 1920 рр.

Праці військових, політичних та громадських діячів різняться за ступенем достовірності, партійної належності і здатності авторів до узагальнень наукового характеру.

Для з'ясування правової сторони перетворень, на здійснення яких було спрямовано зусилля другого Крайового уряду, важливе значення має книга Д. Пасманика "Революционные годы в Крыму" [45].

Військово-політична діяльність А. Денікіна та його уряду була досліджена професійними істориками-емігрантами в загальному контексті громадянської війни й Білого руху [46].

У межах апологетичного напряму перебуває праця М. Маргулієса [47], у якій було здійснено спробу наблизитись до об'єктивної оцінки діяльності уряду П. Врангеля.

Складена в 1938 р. С. Постниковим "Библиография русской революции и гражданской войны (1917 – 1921)" (Прага) за матеріалами Російського Зарубіжного Архіву являє собою відносно повне зібрання матеріалів, досліджень, періодики довоєнного періоду, де зібрані роботи радянських науковців, спогади лідерів Білого руху, публікації документів Військово-Судового відомства, Управління землеробства і землеустрою ЗСПР.

Найбільш близькою до нашої теми дослідження є монографія російського історика-емігранта М. Росса [48]. Автор досить детально аналізує офіційні документи уряду П. Врангеля, його основні напрями діяльності: управління й самоврядування, підготовка й запровадження земельної реформи, організація судової влади тощо. На їх основі він намагається створити враження про цей політичний режим, як про зародок ідеальної держави. Це, принаймні, викликає певні сумніви, оскільки наше дослідження багато в чому спростовує це твердження.

Зарубіжна історіографія в основному представлена роботами англійських та американських істориків [49], серед яких спеціально займався питаннями внутрішньої політики урядів Півдня Росії Д. Тредголд [50]. У своїй монографії "Ідеологія Білого руху – врангелівська ліва політика правими руками" він наполегливо проводить думку, що ця політика могла привести до успіху, якби вона проводилася відразу й послідовно. При цьому автор повторює аргументи, які фігурують в історіографії російського зарубіжжя.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Професор історії Каліфорнійського університету П. Кенез стверджував, що П. Врангель "не зумів ліквідувати беззаконня стосовно селян", земельна реформа була приречена на невдачу, тому що селянство до середини 1920 р. зробило вибір на користь Радянської Росії [51].

Таким чином, проведений аналіз стану наукової розробки проблем діяльності державних утворень в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр. свідчить, що вони спеціально не досліджувались. Така спроба робиться вперше.

Джерела та література

1. Все на борьбу с Деникиным! (Письмо ЦК РКП (большевиков) к организациям партии). Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 39. – М.: Политиздат, 1974. – 623 с.

2. Речь на беспартийной конференции рабочих и красноармейцев Пресненского района 24 января 1920 р. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 40. – М.: Политиздат, 1963. – 506 с.

3. Речь на совещании председателей уездных, волосных и сельских исполнительных комитетов Московской губернии 15 октября 1920 р. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 41. – М.: Политиздат, 1963. – 693 с.

4. Голоконников Г. Французская буржуазия и Иуда Врангель. – М., 1920. – 112 с.; Гусев С. И. Уроки Гражданской войны. – М., 1921. – 70 с.; Триандафилов В. К. Краткий стратегический очерк наступательных операций Южного фронта. Записки ВНО. Книга первая. – М., 1921. – 106 с.; Каменев С. С. Очередные военные задачи. Лекции, статьи 1919 –1920. – Смоленск, 1921. – 140 с.; Свечников М. С. Борьба Красной Армии на Северном Кавказе. – М., Л., 1926. – 224 с.; Каменев Л. Ллойд Джордж. Врангель и Пилсудский. – М., 1929. – 204 с.; Мировицкий П. Врангелевщина. – Харьков, 1929. – 186 с.; Кандидов Б. Церковь и Врангель. – Харьков, 1931. – 173 с.; Вольфсон Б. Конец авантюры барона Врангеля. – Симферополь, 1940. – 119 с.; Ленин, Сталин, Фрунзе, Ворошилов о разгроме Врангеля. – Симферополь, 1940. – 89 с.

5. Гравицкий Ю. Белый Крым // Военная мысль и революция. – 1923. Кн. IV. – С. 24-33; Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – М.: Изд-во полит. литературы, 1990. Т. 1. (1917-1918 гг.). – 272 с.; Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – М.: Изд-во полит. литературы, 1990. Т. 2. (1919-1920 гг.). – 431 с.; Тухачевский М. Стратегия национальная и классовая // Военный журнал Сибири. Омск. – 1920. №2. – С. 18-26; Фрунзе М. В. Избранные произведения. – М., 1950. – 581 с.

6. Какурин Н. Е. Как сражалась революция. – М.: Изд-во полит. литературы, 1990. Т. 2. (1919-1920 гг.). – 431 с.

7. Кин Д. Деникинщина. – М., Л., 1927. – 276 с.

8. Хвойнов П. Рабочее движение и профсоюзы в Крыму в 1920 г. // Антанта и Врангель. Сб. статей. – М., Пг., 1923. Вып. 1. – С. 219-231; Болдырь А. В. В Крыму во времена ген. Слашева и Врангеля, 1920 г. // Былое. – 1925. – № 2. – С. 195-229; Оболенский В. Крым при Врангеле. – М., Л., 1927; Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – 1928. – №1. – С. 51-96; Немирович-Данченко Г. В. В Крыму при Врангеле: факты и итоги. – Берлин, 1922. – 116 с.; Бутенкий А. Борьба за Крым и разгром Врангеля. – М., Л., 1928. – 174 с.

9. Аграрная политика Врангеля / Изд. А. И. Гуковского // Красный архив. 1928. Т. 26. – С. 51-96; Гуковский А. К истории аграрной политика русской контрреволюции (Аграрная политика правительства Врангеля) // На аграрном фронте. – 1927. – № 6. – С. 72-86; Врангелевщина (Изд. И. Минц) // Красный архив. – 1930. Т. 39. – С. 3-46; Врангелевщина (Изд. И. Минц) // Красный архив. – 1930. Т. 40. – С. 3-40; Пиотковский С. Гражданская война в России 1918-1921 гг. Хрестоматия. – М., 1925. – 708 с.

10. Шафир Я. Экономическая политика белых // Антанта и Врангель. Сб. статей. – М., Пг., 1923. Вып. 1. – С. 99-124; Бунегин М. Ф. Революция и гражданская война в Крыму (1917-1920 гг.). – Симферополь, 1927. – 281 с.; Штейнбах Е. М. Профессиональное движение в Крыму. – Симферополь, 1927. – 124 с.

11. Альф И. (Сеймович И.). Антанта и Врангель // Антанта и Врангель. Вып. 1. – М., Пг., 1923. – С. 45-56; Будкевич С. Врангель и Польша // Разгром Врангеля. – М., 1930. – С. 24-31; Слашов Я.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Лозунги русского патриотизма на службе Франции. Период Деникина. Период Врангеля // Кто должник? К вопросу о франко-советских отношениях. – М., 1926. – С. 575-577; Ковалев Н. Южная контрреволюция – Врангель. – Курск, 1925. – 254 с.; Танин М. 10 лет внешней политики СССР. 1917-1927. – М., Л., 1927. – 275 с.; Шипов Я. Тихоновская церковь и Врангель. – М., 1923. – 184 с.

12. Антанта и Врангель. Вып. 1. – М., Пг., 1923. – 417 с.; Кто должник? К вопросу о франко-советских отношениях. Сб. ст. – М., 1926. – 176 с.; К десятилетию интервенции. Сб. ст. – М., 1929. – 185 с.; Разгром Врангеля. – 1920: Сб. ст. / Под ред. А. К. Гуковского. – М., 1930. – 172 с.

13. Голубев А. Гражданская война. 1918-1920. – М., 1932. – 353 с.; Кандидов Б. Церковь и гражданская война на Юге. Материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны. – М., 1931. – 156 с.; Мокроусов А. В. В горах Крыма. Записки о краснопартизанском движении во врангелевском тылу. – Симферополь, 1940. – 129 с.; Прохоров В. В плену у Врангеля // Боевые дни. – М., 1929. – С. 88-107.

14. Березкин А. США – активный организатор и участник военной интервенции против Советской России (1918 – 1920 гг.). – М., 1952. – 211 с.; Лихолат А. В. Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917 – 1922 гг.). – М., 1954. – 232 с.; Какурин Н. Краткий стратегический очерк гражданской войны. – М., Л., 1926. – 186 с.

15. Четыркин А. Развал и разложение армии Деникина // Исторические записки – М., 1941. – №12. – С. 3-36.

16. Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма. Ч. 2. Крым в период Великой Октябрьской социалистической революции, иностранной интервенции и гражданской войны. (1917-1920 гг.) – Симферополь: Крымиздат, 1957. – 303 с.

17. Борьба большевиков за власть Советов в Крыму: Сборник статей. – Симферополь: Крымиздат, 1957. Т. 2. – 295 с.; Супруненко Н. И. Очерки истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920 гг.) – М., 1966. – 312 с.; Баранченко В. Е. Гавен. – М., 1967. – 168 с.

18. История гражданской войны в СССР: в 5 т. – М., 1931-1966. Т. 5. – 246 с.

19. Документы внешней политики СССР. – М., 1958. Т. 2. – 512 с.

20. Алексашенко А. П. Крах Деникинщины. – М., 1966. – 230 с.; Спирин Л. М. Классы и партии в гражданской войне в России (1917 – 1920 гг.). – М., 1968. – 315 с.

21. Крым за 50 лет советской власти. Библиографический указатель литературы. – Симферополь, 1970. – 104 с.; Думова Н. Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром (октябрь 1917 – 1920 гг.) – М., 1982. – 416 с.

22. Иоффе Г. З. Крах российской монархической контрреволюции. – М., 1977. – 320 с.; Иллерицкая Е. В. Аграрный вопрос: провал аграрных программ и политики непролетарских партий в России. – М., 1981. – 166 с.

23. Карпенко С. В. Крах социально-экономической политики врангелевской диктатуры. Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – М., 1983. – 23 с.; Карпенко С. В. Крах последнего белого диктатора. – М., 1990. – 97 с.

24. Зимина В. Д. Белое движение в годы гражданской войны. – Волгоград, 1995. – 75 с.

25. Федюк В. П. Деникинская диктатура и ее крах. – Ярославль, 1990. – 65 с.

26. Гарчев П. І. Червона гвардія України у жовтневій революції. – Х., 1969. – 312 с.

27. Рогожин А. И. Правоохранительные органы УССР в первые годы Советской власти (1917 – 1920 гг.). – Х., 1981. – 286 с.

28. Бабкін В. Д. Державна влада і політична опозиція // Правова держава. – К., 1996. – Вип. 7. – 220 с.; Хрестоматія з історії держави і права України: У 2–х т.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред В. Д. Гончаренко. – Вид. 2–ге, перероб. і доп.: Том 2: Лютий 1917 р. – 1996 р. / Уклад.: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре». – 2000. – 728 с.; Кармазіна М. С. Ідея державності в українській політичній думці /кінець XIX – початок XX століття// Ін–т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, Київський держ. торговельно–економ. університет. – К., 1998. – 350 с.; Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): [Монографія]. – К.: Вища школа, 1998. – 392 с.; Курас І. Ф. Етнополітика: історія та сучасність: статті, виступи інтерв'ю 90–х років / інститут політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 1999. – 656 с.; Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико–правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. –

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

250 с.; Панібудьласка В. Ф. Торжество ленінської національної політики КПРС і розквіт Радянської України. – К.: Політвидав України, 1981. – 56 с.

29. Румянцев В. О. Українська державність у 1917 – 1922 рр. Національно–демократична і радянська альтернатива: Автореф. дис... д–ра юрид. наук. – Х., 1998. – 34 с.

30. Копєйчиков В. В. Механізм радянської держави. – К., 1968. – 180 с.; Кривенко Л. Т. Державне управління: теорія і практика. – К., 1998. – 265 с.; Кульчицький В. С. та інші. Історія держави і права України: навч. посібник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів / В. С. Кульчицький, М. І. Настюк, Б. Й. Тищик. – Львів: Світ, 1996. – 294 с.; Медведчук В. В. Конституційний процес в Україні і організація державної влади та місцевого самоврядування. – К., 1996. – 145 с.; Медведчук В. В. Сучасна українська національна ідея і питання державотворення. – К., 1997. – 170 с.; Мурашин Г. О. Конституція України: деякі аспекти її реалізації. – К., 1997. – 189 с.; Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми теорії і практики: Автореф. дис. ... д–ра політичних наук. – К., 2000. – 34 с.

31. Політична безпека України: концептуальні засади та система забезпечення: Монографія / В. Г. Кремень, І. Ф. Бінько, С. І. Головащенко: Рада нац. безпеки і оборони України, Нац. інститут стратегічних досліджень. Міжнаціональна акад. упр. персоналом. – К.: МАУП, 1998. – 90 с.; Кампо В. М. Місцеве самоврядування в Україні: НАН України, Ін–т держави і права ім. В. М. Корецького. – К.: Ін Юре, 1997. – 32 с.; Корнієнко М. І. Виборче законодавство для органів місцевого самоврядування //Політологічний вісник. Вип. 1. – К., 1993. – 168 с.; Курас І. Ф. Основи етнодержавознавства. Підручник / За ред. Ю. І. Римаренка. – К.: Либідь, 1997. – 656 с.; Мироненко О., Римаренко Ю., Усенко І., Чехович В. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник – довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К.: Либідь, 1997. – 560 с.; Швецов В. С. Государственный суверенитет: (Вопр. теории). – М.: Наука, 1979. – 300 с.

32. Історія держави і права України: Підручник. /За ред. Тація В. Я., Рогожина А. Й. Кол. авторів: В. Д. Гончаренко, Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. та інші. – У 2 т. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. – Т. 2. – 580 с.

33. Кордун О. О., Ващенко К. О., Павленко Р. М. Особливості виконавчої влади в пострадянській Україні: Моногр. /За ред. Кордуна О. О. – К.: МАУП, 2000. – 248 с.

34. Телешун С. О. Державний устрій України: проблеми теорії і практики. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук. – К., 2000. – 349 с.

35. Зарубин А. Г., Зарубин В. Г. Без победителей. Из истории гражданской войны в Крыму. – Симферополь, 1997. – 352 с.; Калашникова Е. В. Правовые основы деятельности Правительства Юга России в Крыму в 1920 г. // Революция и гражданская война 1917 – 1920 гг. Новое осмысление. Материалы научной конференции. Ялта 10-18 ноября 1995 г. – Симферополь, 1995 г. – С. 51-54.

36. Копиленко О. Л. Конституція Автономної Республіки Крим: проблеми прийняття, затвердження, реалізації. – К.: Таксон, 2002. – 432 с.; Копиленко О. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. – К.: Таксон, 2002. – 342 с.; Копиленко О. З історії законодавства про громадянство України. – К., 2001. – 72 с.

37. Тимощук О. В. Охоронний апарат Української держави (квітень-грудень 1918 р.). – Харків, 2000. – 459 с.

38. Тимощук О. В. Німецька таємна дипломатія. // Вісник УніВС, 1999. №7. – С. 133-144.

39. Дубко Ю. В. Советская Республика Тавриды. Авантюра большевицкого государственного строительства. – Симферополь, 1999. – 208 с.; Іванець І. Кримський вектор політики гетьманату Скоропадського: новий підхід чи наслідування Центральної Ради. // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 р. Науковий збірник. – К., 1998. – С. 238-239; Сергійчук В. Український Крим. – К.: Українська видавнича спілка, 2001. – 304 с.; Сергійчук В. Кримська політика гетьмана Павла Скоропадського. // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 р. Науковий збірник. – 1998. – С. 42-53; Лаптев Ю. Краевое правительство и крымские немцы. // Таврические ведомости. – 1993. – 2 июля; Линев К. К., Шарапа В. Ф. Крымское краевое правительство С. Сулькевича. //МАИЭТ, 1996. Т. 5. – С. 226-234; Мальгин А. Внешняя политика Крымского краевого правительства генерала Сулькевича. – Крымский архив. – 1994. – №1. С. 56-66; Мальгин А. «Ненужная борьба между двумя частями России». (К истории украинско-крымских отношений в 1918 г.). – Крымский архив. – 1994. – №2. С. 64-68; Смирнова Є. В. Конституційно-правовий статус Автономної

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

Республіки Крим: історія становлення (1991 – 2000 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. – Харків, 2002 р. – 20 с.

40. Тимощук О. В., Таран П. Є. Кримськотатарська політико-правова думка кінця XVIII – початку XX століття: особливості генезису та автономістські процеси еволюції. – Харків: Видавець СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2004. – 176 с.

41. Куценко Н. Судьба Крыма как геополитическая и цивилизованная проблема. // Вісник УніВС. – 1999. – №7. – С. 82-84; Колупаев В. Крым и геополитика. // Мат. респ. научно-практической конференции. – Симферополь, 1994. – С. 43-46.

42. Брошеван В. Осень восемнадцатого. Краткий очерк истории переговоров между делегациями Крымского краевого правительства и правительства Украинской державы по вопросу о соединении Крыма с Украиной. // Крымские известия. – 1994. – 5 июля; Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994. – 168 с.; Бондаренко Д. Я., Крестовская Н. Н. Украина и Крым в стратегических планах воюющих сторон. // Вісник УніВС. – 1999. – Вип. 2. – С. 6-10.

43. Шелохаев В. В. Российские либералы в годы первой мировой войны. // Вопросы истории. – 1993. – №8. – С. 26-33; Громов С. Е. Украинские политические партии и организации в Крыму в период гражданской войны (1918 – 1920 гг.). // Приложение к «Вестнику Университета внутренних дел». – 1997. – №2. – С. 87-93; Королев В. И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. – Симферополь, 1993. – 42 с.; Королев В. И. Крым в трех российских революциях. // Материалы республиканской научно-практической конференции. – Симферополь, 1994. – С. 35-36.

44. Родионов А. М. От драхмы до рубля. // Краткий очерк денежного обращения в Крыму. – Симферополь, 1999. – 65 с.; Бородін С. В. Аграрні відносини у Криму (1918-1926 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. – Запоріжжя, 2000 р. – 18 с.

45. Пасманик Д. Революционные годы в Крыму. – Париж, 1926. – 126 с.

46. Краснов П. Н. Всевеликое войско Донское / Белое Дело. Дон и Добровольческая армия – М., 1991. – С. 3-204; Денисов С. В. Гражданская война на Юге России 1918 – 1920 гг. (в 7 книгах). Кн. 1 – Константинополь, 1921. – 126 с.; Скобцов Д. Драмы Кубани // Голос минувшего на чужой стороне – Париж, 1926 – №1 – С. 233-263.

47. Маргулиес М. С. Год интервенции. – Берлин, 1923. Кн. III. – 319 с.

48. Росс Н. Врангель в Крыму. – Франкфурт-на-Майне, 1982. – 376 с.

49. Brinkley G. Volunteer Army and Allied Intervention in South Russia 1917 – 1921: A study in Politics and Diplomacy of the Russia Civil War. Notre Dame, 1966. – P. 446; Luckett R. The White Generals: An Account of the White Movement and the Russian Civil War. London; New York, 1971. – P. 413; Pipes R. Struve. Liberal on the Right, 1905-1944. London, 1980. – P. 526.

50. Treadgold D. W. The Ideology of the White Movement: Wrangel's "Leftist Policy from Rightist Hands" // Russian Thought and Politics. Harvard Slavic Studies. Vol. IV. 1957. – P. 481-497.

51. Kenez P. Civil War in South Russia 1919-1920: The Defeat of the Whites. Berkley, 1977. – P. 378; Кенез П. Идеология белого движения // Гражданская война в России: перекресток мнений. М., 1994. – С. 94-105.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Бугаев В.А. - кандидат юридических наук, заведующий кафедрой уголовно-правовых дисциплин Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Велигодский Д.В. - ассистент кафедры историко-правовых дисциплин Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Гончарова Е. А. - соискатель кафедры уголовно-правовых дисциплин Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Елькин С.В. - старший преподаватель кафедры хозяйственного и экологического права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Заец И.А. - ассистент кафедры историко-правовых дисциплин Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Исаев И.А. - доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой истории государства и права Московской государственной юридической академии.

Коломиец О. - соискатель кафедры теории и истории государства и права Национального университета внутренних дел МВД Украины (г. Харьков).

Лавров В.В. - кандидат филологических наук, доцент кафедры русской и зарубежной культуры Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Новиков С.К. - аспирант кафедры теории и истории государства и права Университета Российской академии образования.

Новикова С. А. - соискатель кафедры конституционного и международного права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Орлов Н.А. - кандидат юридических наук, заведующий кафедрой хозяйственного и экологического права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Орлова В.Н. - соискатель кафедры хозяйственного и экологического права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Погорелов Е.В. - кандидат юридических наук, доцент кафедры конституционного и международного права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Рубаник В.Е. - доктор юридических наук, заведующий кафедрой конституционного и международного права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Скакун Ю.В. - кандидат юридических наук, старший преподаватель кафедры хозяйственного и экологического права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Смирнова Е.В. - кандидат юридических наук, доцент кафедры конституционного и международного права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Таран П.Е. - кандидат юридических наук, доцент, заведующий кафедрой теории государства и права Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

Тимощук О.В. - доктор юридических наук, профессор, декан юридического факультета Таврического национального университета им. В.И. Вернадского.

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

СОДЕРЖАНИЕ

О. В. Тимощук, П. Є.Таран

Мусульманська ідея державного устрою Криму у світлі Конституції Демократичної Кримської Республіки 1917 – 1918 рр. 3

И. А. Исаев

Политическое ощущение границы: точка зрения побежденных..... 12

В. Є. Рубаник

Особливості правого регулювання відносин власності в Україні в період «Першої» УНР (березень 1917 – березень 1918 рр.) 18

В. В. Лавров

А. И. Елистратов – первый декан юридического факультета Таврического университета 28

Н. А. Орлов

Плата за загрязнение окружающей среды как экономико-правовая проблема..... 43

Є. В. Погорєлов

Технологія кодифікаційної діяльності: деякі проблеми дослідження та загальнотеоретична характеристика 53

Ю. В. Скакун

До питання про вдосконалення механізму оподаткування рекреантів на території Автономної Республіки Крим 59

Є. В. Смирнова

Конституційно-правовий статус Автономної Республіки Крим в Україні (1991-2000 рр.): історіографія проблеми 63

О. О. Гончарова

Техніка інтерв'ю слідчого засобам масової інформації 76

С. А. Новикова

Политико-правовая доктрина Н.М. Муравьева и ее влияние на развитие украинской юридической и государственной мысли 81

С. К. Новиков

Проекты финансовой и военной реформы И.С. Пересветова и некоторые проблемы правового оформления государственного строительства в российском государстве в XVI в. 91

В. Н. Орлова

Проблемы установления оснований возмещения экологического вреда здоровью граждан, полученного ими в результате техногенной деятельности..... 107

This document was created using SOLID CONVERTER PDF. To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

О. Ю. Коломієць

Становлення перших вітчизняних юридичних товариств (друга половина XIX – початок XX століття) 116

С. В. Елькин

История становления правовых основ сохранения и использования растительного мира 124

І. О. Заєць

Регулювання земельних правовідносин у Криму при О.І. Денікіні (червень 1919 - березень 1920 рр.) 135

Д. В. Велігодський

Державні утворення в Криму наприкінці 1918 – в 1920 рр.: історіографія проблеми 140

Сведения об авторах 151

This document was created using SOLID CONVERTER PDF To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com

УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ

ТАВРИЧЕСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА
им. В. И. Вернадского

Том 18 (57). № 1

ЮРИДИЧЕСКИЕ НАУКИ

Симферополь
2005

This document was created using SOLID CONVERTER PDF
To remove this message, purchase the product at www.SolidDocuments.com